

جي - ايمر - سيد جا لکيل ڪتاب

جريان نمبر	ڪتاب جو نالو	ڇپيل يا اڻ ڇپيل
۱-	محال مهاندن جو تعليمي ۽ تنظيمي پروگرام	ڇپيل
۲-	انتظامي کاتي کان عدالتي کاتي جي جدائي	"
۳-	پاڪستان ۽ مسلمان (ترجمو)	"
۴-۵	نئين سنڌ لاءِ جدوجهد سنڌي ۽ انگريزي	"
۶-	پيغام لطيف	"
۷-	موجوده سياسي مسئلا	"
۸-۹	جيئن ڏٺو آھ مون (سنڌي، اردو)	"
۱۰-	جديد سياست جا نورتن (سنڌي)	"
۱۱-	سنڌ جا سورما	"
۱۲-	جنب گذاريم جن سان	"
۱۳-	رهاڻ - سيد ميران محمد شاھ جا خط	"
۱۴-	شاھ عبداللطيف جون ڪافيون ۽ وايون	"
۱۵-	سنڌ جي بمبئي کان جدائي	"
۱۶-	سيد علي محمد شاھ راشدي جا خط ۽ مضمون	"
۱۷-	ساھڙ جا سينگار علام آء - آء قاضي جا خط	"
۱۸-	سنڌي ڪلچر	"
۱۹-۲۰	بزم صوفياڻي سنڌ جا خطبا	"
۲۰-	محترم جي - ايم سيد جا چونڊ سياسي مضمون ۽ تقريرون (۱۹۶۲ع)	"

عشق ۽ خودي ساڳيءَ دل ۾ ٺهي نه سگهندا.

هو راڳ، ڊراما، شعر، ادب ۽ هر اها شيءِ، جا انساني ڪلچر کي زرخيز بنائي ٿي، ان جو حامي آهي.

صوفي فسطائي نظريي جي هر صورت ۾ خلاف آهي — ٻيو اهو مذهب، روحانيت، سياست، علم وغيره جي صورت ۾ با انهن غلافن ۾ ويڙهجي ٿي ڇو نه پيش ڪيو وڃي.

صوفي خوديءَ کي ڪائن جي ٺانڌي ۾ آهي، پر ان لاءِ سندس مطلب تارڪ الدنيا، بيڪار، سست ۽ ڪاڪل بڻجڻ يا بنائڻ جو نه آهي. هو شخصن کي ملڪ ۽ قوم جي مفاد خاطر قرباني ڪرڻ جي تعليم ڏئي ٿو. هو قومن کي انسانڌات جي مفاد خاطر ڪم ڪرڻ جي تلقين ڪري ٿو.

هو ”تنازع لبيتا“ ۽ ”بقاي اصلح“ جي نظريي جي عيوض ”تعاون برائي ترقيءَ“ جو حامي آهي.

هو حق ۽ صداقت جي هڪ هٿي يا ليڪيداري ڪنهن مخصوص گروهه جو ورتو نٿو ڄاڻي. هو لاکوفي (Non-aligned) آهي، جنهن موجب ڪنهن به مذهبي، اقتصادي ۽ سياسي نظريي کي مڪمل ڄاڻي، ان جي انڌي پوئلڳي ڪرڻ کان پرهيز ڪري ٿو. هن جي نظر ۾ نظريا ماڻهن جا پيدا ڪيل آهن، تنهنڪري ماڻهن کي انهن جو محتاج نه رهڻو آهي.

هو هر چڱيءَ شيءِ کي هٿ ڪري ٿو. بريءَ کان پاسو ڪري ٿو.

هو مذهبن جي بنياد تي قوميت جي اصول جي خلاف آهي، ۽ مذهبن جي موجوده ورهاست کي صحيح نٿو ڄاڻي.

هو مذهب ۽ سياست جي جدائيءَ جو حامي آهي.

جي - اير - سيد جا لکيل ڪتاب

جريان نمبر	ڪتاب جو نالو	ڇپيل يا اڻ ڇپيل
۱-	محال مهاندن جو تعليمي ۽ تنظيمي پروگرام	ڇپيل
۲-	انتظامي ڪاتي کان عدالتي ڪاتي جي جدائي	"
۳-	پاڪستان ۽ مسلمان (ترجمو)	"
۴-۵	نئين سنڌ لاءِ جدوجهد سنڌي ۽ انگريزي	"
۶-	پيغام لطيف	"
۷-	موجوده سياسي مسئلا	"
۸-۹	جيئن ڏٺو آھ مون (سنڌي، اردو)	"
۱۰-	جديد سياست جا نورتن (سنڌي)	"
۱۱-	سنڌ جا سورما	"
۱۲-	جنب گذاريم جن سان	"
۱۳-	رهاڻ - سيد ميران محمد شاھ جا خط	"
۱۴-	شاھ عبداللطيف جون ڪافيون ۽ وايون	"
۱۵-	سنڌ جي بمبئي کان جدائي	"
۱۶-	سيد علي محمد شاھ راشدي جا خط ۽ مضمون	"
۱۷-	ساھڙ جا سينگار علام آء - آء قاضي جا خط	"
۱۸-	سنڌي ڪلچر	"
۱۹-۲۰	بزم صوفياڻي سنڌ جا خطبا	"
۲۱-	محترم جي - ايم سيد جا چونڊ سياسي مضمون ۽ تقريرون (۱۹۶۲ع)	"

صوفيءَ جي نظر ۾ انساني معاشرو تاريخي ارتقا جي انهيءَ درجي تي پهتو آهي، جتي حڪومتي ڪاروبار، ملڪي نظام، معاشي ۽ سماجي مفاد جا ڪم، ترقياتي تجويزون، ملڪ جو امن امان، عدل ۽ انصاف سڀ جمهوري حڪومتن جي هٿن ۾ هئڻ گهرجن. مذهبي شريعتن جي، اهڙي ڪاروبار ۾ دست اندازي ڪرڻ جي هو خلاف آهي. حاڪم ۽ ملا سياسي مصلحتن خاطر عوام کي توڪي ڏيڻ لاءِ مذهب جي نالي ۾ ڇا به چون، پر هن جو ذهن صاف آهي. هو جملي جدا مذهبي نظامن کي هڪ وفاق ۾ شامل ڪرڻ گهري ٿو.

هو عقيدتي ۽ خيال جي آزاديءَ جو حامي آهي. هو ان کي جنم جو حق ٿو ڄاڻي، تنهنڪري جماعت يا حڪومت طرفان دست اندازيءَ جي هو مخالفت ڪري ٿو. نه پاڻ ٻين جي عقيدن ۽ رايين ۾ دست اندازي ڪرڻ گهري ٿو، نه ٻين کي پنهنجي يا هڪ ٻئي جي ڳالهين ۾ دست اندازي ڪرڻ ڏئي ٿو.

هو عدم تشدد ۽ اهنسا جو حامي آهي پنهنجي عقيدن ۽ رايين جو اظهار محدود دائري ۾ تاليفِ قلوب ۽ محبتي مان ذريعي ڪري ٿو. زور زبردستيءَ ۽ ظاهري گمراه ڪن پروپيگنڊا جي هو خلاف آهي. هو مذهبي جهاد يا خوني انقلاب جي خلاف آهي. هو نفس جي درست ڪرڻ واري جدوجهد کي جهادِ اڪبر ڄاڻي ٿو.

هو خوديءَ جي خلاف آهي. ان کي نفسِ آماره جي پيداوار ڄاڻي، ان مان نجات حاصل ڪرڻ ضروري ٿو ڄاڻي.

هن جو ذهن هيٺين مسئلن تي صاف آهي ته:
خوديِ دوئيءَ جو ڪارڻ بنجي ٿي.

خودي تشدد جو رجحان پيدا ڪري، سامراجيت ۽ سرمائيداريءَ

جو بنياد وجهي ٿي.

خودي نفاق ۽ نفرت پيدا ڪري، بدامنيءَ جو باعث بنجي ٿي.

خودي اوج نيچ، پاڪ پليت، ڌڻيل ۽ ڌڪاريل جا نفاق

پيدا ڪري ٿي.

عشق ۽ خودي ساڳي ۽ دل ۾ ٺهي نه سگهندا.
هو راڳ، ڊراما، شعر، ادب ۽ هر اها شيءِ، جا انساني ڪلچر
کي زرخيز بنائي ٿي، ان جو حامی آهي.

موسيقي، فلسفي، نظريي جي هر صورت ۾ خلاف آهي — پوءِ
اهو مذهب، روحانيت، سياست، علم وغيره جي صورت ۾ يا انهن خلافن
۾ وڌيڪ ڄڻي ٿي ڇو نه پيش ڪيو وڃي.

موسيقي خودي ۽ ڪي ڪائن جي فائدي ۾ آهي، پر ان لاءِ مندر
مطلب تارڪ الدنيا، بيڪار، مست ۽ ڪاھل بنجن يا بنائڻ جو نه
آهي. هو شخصن کي ملڪ ۽ قوم جي مفاد خاطر قرباني ڪرڻ جي
تعليم ڏئي ٿو. هو قومن کي انسانذات جي مفاد خاطر ڪم ڪرڻ جي
تعليم ڪري ٿو.

هو ”تنازع للبقا“ ۽ ”بقاي اصلح“ جي نظريي جي غيوض
”تعاون ۽ برائي ترقيءَ“ جو حامی آهي.

هو حق ۽ صداقت جي هڪ هٿي يا ليڪيداري ڪنهن مخصوص
گرو، جمعو، ورثو نٿو ڄاڻي. هو لاکوئي (Non-alligned) آهي، جنهن
موجب ٻين ۾ مذهبي، اقتصادي ۽ سياسي نظريي کي مڪمل
ڄاڻي، ان جي انڌي ڀونڊڳي ڪرڻ کان پرهيز ڪري ٿو. هن جي
سڀ ڀڃاڻ مائٽن جا پيدا ڪيل آهن، تنهنڪري مائٽن کي انهن
جو محتاج نه رهيو آهي.

هو هر چڱيءَ شيءِ کي هٿ ڪري ٿو. ٻريءَ کان پاسو
ڪري ٿو.

هو مذهبن جي بنياد تي قوميت جي اصول جي خلاف آهي، ۽
مذهبن جي موجوده ورهاست کي صحيح نٿو ڄاڻي.
هو مذهب ۽ سياست جي جدائيءَ جو حامی آهي.

کي ڏسي، خيال پيدا ٿي ٿو ته ڪائنات ۾ ڪا رٿا يا ترتيب ضرور آهي، جنهن مطابق هي سلسلو هلي رهيو آهي. انهن مختلف ڳالهين کي مد نظر رکي، ۽ نظريا قائم ڪيا ويا آهن.

هڪڙو نظريو اهو هو ته جيتوڻيڪ فطرت ۾ ۽ طاقتون، خير ۽ شر جون، ساڳئي وقت هڪٻئي جي مخالف ڪم ڪري رهيون هيون، ليڪن ڪائنات رٿا ۽ مقصد سان ٺهيل هئي ۽ رٿا ۽ مقصد سان هلي رهي هئي. ٻيو نظريو اهو هو ته سارو معاملو حادثن تي ۽ رٿا کان سواءِ هلي رهيو هو.

ٻيون نظريو ذهريت جي فلسفي جي پيداوار هو. وحدت الوجودي صوفين ۽ ان تي غور ڪيو ٿو ڏسجي. انهن هن ٻنهي نظرين ۾ ويساهه ٿي رکيو. هنن خلقت جي پويان منصوبي کي مڃي، ان کي قانون ارتقا جي ماتحت صرف خير ڪري مڃيو ٿي. انهن مان ڪن مٿي ذڪر ڪيل زندگيءَ جي بي ڍنگاين يا نقصانن کي اسرار جي ڳالهه سمجهي، ٻاري ڇڏيو ٿي. ڪن ان کي قانون فطرت جي چٽاڀيٽيءَ جا جزا ڏسي، ان کي عارضي سمجهي، مستقل طور ۽ آهستي آهستي ٿي، انهن جي حل ٿيڻ ۾ اعتماد رکيو ٿي.

پڙ ان ساري معاملي مان هڪ ڳالهه صاف ظاهر ٿي ٿي ته ماڻهن جي تڪليفن ۽ فطرت جي بي ڍنگاين ٻاوت راءِ جي پيدا ٿيڻ جو مکيه ڪارڻ خدا جو شخصي تصور آهي، جنهن مطابق دنيا جي هر شيءِ سندس نظر هيٺ سندس رضامندي ۽ ناراضگيءَ جي بنياد تي هلندڙ ٿي سمجهي وئي. صوفي، جيڪڏهن بهشت ۽ دوزخ جي نظريي کي نٿو مڃي، ته خدا جي عدل ۽ انصاف جا هيٺاهين ۽ سطح وارا تصور به نٿو مڃي، جنهن مطابق هر هڪ ڳالهه ۾ ان جي نظر هيٺ رضامندي ۽ ناراضگيءَ جا نظريا ختم ٿي وڃن ٿا. صوفي ڪرامت، معجزو، خرق عادت ۾ ويساهه نٿو رکي.

جي ڏسڻ ۾ ايندي. جيئن ته

(الف) ڪروڙين ماڻهو غربت ۽ بي روزگاريءَ جي ڪري، باوجود محنت ۽ مزدوريءَ جي، کاڌي، ڪپڙي ۽ اجهي لاءِ حيران آهن، ۽ چند ماڻهو، بنان ڪنهن سخت محنت جي، عيش آرام جي زندگي گذاري رهيا آهن.

(ب) ڪروڙين ماڻهو مرضن ۽ مصيبتن ۾ گرفتار آهن — ڪي چمنڊي لنگڙا لولا ۽ انڌا ٿين ٿا، ته ڪي پوءِ ۽ ائين بنان علاج جي تڪليفون برداشت ڪري رهيا آهن، ته ڪي تندرست ۽ توانا، بنان ڪنهن تڪليف جي، پينگهي کان قبر تائين عيش جي زندگي گذاري وڃي ٿا پار پون.

(ج) هيتري علم، تهذيب ۽ تمدن هوندي، خسيس ڳانهين تان لڙايون شروع ٿي، ڪروڙين ماڻهو ۽ انهن جون ملڪيتون تباھ ٿين ٿيون، نه ڪو ڪين ان تڪليف کان رهبري ڪري بچائي ٿو، نه الله تعاليٰ ئي راه هدايت ٿو ڏين.

(د) هڪڙا ماڻهو حسين پيا ڪوجها، هڪڙا عقل وارا پيا جاھل، هڪڙا شاهوڪار پيا غريب، هڪڙا رحمڊل پيا ظالم ٿين ٿا.

(ه) ترقيون ڏهن ٿيون، طوفان لڳن ٿا، سيلاب اچن ٿا، بيماريون پون ٿيون — انهن ۾ لکين ماڻهو تباھ ٿيو وڃن.

اهي سڀ ڳالهيون نظر ۽ غور ڪرڻ بعد ڪائنات جي ڪاروبار ۾ بي ترتيبِي ڏيکارين ٿيون. جيڪڏهن ڪو منصوبو يا رٿا هجي ها، ۽ ادا ڪنهن عدل ۽ انصاف جي بنياد تي پيئل هجي ها، ته ائين ڇو ٿئي ها؟

ٻئي طرف نگاه ڪري ڏٺو ٿي ويو ته سچ جي چوڌاري سيارا، جن ۾ ترقي به هئي، مقرر مفاصلن تان، ترتيبوار، مقرر وقتن تي چڪر لڳائي رهيا آهن. ڏينهن پٺيان راتيون اچن ٿيون. موسمون مقرر معيادن تي بدليون رهن ٿيون. هر جاندار شيءِ ڄمي، وري مري ٿي. پاڻي سمنڊن مان ٻاڦ رستي ڪڪرن ۾ وڃي، برف بڻجي، وري پاڻي ٿيو، ندين رستي يا بارش رستي، ٻوڪن کي سيراب ڪري ٿو. انهن ڳالهين

جڏان عشق دل وچ ۾ مائين، پوڻ فقير ڏاڍا ٻايس،
 ڏيان لٿاڻن دي ڪيئي، چاڪ لٿب چا لاپاڻ،
 جڏهن منشا ايزديءَ موجب هي تارو ماڻڊاڻ ڪنهن رٿا ۽
 مقصد سان لپيو آهي، ته ان نقطہ نگاہ کان ڪم ڪرڻ عين رضا الاهي
 آهي. ان کان منهن موڙي يڪار بجاءِ مقاصد ڏندگيءَ کان ان واقفي
 ۽ انحرافي ٿيندي.

(ب) پوءِ رجحان ان مان اخو ٿو نڪري ته جڏهن گناه ۽
 ثواب ۾ ڪي شيءِ جا پراسا عشق ڪري پنهنجي افاديت وڃايو وين،
 ته هوءَ ٻري ڀلي جي فرق کي ڪڍي، مانجهن ڪجهه ڪرڻ لاءِ آزاد
 ٿيو پوي. اها ڳالهه به وڏي ۽ مقصديت ۾ ڪئي جي قانون خلاف ٿئي ٿي.
 قانون ارٿ جي خلاف موجب هر هڪ جز کي ڪل جي مفاد لاءِ
 جندوبند ڪرڻي آهي. تعداد انساني، امن عالم ۽ ترقي بني آدم
 جڏهن ڏندگيءَ ۽ مقصديت ۾، ته ان ڏس ۾ صحيح علم، نفسي
 اصلاح ۽ اخلاق سبب جي تڪميل ضروري ٿي پوي ٿي.

شاه پادشاهه آرحمة الله عليه ۽ فرمائي ٿو —

علمي ۽ انجنيئر ڪوئي قدر ڪندوي ڪافر مري ڏيوان، هوءَ —
 سرور عين تي ڪري عيانت رهي ته ڪنهن يگانہ، هوءَ —
 حالت ڪنهن ۾ ڪلهي ٻي رتي ڏن ٿي اهل بت خانہ، هوءَ —

(۲) ان ذات حقيقيءَ جي قوت، ڪائنات، وهر کان مٿي هلڻ ۽
 اختيار ڏسڻ آهي.

انهيءَ سلسلہ ۾ وڌيڪ ڏسڻ ڪري خدا جي شخصي تصور
 ۽ غير شخصي تصور کي فرق ڪرڻو پوي ٿو. شخصي تصور بت پرستيءَ
 جو ڪارڻ بڻجي ٿو ۽ غير شخصي ۽ حقيقي.

اهو حقيقي حڪمت ڪائنات جي بيان ۾ ”پلان“ يا منصوبو (Plan)
 سڏجي ٿو.

ڏانھن طرح جيڪنهن شئي جي معنيٰ ۽ ذوق ۾ ڪي ڪاروبار
 ۽ ڪم ڪندڙ ٿئي، ته ان جي ڪتابڪيءَ کي ۽ ڳالهه کي ۽ ٻيا ترتيب

ڪان مٿي ٿي نٿو سگهان. البت منهنجي، صوفيزم جي تشريح ڪرڻ وقت، حتي الامڪان اها ڪوشش رهندي، ته ان ۾ سرزمين سنڌ جي گذريل ٽن هزار ورهين جي تاريخ ۽ بزرگن جي حتي الامڪان ترجماني ڪريان.

منهنجي نظر ۾ تصوف جا هيٺيان اصول ۽ مقصد آهن:

(۱) تصوف، وحدت الوجود (ويدانت) ۾ ويساه رکڻ کان سواءِ مڪمل ٿي نٿو سگهي —

جنهن مطابق هر شيءِ جو مرڪز ذات الاهي آهي، ٻيون سڀ شيون ان جي صفات، تجلي يا پرتو آهن. هر شيءِ ۾ انتهاپسندي غلط آهي. هن نظريي جي انتهاپسنديءَ ڪري هيٺين غلط نتيجن نڪرڻ جو امڪان رهي ٿو، ان کان گوشو لازمي آهي:

(الف) جي سڀ شيءِ ذات حقيقيءَ ۾ سمايل آهي، ته پوءِ گناه، ثواب، بري، ڀلي، رحمت ۽ لعنت جا فرق مٽجي وڃن جي احساس ٿيڻ ڪري، اڪثر صوفي عمل جي زندگيءَ کي بيڪار سمجهي، تارڪ الدنيا ٿيڻ ٿا، جا ڪالهه حقائق دهر ۽ قانون فطرت جي خلاف آهي. اهڙيءَ ڪالهه کان بچڻ لاءِ خواجه حافظ فرمايو آهي ته

دوش از مسجد سوي ميخانه آمد پير ما،

چيست ياران طريقت بعد ازين تدبير ما!

[معني] — ڪجهه وقت ٿيو ته منهنجو رهبر مسجد مان نڪري

ميخاني ۾ آيو، — طريقت جا دوستو، هاڻ ڇا ڪرڻ گهرجي؟]

ان تي وري جواب ڏئي ٿو ته

ما مريدان رو به سوي ڪعب چون آريم چون،

رو بسوئي خانه خمار دارد پير ما!

[معني] — اسان ارادتمند ۽ صحبتي هاڻ هن کان سواءِ ڪعبي

طرف وڃي سگهنداسين، — جڏهن اسان جو رهبر خمار خان ۾ ويٺو آهي،

هڪ سنڌي درويش ان ساڳئي خيال کي هن طرح ادا ڪيو آهي:

آءُ پهريائين هن ڪتاب جي پيش لفظ ۾ به پوءِ ان جي جدا جدا فصلن ۾ انهيءَ مضمون جي جدا جدا پهلوئن تي خيالن جو اظهار ڪري آيو آهيان. پڙهندڙ ان مان معلوم ڪري سگهيا هوندا ته منهنجي سامهون انسانذات جي مجموعي مفاد جا ٿي مقصد رهيا آهن: اتحاد انساني، امن عالم ۽ ترقي بني آدم.

انهيءَ مقصد لاءِ ڪم ڪندڙ ماڻهن کي هڪ جاءِ تي گڏجي ڪم ڪرڻ واسطي جمع ڪرڻ لاءِ ڪهڙو نالو ڪتب آڻيان، ان تي گهڻو غور ڪيو اٿس. حقيقت ۾ اسلام جي تشريح ان لاءِ منهنجي قطبي نگاهه کان ڪافي هئي، پر جيئن ته اهو مذهب جدا دين منظم ٿي چڪو آهي ۽ ان جي پوئلڳن جا مستقل مفاد پيدا ٿي چڪا آهن تنهن ڪري امڪان اهو ڏسڻ ۾ آيو ته ٻين منظم مذهبن جا پوئلڳ باوجود منهنجي جدا تشريح جي به، ان نالي هيٺ ڪيل تشريح کان چرڪي، تعصب ڪري، ان ڏي توجهه نه ڪن. ان ڪري مجبوراً اهڙو نالو استعمال ڪريان ٿو، جنهن باوجود ان جي پوئلڳن جي ڊگهتاهين ۽ خامين جي به پاڻ بين الاقوامي ڪشش رکي ٿو ۽ ٻي تعصبي ۽ رواداريءَ جي اصولن جو حامي آهي ۽ ٻيو ڪو به بدل فقير فرمائي ٿو. ته ”انسانيت“ نالو پڻ سٺو ۽ مناسب آهي.

اڪثر ان دي وچ جوئي اڙيائ.

عشق دي چارهي مور نه چڙهيا.

مون کي ڪنهن خاص نالي سان دلچسپي نه آهي. پر جيئن ته عالم مڪان ۽ زمان ۾ ڪنهن به ڳالهه جي نالي کان سواءِ اظهار ڪري نٿو سگهجي، تنهن ڪري پنهنجي مقصد کي سنڌ هند ۽ وچ مشرق جي قديم بزرگن جي آندل نالي، يعني تصوف سان، جنهن کي جديد زبان ۾ ”مذهب انسانيت“ سڏيو وڃي ٿو منسوب ڪريان ٿو.

هرڪو ماڻهو جا به ڳالهه ڪري ٿو ۽ سائنسدان طبعي رجحان ۽ شخصي ڪمزورين کان خالي نه هوندي آهي؛ آءُ به ان عام قانون

ڪان مٿي ٿي نٿو سگهان. البت منهنجي، صوفيزم جي تشريح ڪرڻ وقت، حتي الامڪان اها ڪوشش رهندي، ته ان ۾ سرزمين سنڌ جي گذريل ٽن هزار ورهين جي تاريخ ۽ بزرگن جي حتي الامڪان ترجماني ڪريان.

منهنجي نظر ۾ تصوف جا هيٺيان اصول ۽ مقصد آهن:

(۱) تصوف، وحدت الوجود (ويدانت) ۾ ويساھ رکڻ کان سواءِ مڪمل ٿي نٿو سگهي —

جنهن مطابق هر شيءِ جو مرڪز ذات الاهي آهي، ٻيون سڀ شيون ان جي صفات، تجلي يا پرتو آهن. هر شيءِ ۾ انتهاپسندي غلط آهي. هن نظريي جي انتهاپسنديءَ ڪري هيٺين غلط نتيجن نڪرڻ جو امڪان رهي ٿو، ان کان گوشو لازمي آهي:

(الف) جي سڀ شيءِ ذات حقيقيءَ ۾ سمايل آهي، ته پوءِ گناه، ثواب، بري، ڀلي، رحمت ۽ لعنت جا فرق مٽجي وڃن جي احساس ٿيڻ ڪري، اڪثر صوفي عمل جي زندگيءَ کي بيڪار سمجهي، تارڪ الدنيا ٿيڻ ٿا، جا ڪالهه حقائق دهر ۽ قانون فطرت جي خلاف آهي. اهڙيءَ ڪالهه کان بچڻ لاءِ خواجه حافظ فرمايو آهي ته

دوش از مسجد سوي ميخانه آمد پير ما

جيست ياران طريقت بعد ازين تدبير ما!

[معني] — ڪجهه وقت ٿيو ته منهنجو رهبر مسجد مان نڪري

ميخاني ۾ آيو، — طريقت جا دوستو، هاڻ ڇا ڪرڻ گهرجي؟]

ان تي وري جواب ڏئي ٿو ته

ما مريدان رو به سوي ڪعب چون آريم چون،

رو بسوئي خانه خمار دارد پير ما!

[معني] — اسان ارادتمند ۽ صحبتي هاڻ هن کان سواءِ ڪعبي

طرف وڃي سگهنداسين، — جڏهن اسان جو رهبر خمار خان ۾ ويٺو آهي.

هڪ سنڌي درويش ان ساڳئي خيال کي هن طرح ادا ڪيو آهي:

آءٌ پهريائين هن ڪتاب جي پيش لفظ ۾ به پوءِ ان جي جدا جدا فصلن ۾ انتهائي مضمون جي جدا جدا پهلوئن تي خيالن جو اظهار ڪري آيو آهيان. پڙهندڙ ان مان معلوم ڪري سگهيا هوندا ته منهنجي سامهون انسانذات جي مجموعي مفاد جا ٿي مقصد رهيا آهن: اتحاد انساني، امن عالم، ۽ ترقي بني آدم.

انهيءَ مقصد لاءِ ڪم ڪندڙ ماڻهن کي هڪ جاءِ تي گڏجي ڪم ڪرڻ واسطي جمع ڪرڻ لاءِ ڪهڙو نالو ڪتب آڻيان، ان تي گهڻو شور ڪيو اٿس. حقيقت ۾ اسلام جي تشريح ان لاءِ منهنجي نقطي نگاه کان ڪافي هئي، پر جيئن ته اهو مذهب جدا دين منظم ٿي چڪو آهي ۽ ان جي پوئلڳن جا مستقل مفاد پيدا ٿي چڪا آهن تنهن ڪري امڪان اهو ڏسڻ ۾ آيو ته ٻين منظم مذهبن جا پوئلڳ باوجود منهنجي جدا تشريح جي به، ان نالي هيٺ ڪيل تشريح کان چرڪي، تعصب ڪري، ان ڏي توجهه نه ڪن. ان ڪري مجبوراً اهڙو نالو استعمال ڪريان ٿو، جو باوجود ان جي پوئلڳن جي دعوتاهين ۽ خامين جي به پاڻ بين الاقوامي ڪشش رکي ٿو ۽ ٻي معصبي ۽ رواداريءَ جي اصولن جو حامي آهي.

بيدل نمبر فرمائي ٿو ته:

اڪسرن دي وچ جوئي اڙيا.

عشق دي چارهي مور نه چڙهيا.

مون کي ڪنهن خاص نالي سان دلچسپي نه آهي. هر جيئن به مڪان ۽ زمان ۾ ڪنهن به ڳالهه جي نالي کان سواءِ اظهار ڪندو سگهجي، تنهن ڪري منهنجي مقصد کي سنڌ هند ۽ وچ ايشيا ۾ هر بزرگن جي آندل نالي، يعني تصوف سان، جنهن کي ”مذهب انسانيت“ سڏيو وڃي ٿو منسوب ڪريان ٿو.

مٿس ماڻهو جا به ڳالهه ڪري ٿو، سائنسدانن ملڪي رجحان ۽ خيالن کان خالي نه هوندي آهي. آءٌ به ان عام قانون

سڏيو آھي. ڪن درويشن ته خود اسلام کي عين تصوف چاتو آھي. اھڙيءَ طرح ھر مذهب جي اھل نظر ان جي مقصدن جي حمايت ڪئي آھي.

جھڙيءَ طرح جملي مذهب، باوجود سندن اعليٰ اصولن جي، سندن پوئلڳن جي خامين ڪري، فرق بنديءَ، نفاق، بڪر ۽ مستقل مفاد جا اڏا بنجي پيا آھن، ساڳي حالت مختلف مذهبن جي صوفي تحريڪن جي ٿي آھي.

جيڪڏھن ملا واري اسلام جا پوئلڳ نمازون پڙھي، روزا رکي، زڪواتون ڏيئي، حج ڪري، مسجدون ۽ مدرسا ٺھرائي، ۽ چور بازاري، سڱلنگ، ڪثير تعداد نفعي خوريءَ، ويڻاچ خوريءَ، رشوت غريب آزاريءَ ۽ طرح طرح جي بداخلاقيءَ کان نٿا ڇڻڪن، ۽ مذهب جا ڪي عالم به مذهب کي شاھوڪار طبقي جي مفاد واسطي استعمال عرضيءَ لاءِ ڪتب آڻن، اختلاف راءِ کي برداشت نه ڪرڻ، انسانذات ۾ نفرت، ۽ نفاق پيدا ڪرڻ کان نٿا ڇڻڪن، ته پيران طريقت جي اڪثريت به شخصي خديت ڪرائن، بزرگيءَ ۽ شيخيءَ ۾ ڦاسن، تصوف جي نالي ۾ گروه بنديءَ، دقيانيوسي خيالن، ڪراستن، ورد ۽ وظيفن جي تاثير ۾ اعتماد رکي، ماڻھن کي بيڪار ۽ بزدل بنائڻ لاءِ دڪان ڪوليو ويٺا آھن، ان ڪري حقيقي طرح تصوف جو به صرف نالو وڃي رهيو آھي.

تعليم يافتہ نوجوان جھڙيءَ طرح انھن ڳالھين ڪري اسلام جي نالي ۾ استعمال عرضيءَ (ايڪسپلائيٽشن) کان تنگ اچي مذهب کان بيزار ٿيندو وڃي، اھڙي طرح صوفيزم جي نالي ۾ روز بروز ٿيندڙ خسيس ڪر، جھڙوڪ پيرپرستي، ورد وظيفا، پاڻ سڃاڻڻ کان سواءِ اللھ سڏائڻ جا نعرا ھڻڻ، حسن پرستيءَ جي نالي ۾ بداخلاقيءَ جا ڪم، ڪم ڪار چڏي تارڪ الدنيا ٿي پن مڱ تي گذر ڪرڻ، ۽ نشي پتي وارا پيا اھڙا ڪم ڏسي، ان کي مڪر ۽ فريب سمجھي ان کان حقارت ڪرڻ لڳا آھن.

فصل پنجون

تصوف جيئن مڃي سگهيو آهي

تصوف جو اڪثر مسلمانن ڪتب آندو آهي، ليڪن صحيح معنيٰ ۾ اهو لفظ جن عقيدن ۽ مقصدن لاءِ ڪتب آندو وڃي ٿو، انهن کي ٻين مذهبن جي ساڌن، متن، راهبن، بڪشن ۽ جدا جدا نالن مان منسوب ڪري پئي استعمال ڪيو آهي. عام طرح هن لفظ جي تشريح ۾ هيٺين گروهن حصو ورتو آهي:

(۱) افلاطون جو فلسفءِ اعيان، نوافل اطنويت، اسپائي نوزا ۽ ٻين فيلسوفن جا انهيءَ فلسفي جي دائري ۾ بيان ڪيل خيال ۽ رايو.

(۲) ويدانتي متن جي تعليم.

(۳) ڪرسچن توحيد ۽ اسٽوڪس (Stoics).

(۴) ڪي ٻڌ ڌرم جا بڪشو.

(۵) جين ڌرم جا ڪي يوگي.

(۶) اسلام جا وحدت الوجودي صوفي.

(۷) ٿياسوفسٽ (Theosophists).

(۸) جديد مذهب انسانيت جا حامي (Modern Humanists).

(۹) ٻيون اهڙي قسم جون روحاني جماعتون.

مسلمانن مان ڪيترن تصوف کي فلسفءِ اسلام، روح اسلام، مذهب عشق، نفس مارڻ، اندر اڃاڻڻ، پاڻ سڃاڻڻ وغيره نالن مان

سياسي تسلط ۽ ڏاڍاين جا تفاوت نہ هجن،

مذهبي، نسلي ۽ رنگن جا امتياز نہ هجن، ۽

غير فرقيوار ۽ غير طبقي وار سوسائٽي بنائي وڃي.

هو جماعتي نظام کي باهمي مشوري ۽ رضامندي جي بنيادن تي قائم
ڪرڻ گهري ٿو. هو جملي ماڻهن ۽ قومن کي انسانذات جي واحد
سوسائٽيءَ (جماعت) ۾ شامل ڪرڻ گهري ٿو.

هو مذهب ۽ نظرين جي اختلافن کي بنيادي وحدت جي
نظر سان ڏسي، باهمي برداشت (Tolerance) ۽ گڏجي گذارڻ
(Co-existence) جو سبق ڏيڻ گهري ٿو.

هو ”لڪم دين ڪم ولي دين“ جو پڪو پوئلڳ آهي.

ٿو. اسلام صلاح ۽ امن جو پيغام آندو آهي، نه بدامنيءَ جو. انڪري جا ڳالهه تفاق جو باعث بنجن واري هئي، تنهن کي هن ڪنهن به صورت ۾ اسلام ٿي سمجهيو، بلڪ ڪفر ٿي ڄاتو — جيتوڻيڪ ملن ان کي قرآن، حديث، شريعت، دين اسلام جا غلاف ويڙهي، کڻي پيش ڪيو ٿي.

(ت) نفرت: توهي محبت جو متوالو آهي، هن جي نظريو: ھا ڳالهه ماڻهن جي وچ ۾ نفرت پيدا ڪرڻ جو باعث بنجي ٿي، جا ڳالهه فرقن جي وچ ۾ نفرت پيدا ڪرڻ جو باعث بنجي ٿي، ھا ڳالهه مذهبن جي وچ ۾ نفرت پيدا ڪرڻ جو باعث بنجي ٿي، جا ڳالهه قومن جي وچ ۾ نفرت پيدا ڪرڻ جو باعث بنجي ٿي. پوءِ اها ڳالهه ڪٿي اسلام، خدا، رسول يا ڪنهن به ٻئي نظريي جي نالي ۾ پيدا ڪئي وڃي، ڪفر هئي. جتي محبت هوندي، اتي نفرت کي جڳهه ٿي ڪانه ملئي آهي. هن دنيا جي سارن خراپين جو ڪارڻ نفرت کي ڄاتو آهي.

دنيا ۾ جنگيون نفرت ٿي پيدا ڪرايون. هن جي نظر ۾ محبت، دين قطرت، ۽ قانون ارتقا ۽ اسلام ساڳي ڳالهه آهن. نفرت، تنزل ۽ ڪفر ساڳي شيءِ هئا، تنهنڪري هن جڏهن دين اسلام جي نالي ۾ صاحب اقتدار طبقي يا ان جي معاون ملاڪي نفرت ٺهلائيندو ڏٺو ٿي، ته بي اختيار چئي ويٺو ٿي:

”محبت منڍي مٺاڻ ڪوڙ پڙوري ڪين ڪي.“

(ث) زور زبردستي: صوفي هر اڳرائيءَ، زور زبردستيءَ، تشدد ۽ اهڙا جي ڳالهه جي خلاف آهي. هو ان کي محبت ۽ عشق جي متافي تو سمجهي، پوءِ اها اڳرائي (جهاد) خدا، قرآن، رسول، اسلام، ملڪ ۽ قوم جي نالي ۾ چوڻ ڪئي وڃي. هو رواداريءَ جو حامي آهي. تنهنڪري هو اهڙو معاشرو آڻڻ گهري ٿو، جنهن ۾، غريب ۽ شاھوڪار جا تفاوت نه هجن.

ھن مذھبي عقيدن موجب ماڻھن جي ڪفر ۽ اسلام ۾ ورھاست نہ ٿي ڪئي.

ھن جي نظر ۾ اھا ورھاست ھيٺين طرح ھئي:

ڪفر	اسلام
(الف) خودمطلبي	(الف) بي طمعي
(ب) نفاق	(ب) اتفاق
(ت) نفرت	(ت) محبت
(ث) زور زبردستي	(ث) اھنسا
(ج) فرقہ بندي	(ج) اتحاد

جيئن تہ سندس نقطي نگاہ واري اسلام تي گھڻو بحث ٿيل آھي، انهيءَ ڪري ھيٺي سندس ڪفر وارين ڳالھين تي ڪجھہ روشني وجھان ٿو.

(الف) خودمطلبي: صوفيءَ وٽ ھر ڳالھہ جا شخصي يا مستقل مفاد جي فائدي ۾ ۽ عوام جي نقصان ۾ ھئي، سا خودمطلبي ھئي. صوفيءَ وٽ ھر ڳالھہ جا ھر فرقي جي فائدي ۾ ۽ انسانيت جي نقصان ۾ ھئي، سا خودمطلبي ھئي. صوفيءَ وٽ ھر ڳالھہ جا ھڪ مذھب کي ٻين کان وڌيڪ يا جدا ڄاڻندڙ ھئي، سا خودمطلبي ھئي. صوفيءَ وٽ ھر ڳالھہ جا ھڪ ملڪ جي فائدي ۽ ٻين جي خلاف ھئي، سا خودمطلبي ھئي. ھن خودمطلبيءَ کي ڪفر برابر سمجھيو ٿي.

(ب) نفاق: صوفيءَ جي نظر ۾ حقيقي وجود ذات الھيءَ جو آھي. ٻيون سڀ شيون ان جي صفات آھن. صفات گوناگون ۽ ڪثير آھن. ذات واحد آھي. ڪثرت کي حقيقت ڄاڻڻ غلطي آھي. صوفيءَ جي نظر ۾ اھا ڳالھہ ڪفر برابر ھئي تہ ھر ڪو پنھنجي راءِ، مذھب ۽ عقيدن کي صحيح سمجھي، ٻين کي غلط ڄاڻي. ان مان نفاق پيدا ٿيڻ جو امڪان ھو، جو بدامني ۽ فساد جو ڪارڻ بڻجي

ٻاهرين ملڪن جي مسلمانن انهيءَ نقطي تي ڪا به ڪم ڪري ٿو ۽ انهيءَ من وقت صرف پاڪستان ۾ ڪي جاهل، خود مڙهيل، مستقل مفاد جا حامي ملا ۽ انهن جا طرفدار صاحب اقتدار ان نظريي جا حامي وڃي رهيا آهن.

(۳) صوفيءَ جو چوڻون عقيدو:

مسلمانن جي جدا قوم جي تصور جي خلاف آهي.

هو اسلام جي اعليٰ اصولن کي چند ماڻهن جي گروه ۾ محدود ڪري، ان کي جدا قوم يا فرقو پٺائڻ ڏنو. گهري وٺڻ جي اهڙي عقيدتي کي هو روح اسلام جي خلاف ۽ مصنوعي جوڙجڪ چالي ٿو. انهيءَ نقطي تي ڪا به ڪم ڪري ٿو ۽ انهيءَ من وقت صرف پاڪستان ۾ ڪي جاهل، خود مڙهيل، مستقل مفاد جا حامي ملا ۽ انهن جا طرفدار صاحب اقتدار ان نظريي جا حامي وڃي رهيا آهن.

هو اسلام جي اعليٰ اصولن کي چند ماڻهن جي گروه ۾ محدود ڪري، ان کي جدا قوم يا فرقو پٺائڻ ڏنو. گهري وٺڻ جي اهڙي عقيدتي کي هو روح اسلام جي خلاف ۽ مصنوعي جوڙجڪ چالي ٿو. انهيءَ نقطي تي ڪا به ڪم ڪري ٿو ۽ انهيءَ من وقت صرف پاڪستان ۾ ڪي جاهل، خود مڙهيل، مستقل مفاد جا حامي ملا ۽ انهن جا طرفدار صاحب اقتدار ان نظريي جا حامي وڃي رهيا آهن.

هو اسلام جي اعليٰ اصولن کي چند ماڻهن جي گروه ۾ محدود ڪري، ان کي جدا قوم يا فرقو پٺائڻ ڏنو. گهري وٺڻ جي اهڙي عقيدتي کي هو روح اسلام جي خلاف ۽ مصنوعي جوڙجڪ چالي ٿو. انهيءَ نقطي تي ڪا به ڪم ڪري ٿو ۽ انهيءَ من وقت صرف پاڪستان ۾ ڪي جاهل، خود مڙهيل، مستقل مفاد جا حامي ملا ۽ انهن جا طرفدار صاحب اقتدار ان نظريي جا حامي وڃي رهيا آهن.

هو اسلام جي اعليٰ اصولن کي چند ماڻهن جي گروه ۾ محدود ڪري، ان کي جدا قوم يا فرقو پٺائڻ ڏنو. گهري وٺڻ جي اهڙي عقيدتي کي هو روح اسلام جي خلاف ۽ مصنوعي جوڙجڪ چالي ٿو. انهيءَ نقطي تي ڪا به ڪم ڪري ٿو ۽ انهيءَ من وقت صرف پاڪستان ۾ ڪي جاهل، خود مڙهيل، مستقل مفاد جا حامي ملا ۽ انهن جا طرفدار صاحب اقتدار ان نظريي جا حامي وڃي رهيا آهن.

هو اسلام جي اعليٰ اصولن کي چند ماڻهن جي گروه ۾ محدود ڪري، ان کي جدا قوم يا فرقو پٺائڻ ڏنو. گهري وٺڻ جي اهڙي عقيدتي کي هو روح اسلام جي خلاف ۽ مصنوعي جوڙجڪ چالي ٿو. انهيءَ نقطي تي ڪا به ڪم ڪري ٿو ۽ انهيءَ من وقت صرف پاڪستان ۾ ڪي جاهل، خود مڙهيل، مستقل مفاد جا حامي ملا ۽ انهن جا طرفدار صاحب اقتدار ان نظريي جا حامي وڃي رهيا آهن.

هو اسلام جي اعليٰ اصولن کي چند ماڻهن جي گروه ۾ محدود ڪري، ان کي جدا قوم يا فرقو پٺائڻ ڏنو. گهري وٺڻ جي اهڙي عقيدتي کي هو روح اسلام جي خلاف ۽ مصنوعي جوڙجڪ چالي ٿو. انهيءَ نقطي تي ڪا به ڪم ڪري ٿو ۽ انهيءَ من وقت صرف پاڪستان ۾ ڪي جاهل، خود مڙهيل، مستقل مفاد جا حامي ملا ۽ انهن جا طرفدار صاحب اقتدار ان نظريي جا حامي وڃي رهيا آهن.

هو اسلام جي اعليٰ اصولن کي چند ماڻهن جي گروه ۾ محدود ڪري، ان کي جدا قوم يا فرقو پٺائڻ ڏنو. گهري وٺڻ جي اهڙي عقيدتي کي هو روح اسلام جي خلاف ۽ مصنوعي جوڙجڪ چالي ٿو. انهيءَ نقطي تي ڪا به ڪم ڪري ٿو ۽ انهيءَ من وقت صرف پاڪستان ۾ ڪي جاهل، خود مڙهيل، مستقل مفاد جا حامي ملا ۽ انهن جا طرفدار صاحب اقتدار ان نظريي جا حامي وڃي رهيا آهن.

جهلڪڙسي ٿو. جي ظاهري اختلاف ڪري منجهي پون ٿا، تن کي هو ڪچو ڄاڻي ٿو.

حسن جو حق جو، سو خامي پائين خام،
اچي ٿيا اسلام، ڪفر ڪافر پاڻ ۾.
(شاه)

صوفين ۽ ستن طرفان مختلف مذهبن کي نزديڪ آڻڻ لاءِ دنيا ۾ ڪيتريون ئي ڪوششون ٿيون آهن. جهڙوڪ:

(۱) شيخ بدرالدين سماوا طرفان، ترڪيءَ ۾، اسلام ۽ ڪرسچئنٽيءَ کي ويجهو آڻڻ جي ڪوشش ٿي.

(۲) ڪبير پيگت ۽ گرونانڪ طرفان، هندستان ۾، اسلام ۽ هندوازم کي ويجهو آڻڻ جي ڪوشش ٿي.

(۳) راجا رام موهن راءِ طرفان، هندستان ۾، ڪرسچئنٽيءَ ۽ هندوازم کي ويجهو آڻڻ جي ڪوشش ٿي.

(۴) هنگ سيوچان طرفان، چين ۾، تائوزم ۽ ڪرسچئنٽيءَ کي ويجهو آڻڻ جي ڪوشش ٿي.

(۵) اڪبر بادشاه طرفان هندستان ۾، اسلام، هندوازم، جين ازم، ڪرسچئنٽيءَ ۽ زردشتيءَ تي کي ويجهو آڻڻ جي ڪوشش ٿي.

(۶) ڌارا شڪوه طرفان، هندستان ۾، جملي مذهبن جي ڪثرت پويان بنيادي وحدت پُر ڪرڻ ۽ حاصل ڪرڻ جي ڪوشش ٿي.

(۷) شاه عنايت عليه الرحمة، سچل سرمست عليه الرحمة طرفان، سنڌ ۾ جملي مذهبن جي ڪثرت پويان بنيادي وحدت پُر ڪرڻ ۽ حاصل ڪرڻ جي ڪوشش ٿي.

تنهنڪري صوفي مذهب کي سياست کان علحده رکڻ جو حامي آهي. هن کي پتو آهي ته ٻنهي کي گڏي هلائڻ ڪري، فائدي بدران ماڻهن کي نقصان زياده ٿيو آهي. هندن، عيسائين، ٻڌن ۽

انھن ڳالهين ۾ ٿيا ڪري جي دست اندازي برداشت ڪري سگهي ٿو. حڪومت ۽ مذهبي نظام طرفان سندس عقيدتي خيال ۽ راءِ جي آزاديءَ ۾ دخل ڪي هو پنهنجي انساني بنيادي حق جي خلاف سمجهي ٿو.

هو مذهبي ڳالهين کي، باهمي گفتگو، ذاتي تجربي ۽ علم ۽ عقل جي بنياد تي قائم ڪرڻ جو حامي آهي. هن جي ڪنن ۾ ”لا اڪراه في الدين قد تبين الرشد من الغي“ (معنيٰ - دين ۾ سختي ۽ زور نه هئڻ گهرجي، ڇاڪاڻ ته هدايت جو رستو گمراهي کان پٺرو پيو آهي.) جو آواز ڪونجي رهيو آهي.

صوفي اھنسا جو قائل آھي. هو سياست، مذهب، خيال، عمل ۽ روزانه زندگيءَ ۾ اھنسا جي اصول کي رھبر راءِ بنائڻ گھري ٿو. هو رسول مقبول صلعم جي قول ”اظھار اختلاف الراءِ في امي رحمة“ (معنيٰ - ”اختلاف راءِ کي برداشت ڪرڻ منهنجي پوئلڳن لاءِ رحمت جو باعث ٿيندو.“) کي وڏي اھميت ڏئي ٿو. هن جو عقيدو آھي ته نظر ۽ خيال جي رنگارنگي حسن ازلي کي ڏيالا ڪري ٿي:

”مارڻ لاءِ مسڪين جي لکڻ ناز سگهو آھين نوان نوان!“

جيئن باغ ۾ مختلف رنگن جا گل ان جي زيبائش ڪي. وڌائين ٿا، تيئن ڪثرت خيالات کي هو وحدت حق جا مختلف پھلو ڄاڻي ٿو:

هڪ قصر در لک، ڪوڙين منجهس ڪڙڪيون،
جيدانھن ڪريان هرڪ، تيدانھن سڄڻ سامھون. [۱]
(شاه)

هو جدا جدا مذهبن کي هڪ ٻه ٽي قدرت جا گوناگون رنگ ڄاڻي ٿو، جي، باوجود ظاھر ڪثرت جي ان جي بنيادي خوبصورتيءَ ۽ وحدت کي وڌائين ٿا.

هو هندو، مسلم، عيسائي، ٻڌ، يهودي وغيره سڀني ۾ حق جي

۾ محدود ڪري هلايو وڃي. ھو تحريڪ ۾ دائمي زندگي منجھوس ڪري رهيو آھي.

ھن کي ملايا صاحب اقتدار طبقي طرفان جڏھين اللہ رسول قرآن جي نالي ۾، ڪن ڪمن جي هدايت ڪئي وڃي ٿي، تہ ھو جاھل نہ آھي، جو ڪالھ جي تھ تائين پھچي نہ سگھي، ھو ان کي مستقل مفاد طرفان سندن تسلط قائم رکڻ جو بھانو سمجھي، ان کي نٿو منجي، ۽ بغاوت ڪري ٿو.

ھو حق کي، سچ جي روشني يا ھوا وانگر، ھٿ ڪڍڻ جي ملڪيت سمجھي ٿو. ھو ان کي چنڊ فرقن ۽ قومن جي ھڪ ھٿي بنائڻ لاءِ تيار نہ آھي.

ھن جا بنيادي مقصد ۽ بقا جي اصول تي بيٺل آھن. ھو ھر فرسودہ شيءِ، عقيدتي ۽ دستور کي ختم ڪرڻ لازم ڄاڻي ٿو. ان جي جاءِ تي نئين ڪارآمد شيءِ، نظريو ۽ دستور آڻڻ گھڙي ٿو. ھو راز حيات معلوم ڪري ويو آھي، تہ اھا سدائين گردش ۾ آھي.

موجھ ۾ آسودگيءَ ما عدم ماست،

ما زنده ۾ انيم ۾ آرام نيمگرم.

[معنيٰ- زندگي لھر مثال آھي، جا جيستائين تحرڪ ۾ آھي سندس وجود قائم آھي. سندس تحرڪ بند ٿيڻ بعد ان جو خاتمو ٿي ٿو.]

[۳] صوفيءَ جو ٽيون عقيدو.

دين ۽ سياست کي علحدہ رکڻ گھرجي.

صوفي دين کي رضاڪارانه تجربتي ۽ علم جي بنياد تي حاصل ڪيل معلومات جو ذخيرو ڄاڻي ٿو جنھن موجب زندگي بسر ڪرڻ پنھنجو شخصي معاملو ڄاڻي ٿو. ھو ڄاڻو جدا آھي، سرنڊو ۾ جنڊا، سندس عقيدن لاءِ جوابدار ۾ ھو پاڻ آھي. پوءِ ھو ڪيرڙي ۽ طرح سان

عملي انساني ذات جي وچ ۾، ملن، پادري ۽ پنڌين وغيره طرفان مذهب جي نالي ۾ ڪري ڪيل ديوارين کي ڏاهي، اتحاد عالم پيدا ڪرڻ لاءِ آيو هو، نه مذهب جي نالي ۾ نئين ڊيگري ٻڌائي، نئي نسل کي وڌائڻ لاءِ آيو هو.

صوفي انسان کي خدا جو نائب ڄاڻي ٿو، ان جي آزاديءَ کي، مذهب، حڪومت، نسل ۽ رنگ جي نالي ۾، سلب ڪرڻ سادي انساني حق خلاف ڄاڻي ٿو. صوفي مڪسمل جو مزاجي آهي. (Anarchist) آهي، جو سڀني قيدن کان آزاد ٿيڻ گهري ٿو. انهيءَ گهريءَ ۾ پورا انتهاپسنديءَ، دنيا، مجذوب ملاستي ٿيو، ملا جي تسلط کان ٻاهر نڪرڻ گهري ٿو.

صوفي، هر موجوده مذهب جي ۱۵ سيڪڙو ڪاليجن کي فرسوده پي معنيٰ ۽ بي سود سمجهي، انهن ۾ اعتبار نٿو رکي. هو مذهب جو ست ڪيڙي، ڦوڳ ٿو ڪرڻ گهري ٿو. هو عشق ۽ عقل کي هڪ تصوير جا ٻه رخ ڄاڻي ٿو، جنهن جي رهبريءَ ۾ هوندي ٻئي ڪنهن جي هدايت جي ضرورت نٿو محسوس ڪري.

هو پاڻ کي فطرت جو آيجنٽ ڄاڻي، هر ڇاڻي ۽ نبيءَ جو شيءِ کي ڏاهي، حالتن ۽ ضرورتن جي تقاضا مطابق، نئين شيءِ ٺاهڻ گهري ٿو. فطرت تي جذبن، غور مان نظر ڪري ٿو، ته کيس ان ۾ هر گهڙي انقلاب ڏسڻ ۾ اچي ٿو. نئين شيءِ ٺاهڻ جي جاءِ وٺندي وڃي ٿي. ڪابه شيءِ ماڳي ۽ جاءِ تي بيٺل ٿو ٽوسي. زمين، تارن، چنڊ، سج کي هٿ ڏئي ڏسي ٿو. راتين پٺيان ڏينهن ۽ موسمن پٺيان موسمون بدليون ڏسي ٿو. پاڻي ۾ هوا سڌائين، تحريڪ ۾ نظر اچس ٿا. وڻ، جانور ۽ ماڻهو ڇمي وڏي، مرندي ڏسي ٿو. وري انهن جي جاءِ ڀٽن کي واکاڻيندو ڏسي ٿو. ماڻهوءَ ۾ هر گهڙيءَ ۾ دم ڪٿي سان، خراب رت کي بدلي ٿيندو ڏسي ٿو. ڪابه شيءِ، سواءِ ذات الاهيءَ جي، دائمي ۽ قائم نٿو ڏسي. هر شيءِ تبديليءَ جي سلسلي ۾ هوندي. هن کان ڪهڙيءَ طرح ان کي سگهجي ٿي ته کيس ڪن مذهبي قانونن جي دائري ۾

(۲) صوفي جو پيو عقيدو.

دين جي نظام کي هو روح اسلام جي خلاف ڄاڻي ٿو. صوفي جملي انسانذات کي هڪ بدن سان تشبيه ڏئي ٿو جنهن جا عضوا هڪٻئي کان جدا ٿي نٿا سگهن. هن جي نزديڪ صحيح انسانيت ان کي چئجي، جو هڪ ماڻهوءَ جو ايداءَ ٻئي کي محسوس ٿئي.

انسانيت کي مذهبن، فرقن، گروهن ۽ قومن ۾ ورهائي ڇڏي ڪرڻ کي هو دين فطرت (اسلام) ۽ مفاد انسانيءَ جي خلاف ٿو سمجهي. هو ماڻهن جي، مذهبن، رنگن، نسلن ۽ نظرين جي نالي ۾، ورهاست مصنوعي ۽ مضر ٿو ڄاڻي. هن جو متو اهو آهي ته

بني آدم اعضائي يڪ ديگراند،
ڪم در آفرينش ز يڪ جوهراند،
چو يڪ عضوه بدرد آورد روزگار،
هم عضوها را نيماند قرار.

[معني - انسان هڪٻئي جا عضوا آهن، ڇاڪاڻ ته اصل ۾ اهي هڪ جنس مان آهن. ان جو مثال ائين آهي ته جڏهن بدن جي هڪ عضوي ۾ سور ٿئي ٿو ته سڀئي عضوا بي قرار ٿيو پون ٿا.]

پتو براهي وصل ڪردن آمدي،

نه براهي فصل ڪردن آمدي.

[معني - تون دنيا ۾ اتحاد پيدا ڪرڻ لاءِ پيدا ٿيو آهين، نه بيفاق ٺهڻ لاءِ.]

ازانسواءِ صاحب فهم فراست کي معلوم هو، ۽ صوفي به انهيءَ گروهه مان هو، ته دينن کي منظم ڪرڻ ڪري، ملا جو، خدا، رسول ۽ قرآن جي نالي ۾، عوام مٿان تسلط قائم ٿيڻ وارو هو، جا ڪالهه هڪ طرف مستقل مفاد پيدا ڪري ٿي ۽ ٻئي طرف انسانن جي آزاديءَ جي راه ۾ رڪاوٽ وجهي ٿي. هن جي خيال موجب اسلام

(۵) نماز گناھن کان چوٽڪاري لاءِ عبادت جو اهو تخيل
 صاحب فہم فراست ۽ صوفي وقت قابل قبول نہ آھي. هن کي پتو
 آھي تہ جماعتي ڌوم خدا جي عبادت ڪرڻ ڪري معافي ٿي نٿا سگهن.
 جيڪڏهن ائين مڃبو، تہ پوءِ هرڪو ماڻهو چوري ڪري، ڌاڙا هڻي،
 ٻين کي ٽپي، واپار جي شين ۾ ملاوت ڪري، ۽ چور بازاري، سڪنگ،
 خون، ظلم ڪرڻ بعد، عبادت سان خدا کان معافي وٺي، آزاد ٿي
 سگهي ٿو! اهڙي اعتقاد رکندڙن جو خيال نہ آھي تہ خدا نسبت ڪيڏو
 تصور آھي. ڇا، هو عادل نہ آھي، جو سندن بخوشايد ۽ رشوت تي
 وافي ٿي، سندن ڀڃاڻ ۾ ڪڙن بندن کي پھتل نقيان کڻي نظر انداز
 ڪري، گناھ ۽ ظلم جا ڪيل ڪم معافي ڪري ڇڏيندو. نماز
 ۽ عبادت ۾ گناھن کان بيزاري ۽ توبه البت ڪجهه معنيٰ رکي ٿي.
 ليڪن گناھن کان بخشش جو خيال ۾ رکڻ خدا جي عادل ۽ منصف
 هئڻ کي غلط لھرائڻ جي برابر آھي. هن وقت حالت ڪهڙي آھي؟
 هر قسم جو ڏوهاري پنهنجي ڌوم وارو ڌنڌو چالو رکيو اچي، ۽ عبادت
 ۾ ڪندو اچي! ان جو مطلب ڪهڙو آھي؟ صوفي ان کي ڏوڪي ۽
 منافقي ۽ جي نالي سان سڏي ٿو. شاھ باھو عليه الرحمة فرمائي ٿو تہ

پڙھ پڙھ جانيظ ڪرڻ تڪيڙ، ملان ڪرڻ وڌائي، هو۔

گليان دي وچ ڦيرڻ نمائي، پھتل ڪتابان ڄاڻي، هو۔

جتي ڏيکن چڱا چوڪا، اتي پڙھڻ ڪلام پوڻي، هو۔

ڏوهين جهان انھان دي مٿي ”باھو“

جنھان کاڌي بيچ ڪمائي، عوب۔

اهڙي طرح هن مذهبي رسم جي صاحب فراست وقت ڪا
 وقت نہ آھي. انھن کي هو قديم زماني جا يڪار ۽ ٻي معنيٰ رواج ۽
 رسون ڄاڻي ٿي ڪريو ڇڏي. حج ڪرڻ، قرباني ڏيڻ، قبرن تي وڃي
 دعائون گهرڻ، رختا ڏيارڻ، ۽ تعويذ، ڌاڙڪا، ڦيٽا، چنڊا، هڻڻ کي هو
 مني ۽ بي مطلب سمجهي ٿو.

(۳) نماز قلب جي سکون لاءِ. اها ڳالهه حقيقت آهي ته مشڪلاتن، تڪليفن، بيمارين ۽ ڏکڻ ۽ دردن جي وقت جڏهن ماڻهو مغموم ۽ مضطرب ٿئي ٿو، ته ان وقت کيس آنت، ڏيڍ ۽ دلآسائي جي ضرورت محسوس ٿئي ٿي. عبادت اهڙن وقتن ۾ دل جو سکون ڏئي ٿي. ماڻهو انهن حالتن ۾، جانورن، دريائن، بتن، ديوتائن، ديوتين ۽ خدا کان پئي مدد ۽ دعا گهري آهي، ان ڪري کيس تڪليفن مان چوڻڪارو مليو آهي يا نه، ليڪن نفسياتي طور، عارضي طرح، اطمينان قلب پئي حاصل ٿيو اٿس. ان ڪري عبادت کي دل جي چنڊي (Sedative) ۽ مفرح (Tranquilizer) دوا طور پئي ڪتب آندو ويو آهي. ليڪن اهو به سوال اٿي ٿو ته هر دوا جو به وقت ۽ حد کان وڌيڪ استعمال ان جي افاديت وڃايو ڇڏي. جهڙيءَ طرح دوا جي عادي ٿيڻ ڪري، اها اثر وڃايو ڇڏيو، اهڙيءَ طرح سان هر وقت، بنا ضرورت جي، دعا ۽ عبادت جي عادت به پنهنجو اثر گهٽايو ڇڏي. ان جو اهو مطلب به نه آهي ته دل جو سکون صرف نماز مان حاصل ٿئي ٿو. هر مذهب وارن هن عبادت جا جدا جدا طريقا رٿيا آهن. تنهنڪري سڀڪنهن طرح جي عبادت دل جي چنڊي ۽ مفرح جو ڪم ڏيئي سگهي ٿي.

(۴) نماز آخرت جي فائدي لاءِ. چوٿون فائدو نماز جو آخرت جي پلائيءَ جو بيان ڪيو وڃي ٿو. صوفي، ملا واريءَ آخرت کي ڪونه ٿو مڃي. هن کي معلوم آهي ته بهشت، دوزخ، پلصراط، قيامت وغيره اٺوجهه ماڻهن کي لالچائن يا ڊيڄارن لاءِ ذريعا ڪري پئي ڪتب آندا ويا آهن. انهن جو حقيقت ۾ ڪو وجود ئي نه آهي. تنهن ڪري جيڪا شيءِ هجيئي ڪانه، ان جي فائدي لاءِ عبادت ڪرڻ جي ڪا معنيٰ ئي ڪانه آهي. ازانسواءِ صوفي عاشق آهي. هن جو هر ڪم دوست جي رضامندي ۽ دل جي خوشيءَ لاءِ، ۽ نه سودي ۾ عيوضي وٺڻ لاءِ، ٿئي ٿو. عبادت جي جيڪڏهن هو ضرورت سمجهي ته البت محبت الاهيءَ لاءِ ڪري سگهي ٿو. ليڪن آخرت جي نفعي لاءِ عبادت ڪرڻ سندس اصولن جي خلاف آهي.

بڪسوئيءَ ۽ پوري توجه سان ادا ڪئي وڃي. عبادت ڪرڻ وقت اهڙي مائهوءَ کي پتو هجي ته ڇا چئي رهيو آهي، جنهن جي عبادت ڪري ٻيا جنهن کان دعا گهري رهيو آهي، ان کي هو حاضر ناظر ڄاڻي. ان وقت هن جي دل خام خيالن کان خالي هجي. اڳي نماز يا جماعت پڙهڻ ڪري، مڙهن جي صحبت، نصيب ٿيندي هئي. اڄڪلڻي طور پڙهڻ مان شور ۽ فڪر جو موقعو ملندو هوندو. پر اندازو لڳائڻو آهي ته اهڙي قسم جي عبادت ڪهڙا ٿا ڪن؟ سامان ۾ ملاوت ڪرڻ يا چور بازاری ڪرڻ وارو واهاري نماز ۾ اهي خيال پهچائيندو رهي ٿو. رشوتي ڪامورو يا وڏو مائهو اڄڪلهه نماز کي پنهنجي پرده پوشيءَ لاءِ ختم آڻي ٿو. خود مطلب ۽ ظالم پنهنجين خرابين کي ڇڏڻ لاءِ تيار نه آهن. ته پوءِ ان جو نتيجو ڇا اهو ٿو نڪري ته عبادت مان ڪن ٿورن جي نفس جي صفائي ٿئي ٿي. عام طرح ان جو اثر تمام گهٽ ٿئي ٿو. نماز يا عبادت جي افاديت جو اهو حال ڏسي، شاهه باهو عليه الرحمة فرمايو ته

نفل نمازان مڪرم زمانيان داتے روزے صرفا روئي، هو۔

مڪے ديول اوئي ڇاون گهر دے هوون ٿوئي، هو۔

اڇيان بانگان اوئي ڏيون نيت جنهان دي کوئي، هو۔

ڪي پرواه تنهانون ”واهو“ جنها گهر وڃ لڏي وئي، هو۔

شاهه لطيف عليه الرحمة انهيءَ کي مد نظر رکي فرمائي ٿو:

روزا ۽ نمازون اي ٻن چنگو ختم،

آوڻ وڃو ٿو، جنهن سان هجي ٻينءَ کي.

علامه شيخ محمد اقبال عليه فرمائي ٿو ته

جو سر بسجده هوا ڪيئي، تو زمين سے اُٿي لکي صدا.

ترا دل تو مے صبر آشنا، تجھے ڪيا ملے گا نماز میں!

حضرت بلا شاهه عليه فرمائي ٿو۔

روزے حج نماز نے مائي،

مينون ٻيا نين آن پهلائي.

تصور جدا جدا پئي رهيا آهن، ان ڪري اهو معاملو ذرا ڏکيو پيو نظر اچي ته پوريءَ طرح صحيح تميز پيدا ٿيڻ جي ڪٿا ڪري سگهجي، ۽ اهو نفس آماره جي دائري کان مٿيرو آهي.

(۲) **نفس لواھ** : نفس جو هي درجو اهو آهي، جنهن ۾ ماڻهو کي رواجي طرح قبيلي ۽ جماعت جي دستورن ۽ قديم تجربي ۽ روايات مطابق غلط صحيح، بري ۽ پلي جي تميز جو پتو پوي ٿو. غلط ۽ صحيح، بري ۽ پلي بابت مختلف زبانن ۾ قبيلن، مذهبن ۽ پيغاسزن جدا جدا معيار قائم ڪيا آهن. تنهن ڪري ان جي تميز ۽ چنڊ چاڻ مذهبي احڪامن ۽ حڪومتن جي قانونن جي موجودگيءَ ۾ محدود ٿيو پوي. بهرحال هن حالت ۾ ماڻهوءَ کي ڪجهه مڙهي خبر ۽ تميز رهي ٿي. پر سوال اٿي ٿو ته سندس قوت ارادي ايتري مضبوط ٿي آهي يا نه، جو نفسي سڌ کي ڇڏي، دستوري پابندين جي عميل ڪري، هي نفس جو درجو ماڻهوءَ کي دوراهي تي آڻي ٿو، جتي هو ڪڏهن نفسياني خواهشن جي پيروي ڪري ٿو، ڪڏهن اخلاقي دستورن جي پوئلڳي، اڪثري حالتن ۾، نفسياتي خواهشن جي طاقتور هئڻ ڪري، هن کان برا ڪم سرزد ٿيو وڃن.

(۳) **نفس مطمئن** : نفس جو هي اهو درجو آهي، جو ڪن مخصوص ماڻهن کي نصيب ٿئي ٿو. اهي نه صرف غير معمولي علميت دانش جي لباس سان ملبوس رهن ٿا، ليڪن انهن جي قوت ارادي ۽ صلاحيت عمل اهڙي درجي تي پهتل آهي، جنهن ۾ هو ڪثري غلط ۽ برن ڪمن کان پري رهن ٿا. پر ”انسان خطا جو گهر آهي“ جي مثال وانگر، بعضي پيغمبرن ۽ درويشن کان خطائون ٿيو وڃن. هاڻ سوال اٿندو ته نماز ۽ عبادت ڪهڙي نفس واري گروهه ۽ ڪار آمد ٿي سگهي ٿي. جواب ظاهر آهي ته ان جو فائدو پهرئين پئي گروهه کي گهڻو پهچي سگهي ٿو. ٽئين گروهه واري کي ان ۾ ڪو خاص فائدو ڪونه پهچندو. ليڪن اهو فائدو انهن کي به ڏهن پهچي سگهندو، جڏهن نماز يا عبادت صدق دل، خيال جي

ماڻهو انهن کالامين کي مليل - تسليءَ کان وڌيڪ جيئٽ ٿا ڏين. ۲- نماز نفس جي صفاڻي يا اندر اجازت لاءِ تيزيءَ
نفس جي معنيٰ ڪثيف حيواني خواهش ۽ سڌن مان نجات حاصل
ڪرڻ کي سڏيو ويندو آهي. پاڻ انسان کي ڏسڻو آهي ته اهي
ڪهڙيون خواهشون ۽ سڌون آهن، جن کان ماڻهوءَ کي چوڻڪارو
حاصل ڪرڻ جي مطلب آهي.

سڌون ۽ خواهشون ڇا آهن، انهن جي پيدا ٿيڻ جا ڪارڻ
ڪهڙا آهن، ان جو ڏڪر طوالت جو باعث بڻجي، جن مضمونن جي
دائري کان ٻاهر ٿي ويندو. ان جي پوريءَ معلومات لاءِ علم-نفسيات
يا من و دها جي ڪتابن کي پڙهڻ گهرجي، جنهن کي انگريزي زبان
۾ مشڪلاڻيءَ (Psychology) جي نالي سان سڏيو وڃي ٿو. هتي
هي چوڻ ڪافي ٿيندو ته فطري سڌن ۽ خواهشن کان قبلي چوڻڪارو
انسان کي ليڪار ۽ مردءِ دل بڻائي ڇڏي ٿو. انهن جو هڪ حد
اندر مٿس ضروري آهي. صرف صحيح ۽ غلط جي تميز بعد، انهن جو
صحيح طرف رجحان موڙڻ ضروري آهي. انهيءَ واسطي مٿين نفس
کي ٽن درجن ۾ ورهايو آهي: (۱) نفس اماره، (۲) نفس اواه،
(۳) نفس مطمئنه.

(۱) نفس اماره: اهو نفس جسور، درجسوز، تيز ۽ عقل جي
خاصيتن ۾ ناڪس هوندو آهي. چٽيءَ طرح ڪو جانور ساڻو ڳاڻ
ڏسي، پڪدم خواهش جو تابع ٿي، وڃي اهو ڪاٺ لڳندو آهي
۽ نتيجن جي ان کي پرواهه نه هوندي آهي، ۽ ان کي اهو پتو
هوندو آهي ته اهو ڳاڻ پرائو آهي، جنهن جي ڪاٺ تي پنهنجو آه
يا ان جي ٺاڻن مان بندنس محبت کي نقصان پهچڻ جو انديشو آهي
۽ وغيره. ماڻهو به وحشيانه دور ۾ انهيءَ حالت کي ويجهڻا مٿا ۽
جيئن هو ٿيڻ تجربي ۽ علم ڪري ويسا ان کان مٿي چڙهندا. ه
وقت شايد تمام پورا اعزاز ماڻهو هجن، جن کي ڦاٽڪڻين ۽ نقصانڪ
شين جي تيز ۽ عجيبي ٽپڪڻ چاڻڪڻ ته صحيح ۽ غلط جا معيار

آئڻ لاءِ خدا جي عبادت ڪرڻ لازمي ٿيو پوي، ۽ نماز بهترين قسم جي عبادت آهي.

صوفيءَ جي نظر ۾ خدا جو شخصي تصور نا قابل قبول آهي. هي خدا کي شڪل، مڪان، زمان، اسباب ۽ سڀني انساني صفتن کان مٿي ۽ پاڪ سمجهي ٿو. هو قائم بذات ۽ بي نياز آهي. هو نه ڪنهن جو ڄاڻو آهي، نه ڪنهن کي ڄڻو اٿس. هن کي ڪاڏي، خوشامد ۽ پيءُ ڪنهن به شيءِ جي ضرورت نه آهي. هو نفسياتي صفتن کان، جن ۾ خوشي ۽ رنج پئي اچي وڃن ٿا، آزاد آهي. هو ’ساهه جي رڳ کان ويجهو‘ ۽ ’هر جاءِ حاضر ناظر‘ آهي. صوفي جو آخري نڪتو اهو آهي ته اسان ڪجهه نه آهيون، سڀ ڪجهه ذات الاهي آهي. صفت کي ڪا جدا هستي ۽ وجود نٿو ٿئي، ان ڪري نماز جو اهو پهلو صوفيءَ جي نظر ۾ بي معنيٰ ۽ بي مطلب ٿيو پوي —

سڀ ڇڏيائون، سانگي، ڪندا ڪوه نماز کي،
جيڏانهن عالم آسرو، تيڏانهن ڪن نه ٿانگي،
نڪي پڙهن ڪلمو، نڪي ٻڌن ٻانگي،
لاهوٽي بي لانگي، عدم کون اڳي ويا. (بيدل)

ان کان سواءِ چلم ڪشي، وظيفا ۽ قرآن خواني ۽ درود پڙهڻ وغيره به مسلمانن جي عبادت ۾ شامل آهن. اهل علم ۽ تاريخدانن کي پتو آهي ته زماني قديم کان وٺي موجوده مذهبن جي پيدائش کان به اڳ، ماڻهن ۾ ڪن لفظن جي دهرائڻ جي تاثير ۾ اعتقاد هو. ان لاءِ تپسيا ڪرڻ ۽ چلن ڪيڏن جو رواج به جاري هو. انهن جي اثر سان هو وڏين طاقتن کي تسخير يا رضامنڊ ڪرڻ جو ويساهه رکندا آيا آهن. مسلمانن به انهن جي تتبع ۾ انهن ڳالهين جي افاديت ۾ اعتبار پئي رکيو آهي، ليڪن تجربي ۽ عقل جي ڪسوٽيءَ تي انهن جو مؤثر هئڻ مشڪوڪ ٿي ويو آهي. ان ڪري دانشمند

مسلمانن ۾ هيٺيان عبادت جا طريقا مروج آهن: (۱) نماز، (۲) وظيفا، (۳) چلم ڪشي، (۴) قرآن خواني، (۵) درود خواني، وغيره. نماز کي مسلمانن عبادتن ۾ مکيه درجو حاصل آهي. ان کي ملن اسلام جي مکيه رڪنن مان هڪ ڪري شمار ڪيو آهي. چيو اٿن ته

روز محشر ڪه جان گداز بود، اولين پرسش نماز بود
[يعني، روز محشر سڀ کان اول نماز بابت پڇا ڪئي ويندي.]
جيڪڏهن انهيءَ مسئلي تي غور ڪبو ته معلوم ٿيندو ته نماز مان هيٺين فائدين حاصل ٿين جو ذڪر ڪيو وڃي ٿو: (۱) خدا جي رضامندي، (۲) تزڪيه نفس (نفس جي صفائي)، (۳) سڪون قلب (دل جي شائتي)، (۴) آخرت جو نفعو، ۽ (۵) گناهن کان چوٽڪارو.

انهن ذڪر ڪيل فائدين مان هر هڪ تي روشني وجهڻ بهتر ٿو سمجهان.

۱. نماز خدا جي رضامندي حاصل ڪرڻ لاءِ. انهيءَ عقيدتي جو بنياد خدا جي شخصي تصور تي رکيل آهي. جنهن مطابق خدا سائين ماڻهن وانگر خوشيءَ ۽ رنج جي صفتن مان موصوف آهي. ملن جو چوڻ آهي ته خدا سائين سندس ويڏا ڪيل ماڻهن جي هر هڪ ڪم کي ڏسي رهيو آهي. هو ڪن ڪمن تي راضي ۽ ڪن تي ناراض ٿئي ٿو. ان بابت مذهبي ڪتابن ۾ ذڪر ڪيل آهي ته ماڻهن تي ٻن قسمن جا فرائض ٿين ٿا: (۱) حقوق الله، ۽ (۲) حقوق العباد.

حقوق العباد جو ذڪر باهمي تعلقات جي احوال ۾ ڪري آيو آهيان.

نماز حقوق الله ۾ داخل آهي. ملا جو چوڻ آهي ته خدا سائينءَ ماڻهوءَ کي پيدا ڪيو آهي. هن کي زنده رکي، گذر مهيا ڪري ڏئي ۽ کيس تندرستي عطا ڪئي اٿس. ان ڪري، فرمانبردار ۽ صالح ٿي هئڻ ڪري، هن کي انهن نعمتن واسطي خدا جا شڪرانا بها

خود سندن اسلامي تشريح غلط بنيادن تي تعمير ٿيل آهي.

صوفي ۽ جڳي نظريو ماڻهو نور الاهي اهڻ ڪري، مذهبن جا غلام ٿي نٿا سگهن. مذهبي دستور سندن مفاد لاءِ بنايل هئا. جڏهن اهي زماني جي تبديليءَ ڪري، فائدي جي بدران نقصان جو باعث بڻجن ٿا، ته انهن کي هو غير موسمي ڪپڙن وانگر اڇلي ڦٽو ڪري ٿو. بيدل سائين فرمائي ٿو ته

مذهب واري قيد کون بيدل، عشق ڪيو آزاد!

پئي درويش چيو آهي ته

ڏسو عشق جا انصاف، مڙهي مذهب ڪيائين معاف!

(۳) رسومات ۽ عبادات: انسان نفسياتي طور ڏي ڄس ۽

جذباتي جانور آهي. هر خوف، نقصان، رنج، غصو، گهڻي، وغيره سندس قلبي سڪون ۽ دلي جمعيت کي لوڏيو ڇڏي.

جهڙيءَ طرح جسماني بيمارين لاءِ ڪي عارضي ۽ ڪي دائمي علاج ڪن. ۽ ڊاڪٽرن طرفان رٿيا ويا آهن، اهڙيءَ طرح ذهني ۽ نفسياتي تڪليفن جي رفع ڪرڻ يا گهٽائڻ لاءِ به ڪن بزرگن طرفان ڪي عارضي ۽ ڪي دائمي قسم جون تدبيرون سوچيون ۽ ڏسيون ويئون آهن.

ليڪن هيءَ ڳالهه صاف سمجهڻ جي لائق آهي ته جهڙيءَ طرح جسماني مرضن جي علاج لاءِ مختلف وقتن ۾ معلومات ۽ تجربن جي بنياد تي جدا جدا علاج رٿيا ويا هئا، جهڙوڪ ڪنهن وقت سنگيون هٽائڻ، رسا لڳائڻ، سيرون چوڙائڻ، ڏنپ ڏيڻ، ڪلون ڇاڙهائڻ، ۽ مارون ڏيئي بيماري ڪڍڻ جو عام دستور هو، ليڪن هاڻ انهن کي وحشيانه علاج سمجهي ترڪ ڪيو ويو آهي ۽ انهن جي جاءِ تي جديد يوناني ايلوپيٿي وغيره علاج ڪيا وڃن ٿا. اهڙيءَ طرح نفسياتي تڪليفن لاءِ به ڪي طريقا ۽ تجويزون سوچيون ويئون هيون. — انهن ۾ ڪرياکرم، عبادتون، ورد، وظيفا، ڦيٽا، چنڊا، ڌاڳا، تعويذ وغيره شامل هئا.

ٽين ڳالهه هيءَ ته مذهبي يا جماعتي دستورن جي ھلائڻ جي چارج جن ماڻھن جي ھٿ رھي ٿي، تن جي مسئلن مناد جي تقاضا انھن جي بدلائڻ جي خلاف رھي ٿي.

چوٿين ڳالهه ته اسلام جي نالي ۾ مقرر ٿيل شريعتي قانون، عرب ملڪ جي بدويان دور ۾ تيار ڪيل ھئا، جنھن وقت معاشره قبيلائي بنيادن تي تعمير ٿيل ھو. موجوده تمدن، ھنري ۽ باھنسي دور جون تقاضائون علحدہ آھن.

تنھنڪري، موجوده دور جي بدليل حالتين ۽ معاشرتي جي ٽير گهير ڪري، ملڪن ۽ قومن جي اقتصادي ۽ سماجي ڳالھين سان تعلق رکندڙ مسئلا، نئون رخ اختيار ڪري ويا آھن. تنھنڪري ملا واريءَ تشريح جا شريعتي دستور سندن افاديت وڃائي چڪا آھن. وقت آيو آھي ته انھن کي بدليل حالتين جي تقاضا ۽ معاشرتي جي ضرورتن مطابق، نون نظرين جي بنياد تي، عوام جي رضابنديءَ سان، نئين سر مرتب ڪيو وڃي. ان لاءِ ھيٺين ڳالھين بابت خاص توجھ لھڻو:

(۱) ماڻھن جي غربت ۽ بي روزگاري دور ڪري، سندن معيار زندگي بلند ڪرڻ لاءِ تجويزون رٿن.

(۲) دنيا ۾ مروج سياسي نظرين مان ڪھڙو آسان لاءِ موزون ۽ ڪارآمد ٿي سگھندو، ان تي غور ڪرڻ.

(۳) اخلاقي ۽ سماجي قانونن ۽ دستورن جي ٽئين سر ترتيب.

صوفي ۽ جديد علم ۽ سائنس سان ملبوس ماڻھو قديم مذهبي ريتن جي افاديت ختم ٿيل ڏسي ٿو. ھن کي معلوم آھي ته اھي سر سان اخلاقي قانون وقتي ضرورتن ۽ معاشرتي جي تقاضائن مطابق رھن، جي حالتن جي بدليين ڪري، تبديل ٿيڻ گھرجن. پر ملا پنھنجي مخالفت ٿئي ٿي. ھي آھي قانون بدليجي نٿا سگھن، جو ڪم ڪم آھي، پر مٿي ذڪر ڪيل ماڻھن کي پتو آھي ته ”مٿي ۽ ڳالهه جو اختيار تعجب خيز نٿو آھي. ھڪ ته ان مسئلن مناد کي نقصان پھچڻ جو انديشو آھي. ازانسواءِ

اسان جو شاھ سائين عليہ الرحمۃ فرمائي ٿو:

ملين مٺو ماءُ، پتو ڦٽس پيٽ ۾،

سڃاڻي الله، ٽٻي ڏٺائين ڌوڙ ۾. (شاھ)

سچل سريست عليہ الرحمۃ چوي ٿو ته

منجھايو ماڻھن کي، ماڻھن، مڏھن،

محڪم ماڻھن کي ڪيو، تن جي زنجيرن،

ھون حديش ڪينڪي، نه ۾ آيتن،

مجن تن کي ڪين، ٿيو ملا ٿا مجن،

سي سوگھا سڀئي ڪيا، ناسراد نيرن.

(۲) باھمي تعلقات سان واسطو رکندڙ ھدايتون:

انھن ڳالھين جو اخلاق سان واسطو آھي. انگريزيءَ ۾ ان کي (Ethics) سڏجي ٿو. مذھبي شريعت ۾ فقھ ذريعي ان جو اظهار ڪيو ويو آھي.

باھمي تعلقات سان واسطو رکندڙ دستور ۽ قانون بدليل حالتن جي تقاضا، نت نئين معاشري جي ضرورتن، مختلف نسلن، ملڪن جي ماڻھن جي قديم روايت ۽ رجحانن، سبب وقت بوقت ٻئي تبديل ٿيا آھن، ۽ ٿيندا رھندا. مذھبي قانون به انھيءَ عام ارتقائي قانون کان چٽل نه آھن. ملڪي، مدبرن، پيغمبرن ۽ مصلحن، انھن ڳالھين کي نظر ۾ رکي، جماعتي دستورن جي تعمير پئي ڪئي آھي. ھن سلسلي ۾ ڪي اھ-ڙيون ڳالھيون آھن، جن بابت گھڻي غلط فھمي پکڙيل آھي، تنھنڪري ضرورت آھي ته پھرين انھن کي صاف ڪجي.

ان باري ۾ پھرين ڳالھ ھيءَ ياد رکڻ جھڙي آھي، جيئن مٿي بيان ٿي آيو، ته ماڻھن جي باھمي تعلقات جا قانون، ٻوڙ اھي حڪومتن طرفان ٺاھيل ھجن يا مذھبن طرفان، دائمي ٿي نٿا سگھن. اھي حالتن جي تبديليءَ ۽ معاشري جي ڦيرگهير سبب بدلاجي سگھن ٿا. ٻي ڳالھ ھيءَ ته عام ماڻھو نفسياتي طور قدامت پسند آھن، جن عقيدن ۽ دستورن سان مانوس ٿيو وڃن، تن کي بدلائڻ تي جلد رضامند نه ٿا ٿين.

۽ دستورن تي سوچڻ شروع ڪيو هو، انهيءَ ڪري پهرين مغربي ملڪن ۽ پوءِ انهن جي پوئلڳيءَ ۾ ٻين ملڪن ۾ به حڪومتون جمهوري طريقي تي هلڻ لڳيون، ۽ ماڻهن مذهبن کي سياست کان جدا ڪري، مذعب کي ماڻهوءَ جو شخصي عيبدو ٺهرائي، عقل جي بنياد تي هر ڳالهه سوچڻ شروع ڪئي.

مسلمانن جي ڪيترن تعداد ملڪن ۾ انهيءَ مطابق هلڻ شروع ڪيو، ليڪن بدقسمتيءَ سان هن وقت دنيا ۾ صرف پاڪستان ئي هڪ مسلمان ملڪ آهي، جنهن ۾ باوجود معاشري ۽ حالتن جي بدلتجڻ جي به چنڊ گروهن جي مستقل مفاد خساتر، ملا جي شموليت سان، مذهب جو ناجائز استعمال ٿي رهيو آهي.

۱. مٿي ٻڌائي آيو آهيان ته ملا جي تشريح واري اسلام جا اڪثر عقيدا ۽ دستور عقل ۽ سائنسي تجربن جي بنياد تي غلط، فرسوده ۽ بيڪار بهجي چڪا آهن. انهن جي ملڪي معاملن ۾ دست اندازي ۽ عارضي ۽ وقتي ضرورتن جي تقاضا ڪري هتي، پر هن وقت حالتن ۽ معاشري جي تبديليءَ ڪري، اهي عقيدا ۽ دستور دقيانوسي پيا معلوم ٿين. خود صحيح مذهب اسلام جي عزت ۽ وقار قائم رکڻ خاطر انهن کي خير باد چوڻ گهري. اها ڳالهه صاف ظاهر آهي ته ملا ۽ حاكم ان ڳالهه تي رفاست نه ٿيندو، جنهن مستقل مفاد لاءِ اهي هتي ڏيندڙ ۽ سندن عوام تي اقتدار قائم رکڻ لاءِ ڪار آمد آهن.

ملوڪيت ۽ ملا لازم و ملزوم آهن هتي،

سڃاتو جن اڃا پوريءَ طرح قرآن ئي ناهي.

— ”خواب“

لڪن هر آزاد خيال ۽ اسلام جي صحيح تعليم سان واقف ماڻهوءَ جو فرض ٿيو هجي ته انهيءَ ”تشدد ۽ تقويٰ“ جي ڪڙي کي ٽوڙڻ لاءِ ڪوشش ڪري. اهي ويچار گهڻي وقت کان اهل دل ۽ خدا ترس بزرگن طرفان ظاهر ٿي چڪا ويا آهن، جن جا زرين قول هر ٻوليءَ ۾ موجود آهن.

اهڙي طرح، حاڪمن گذريل قبيلائي روايت، شخصي طبقاتي مفاد کي مدنظر رکي، ملڪي نظام لاءِ ڪي دستور مرتب ڪيا، جن کي اڳتي هلي قانون جي نالي سان سڏيو ويو، ۽ مذهبي مهندارن گناهه ۽ ثواب، سزا ۽ جزا لاءِ قانون ۽ دستور مرتب ڪري انهن کي شريعتون سڏيو. ٻنهي جا بنيادي محرڪ جذبا (Incentives) ساڳا خوف ۽ لالچ هئا. تفاوت ٻنهي ۾ هي هو ته ملڪي حڪومتن جي سر چلند ملڪ واري هئي ۽ مذهب وارن جي جزا ۽ سزا جو آخرت ۾ بهشت ۽ دوزخ جي صورت ۾ ملڪ جو انتظار ڪرڻو هو. اهل حڪومت ۽ ظالم ۽ خود مطلبين جو تعداد زياده هو، ۽ مذهبي مهندار انهن کان نرم ۽ ڪجهه قدر رحمدل هئا.

ڪنهن وقت اهي ٻئي ادارو علحده پئي هليا آهن. ليڪن اڪثري ٻنهي جا مستقل مفاد ڪم و پيش ساڳيا هئڻ ڪري، ٻنهي گڏجي هڪٻئي جي تعاون سان ڪم ڪيو آهي. انهيءَ ڏس ۾ شاڌ و نادر مذهبي مهندارن جو اثر غالب رهيو آهي. اڪثر حالتن ۾ مذهبي مهندارن جي پوزيشن ثانوي پئي رهي آهي. هنن اڪثر ڪري، حاڪمن سان سندن مستقل مفاد ڳنڍيل هئڻ ڪري، اهل حڪومت جي مرضي مطابق مذهبن کي مڙوڙي پئي ڪتب آندو آهي. ازانسواءِ ماڻهن ۾ حڪام وقت جي طاقت کي نقد ۽ مذهبي مهندارن جي قوت کي آڌار ڄاڻي، پهرئين کي ترجيح پئي ڏني آهي. حاڪمن جي جزا ۽ سزا تبت ملڪ واري هئي. مذهبي جزا سزا لاءِ قيامت تائين ترسڻو هو.

جيستائين حد کان وڌيڪ انهن ٻنهي گروهن سندن شخصي ۽ طبقاتي مفاد لاءِ حڪومت ۽ مذهب جو فائز استعمال نه پئي ڪيو، ماڻهن سندن معمولي خود غرضي ۽ ظلمن کي برداشت پئي ڪيو. پر جڏهن به ٻنهي يا هڪ جو ظلم ۽ استعمال غرضي حد کان لنگهي ٿي ويئي، ته ڪيترن کي غيرت ٿي آئي، ۽ هنن ان جي خلاف بغاوت ڪئي ٿي، يا ڪم از ڪم آواز اٿاريو ٿي.

گذريل پنج سؤ ورهين کان دنيا جي اڪثر ملڪن جون سماجي حالتون بدلاجبي چڪيون هيون. ماڻهن حڪومتن ۽ مذهبن جي جوڙجڪ

(۲) مقصد سان واسطو رکندڙ مسئلا: مٿي ڪائنات ۾ زندگيءَ جو مقصد ارتقائي راھ ۾ مسلسل جدوجھد ڏسي ٿو. انهيءَ ارتقا ۽ جدوجھد کي هو عشق يا محبت جي نالي سان سڏي ٿو. ان کي هو هر مذهب جو روح سمجهي ٿو. ان جي پختگيءَ لاءِ هو ڪي اصولي قانون مقرر ڪري ٿو، جي کيس ان بي انت راھ ۾ رهبري ڪن ٿا. اهي اتحاد، امن ۽ ترقيءَ انسانيءَ جا اصول آهن. هن کي اها پرواه نه آهي ته ڪڏهن مقصد حاصل ٿيندا. پر اها ڳالهه هن لاءِ ڪافي آهي ته هن جي ساري زندگي ان راھ ۾ صرف ٿئي ٿي.

سر در قدم يار خدا شد چه بجا شد

اين بار گران بود ادا شد چه بجا شد

”جي قيام مٿن، ته به ويجهيا پانچ سهرين.“ (شاه)

فروغي ۽ عارضي قسم جون هدايتون: اهي ٽن قسم ۾ ورهايل آهن: (۱) عقيدن سان واسطو رکندڙ هدايتون، (۲) باهمي ذمئيات سان واسطو رکندڙ هدايتون، ۽ (۳) رسومات ۽ عبادات سان واسطو رکندڙ هدايتون.

(۱) عقيدن سان واسطو رکندڙ فروغي هدايتون:

صاحب فھر ۽ فراست کي جڏهن پتو پيو ته انساني طبيعت کي موڙي فرمانبردار بنائڻ ۽ درست ڪرڻ لاءِ خوف ۽ لالچ جي نفسياتي اثر کي گهڻو دخل آهي، ته هنن انهن ٻنهي ڳالهين جي استعمال سان ڪم وٺڻ شروع ڪيو. جن کي بدني طاقت ۽ پيسو هو، انهن هنن ڳالهين کي ملڪي نظر ۽ نسق جي برقرار رکڻ ۽ پنهنجي شخصي ۽ طبقاتي مفاد جي قائم رکڻ لاءِ حڪم آندو، ليڪن جن کي بدني ۽ مالي طاقت جي حيوض علمي ۽ عقلي ڌاتون عطا ٿيل هيون، انهن وري ماڻهن جي وهر پرستي، لڪل طاقتن جي خوف، قديم عقيدن ۽ مختلف قسم جي ڪمزورين مان فائدو وٺي، ڊپ ۽ دلاسو ڏيئي، مذهبن جي ترتيب، نظام ۽ فروغ لاءِ انهن کي ڪم آندو.

معنيٰ — اي پيغمبر ماڻهو جيڪڏهن ان روح (راز حقيقي) بابت پڇا ڪن، ته کين جواب ڏي ته اهو خدا جو ڳجهه آهي. ماڻهن کي ان جو تمام ٿورو پتو پئجي سگهي ٿو. پيغمبر، حڪيم، ماڻسدان، ان جا غواص (ٽوپير) آهن، جي ٽپيءَ مان ڪو ڏاڏو هٿ ڪري اچن ٿا.

(ب) برگزيده شخصن جي تعليم: جا ٻن ڀاڱن تي مشتمل آهي: (۱) انهيءَ پلٽن (رٿا) ۽ مقصدن بابت معلوم ڪيل راز ٻڌائڻ، ۽ (۲) ماڻهن جي حالتن ۽ ضرورتن پٽاندر ڪي اصلاحي ۽ تنظيمي تجويزون ڏيڻ. پهريون ڀاڱو دائمي ۽ بنيادي قسم جو آهي، ۽ ٻيو ڀاڱو عارضي ۽ فروعِي قسم جو آهي.

دائمي ۽ بنيادي قسم جي تعليم جا ٻه جزا آهن: هڪ رٿا سان واسطو رکندڙ جزو، ۽ ٻيو مقاصد سان واسطو رکندڙ جزو.

رٿا سان واسطو رکندڙ. اهي ڳالهيون اسرار ڪائنات، خلقت اشيا، روح ۽ ماده (جسم ۽ جوهر) جي حقيقت، تسلسل حيات ۽ ان جي قسمن جي ڳالهين وغيره سان لاڳاپو رکن ٿيون. صوفي ان جي تشبيه بحر عميق يا وسيع صحرا سان ڪري ٿو، جنهن جي سنڌي سِرَهي جو پتو نه هئڻ ڪري، حيرت ۾ اچي وڃي ٿو. خواجه حافظ صاحب ان جي ترجماني هيٺينءَ طرح ڪري ٿو:

ڪس ندانست که منزل گه معشوق کجاست،
اين قدر هست که بانگ جبري مي آيد؛
در هر طرف که رفته جز حيرتم نيفزود،
فرياد زين بيابان وز راه بي نهايت.

وجود ان جي، هو ڳولا ۾ سرگردان رهي ٿو. انهيءَ ۾ لطف اچي ٿو. شاه سائين ان کي هيٺينءَ طرح پيش ڪري ٿو.

ڳوليان ڳوليان ۾ لٿان، شال ۽ ملان هوت،
من اندر جا لوڇ، متان ملڻ مان مائي ٿئي.

۱. اصلاح ۽ رهبريءَ لاءِ حڪيم، پيغمبر، رشي ٻئي آيا آهن.
(ب) انهن جي تعليم مان ڪي بنيادي ۽ دائمي قسم جون هدايتون هيون، ۽ ڪي فروعِي ۽ عارضي قسم جون هدايتون هيون.

(الف) هر زماني ۾ درگزيده شخص جو اچڻ: صوفي هن ڪائنات جي پيدا ٿيڻ کي حادثو تصور نٿو ڪري. هن جي ڪنن ۾ ”ما خلقت هذا باطلا“ [معنيٰ: ڇا، هي سارو مانڊان بنا ڪنهن مقصد جي بنايل آهي؟]. جو آواز گونجي رهيو آهي. هو ان کي هڪ رٿا مطابق ڪي خاص مقصدن لاءِ پيدا ڪيل سمجهي ٿو. رٿا ۽ مقصدن ۾ ويساءِ ڪرڻ بعد هن جو خيال ان طرف وڃي ٿو ته ان ساري معاملي ۾ پاڻ ڪا وڏي طاقت ڪار فرما هوندي. ان جا نالا ۽ تصور ڪي ڪهڙا به هجن، پر ان جي وجود بابت ڪيس شڪ نٿو رهي. ان جا ڪي تصور ۽ نالا صفاتي آهن ۽ هڪ ذاتي آهي. پيغمبر خدا صلعم ان ذاتي نالي کي الله جي نالي سان سڏيو. اهڙيءَ طرح ٻين مذهبن ۾ به ڪي ذاتي نالا آهن. هنن جو عقيدو آهي ته رٿا موجب ڪي شيون ظاهر ۾ اچي، شڪل وٺي، ڪجهه وقت رهي، وري شڪل ٻڌائي ٻي صورت اختيار ڪن ٿيون. اهو سلسلو سدائين قائم رهي ٿو. بزرگن ان ٻڌڻ ۽ مقصد بابت وقت بوقت ڪوتجا ڪري، ان بحر عميق مان ڪي موتي ڪڍي ٻاهر ڪيا آهن —

شيو اڪر سونڊ جي، ڇت چر وهي ٿو جال،

سوين سڄن سونڊ ۾، مٿاڻڪ سوتي لعل،

جي ماسو جرڻي مال، ته ٻوچارا ٻر ٿين. (شاه)

جهڙيءَ طرح ڪائنات جي پيدائش ۽ تبديليءَ جو سلسلو ان ڪٽ آهي، اهڙيءَ طرح ڪوچنا جو سلسلو به هميشه جاري رهن وارو آهي. ان جو نتيجو ۽ علم ان ذات حقيقيءَ کان سواءِ ٻين کي تمام ڏور ملي ٿو.
يسئلونك عن الروح، قل الروح من امر ربي وما اوتيتهم
من العلم الا قليلا

انهن مصر، يونان، ايران ۽ عرب جي قديم فيلسوفن ۽ اهل طريقت جي معلومات مان ڦاٽو ورتو، ۽ پاڻ به ان تي غور ڪر ڪندا رهيا. انهيءَ معلومات کان متاثر ٿي، هنن ڪثرت مذاھب، دستورن ۽ عقيدن پويان بنيادي وحدت جو راز حاصل ڪري ورتو. تنهنڪري هنن حوصلي کان ڪم وٺي، جملي مذهبن جي ظاهري عقيدن ۽ دستورن کي فرسوده ۽ غلط ڄاڻي، حقيقي مسئلن جي اپٽار ڪئي. هنن کي پتو پئجي ويو هو ته مذهب جا بنيادي مقصد اتحاد انساني، امن عالم ۽ ترقي بني آدم هئا. موجوده ظاهري مذهبن جي ڪثرت ان جي راه ۾ وڏي رڪاوٽ هئي. اهي مذهب مستقل مفاد بنجي پيا هئا، جي نفرت پيدا ڪري انسانذات ۾ تفاق جو ڪارڻ بنيا هئا. ان ڪري امن جي بجاءِ فساد پيدا ٿيو هو. بد انسيءَ ۽ فساد جي حالتن ۾ انساني ترقيءَ جي راه رکجي وڃي. مطلب ته بقول شاعر—

رند روز شب آهن سدا، وحدت جي واديءَ ۾ غرق
— وارو حال هون. انهن پنهنجو رهبر عشق ۽ علم کي بنايو هو. انهيءَ گروه ۾ ڪيئي بزرگ ٿي گذريا، پر منصور عليه، خواجه فريدالدين عطار عليه، شمس تبريز عليه، شيخ محي الدين ابن عربي، سرمد شهيد عليه، شاه عنايت الله شهيد عليه، سچل سرمست وغيره مڪيه هئا.

انهن ۾ هڪ گروه سالڪن جو هو ۽ هڪ مجذوبن جو. ٻئي وحدت الوجود (ويدانت، هم اوست) جا ڦاٽل هئا. ليڪن ڪن مصلحت خاطر، ملا واري مذهب جي ڪليءَ مخالفت ڪرڻ کان گوشو ڪيو، جن ۾ مولانا روم، شاه ولي الله، شاه عبداللطيف وغيره مڪيه هئا. انهيءَ ابتدائي تهديد بعد، آءٌ ٻئي گروه جي صوفين جي نقطه نگاه تي روشني وجهندس.

صوفياءَ ڪرام جو پهريون عقيدو،

ڪثرت مذاھب پويان بنيادي وحدت جي پرک:

انهيءَ عقيدتي جا هيٺيان پهلو هئا:

(الف) خدا سائينءَ طرفان هر ملڪ، قوم ۽ زماني ۾ انسانذات جي

ھڪڙن اخلاق جي درستي ۽ نفسياتي اصلاح طرف زياده
توجھ ڏنو، ۽ ٻين حقيقت اشيا ۽ انسانڌات جي مجموعي اتحاد، امن
۽ ترقيءَ لاءِ زندگيون صرف ڪيون.

صوفين جو پهريون گروهه:

ان ۾ مکيه چار طريقا پيدا ٿيا: قادري، سهروردي، چشتي ۽
نقشبندي. جن جي بزرگن، ماڻهن جي اخلاق کي بهتر بنائڻ لاءِ
ڪوشش ڪئي، جيئن ته رضا تي راضي رهن، هر وقت شڪر ڪرڻ،
مصيبت کي صبر سان برداشت ڪرڻ، ماڻهن سان فضيلت جو برتاءُ
وٺڻ، ٻرن ڪمن کان ڪنارو ڪرڻ، حق ۽ صداقت مطابق پنهنجي
قول ۽ فعل کي سنوارڻ، ۽ نفسياتي اصلاح لاءِ تعصب، غصي، نفرت،
تشدد، ڪيني وغيره کان گوشو ڪرڻ. اهڙن بزرگن ۾ حضرت جنيد
بغدادِي عليهِ، شبلي عليهِ، شيخ عبدالقادر جيلاني عليهِ، شيخ ابو نجيب
سهروردي عليهِ، خواجہ معين الدين اجميري عليهِ ۽ خواجہ بهاء الدين
نقشبندي عليهِ مکيه هئا. اهي نه صرف پڙهيل ۽ مسجهدار ماڻهن تي
اثر انداز ٿيا، پر عام ماڻهن کي به پنهنجي طرف راغب ڪرڻ ۾ ڪامياب
ٿيا. انهن جي مکيه ٻايسي اها هئي ته مذهب جي ظاهري عقيدن ۽
دستورن جي ڇيڙ ڇاڙ نه ڪري، ان تي هلندي، عوام ۽ خواص جي
اخلاقي ۽ نفسياتي اصلاح لاءِ ڪوشش ڪندا رهن. انهن بزرگن،
ماڻهن جي اخلاق ۽ نفس جي درستيءَ لاءِ گهڻو ڪجهه ڪيو.

صوفين جو ٻيو گروهه:

ان گروهه ۾ هر هڪ ڳالهه جي تپه تائين وڃڻ جي ڪوشش ۾
پاڻ کي اهڙو مستغرق ڪري ڇڏيو، جو مذهبن جي ظاهري تسليم
ڪيل دستور ۽ عقيدن جي افاديت ٿي وڃائين ختم ٿي ويئي. زندگي
ڇا آهي؟ ان جي گذارڻ جا مقصد ڪهڙا آهن؟ ۽ حيات بعدالمايت
۽ ڄاڻاڻات جي ٻن اونھين ڳالهين جي، ڪوڄڻا طرف، هو غور، فڪر
ڪندا رهيا.

پهرئين قسم ۾ جادوگر، ظاهري مذهب سان واسطو رکندڙ، پنڊت پادري، ربي، ملا وغيره داخل آهن. ٻئي قسم ۾ حڪيم، ڀينجمن، ولي الله، درويش، راهب، سنت ۽ سياسي شامل آهن.

جيئن ته ڪثرت تعداد ماڻهن جو جاهل، وهم پرست، خودمطلب غير صالح ٻئي رهيو آهي، ان ڪري دنيا ۾ هميشه پهرئين قسم جي مذهبي عقيدن ۽ دستور العمل جو چالائو پئي رهيو آهي. ٻئي قسم جي ماڻهن، ٿورائيءَ هئڻ ڪري، مصلحت وقت عام ماڻهن جي ڪم فهميءَ خود مطلبيءَ ۽ وهم پرستيءَ جو لحاظ رکي، پنهنجي تعليم کي چونڊيل ماڻهن تائين محدود پئي رکيو آهي.

جيڪڏهن صاحب طريقت ماڻهن جي تاريخ جو مطالعو ڪبو، ته معلوم ٿيندو ته اهڙي قسم جي تعليم جا آثار دنيا جي هر مذهب قوم ۽ متمدن ملڪ ۾ ڏسڻ ۾ ايندا. يونان، مصر، عرب، ايران، چين ۽ هندستان ۾ اهڙيءَ تعليم جا آثار ملن ٿا. انهن جماعتن جا هر ملڪ قوم ۽ مذهب ۾ بنيادي ستا هڪجهڙا هئا.

مسلم صوفياڻي ڪرام اسلام جو تعبير انهن اصولن مطابق پئي ڪيو آهي، جنهن جو بنياد عشق ۽ علم تي رکيائون ٿي، جن جي پڄاڻي يا حد مقرر ٿيڻ واري نه آهي ۽ زندگيءَ وانگر آهي سدائين ارتقائي تحرڪ ۾ هئا.

نڪو سنڌو سور جو، نڪو سڙهو سڪ،

عدد نه آهي عشق، پڄاڻي پاڻ لهي.

صوفين جو چوڻ آهي ته رسول مقبول صلعم، جي عام لاءِ	هدايتون ڏنيون،
خاص لاءِ سمجهاڻيون	حتي قانون بن
بنيون، صوفين وٽ	ت جي عل
هو ۽ حضرت علي ان	يا مخزن
ارڪن بن گروهه ۾	۽ خود
	انهيءَ خاص
	جو دروازو
	هائجي و

معني — اوهان کان اڳي اڪيٽريون قومون ٿي گذريون آهن .
 سير ڪري ڏسو ته غلام رستي تي هلندڙن جو ڪهڙو حشر ٿيو. هي
 ڪالهيون ۽ هدايتون انهن ماڻهن لاءِ آهن جي تهذيب جا صاحب آهن .
 هاڻ سوال اٿندو ته اهي راسخ في العلم، اولي الالباب ۽ منفي
 معتبر آهن؟ ائين ته هر ڪو عقل ۽ حسن ڪان پاڻ کي خالي ڪون
 ٿو ڄاڻي. ملا به چئي سگهين ٿا ته اهي وصفون يا خطاب سندن لاءِ
 بيان ڪيل آهن، تنهن ڪري ان سوال جي جواب لاءِ ضرور ڪا
 مڪسولي مقرر ڪرڻي پوندي. انهي مڪسوليءَ جو خود قرآن ۾ فيصلو ٿيل
 آهي ته اهي ماڻهو عيبن صفتن وارا هوندا. ...

(۱) دنيا گهمي، تاريخ جو مطالعو ڪري، حقيقتن کان واقف
 ٿيا آهن.

(۲) اهي ماڻهو جي، مقامد انساني، يعني اتحاد، امن ۽ فلاح
 ۽ يهوديءَ انسانذات مان واقف آهن.

(۳) اهي، جي غور ۽ فڪر بعد صحيح نتيجن تي پهچن ٿا.

(۴) اهي، بي ماڻهن جي وچ ۾ غتي ۽ فساد جو ڪارڻ نٿا

ٿين.

دنيا ۾ جملي ماڻهو هڪ جهڙي صلاحيت، علم، اخلاق ۽
 سڀاتي اصلاح جا نه آهن. ڪي وهر پڙست ۽ ڪي تباهل آهن.
 ڪي آزاد خيال ۽ عالم آهن. ڪي ڪٽور دل ته ڪي رحمدل آهن.
 ڪي حوزمطلبه ته ڪي پراڻڪاريه سڀ شيءِ جا پڙاسا آهن. اهڙي
 طرح ماڻهن جو طبعي رجحان، ارتقائي شوجو ۽ طريقه ڪار به مختلف
 ٿي ٿو.

انهن ذات ابتدائي زماني کان هندي اچي ٿي. مذهبن ۽
 حسن جي تاريخ تي نظر ڪري ته ان مان انهيءَ فطري رجحان جو پتو
 پڪو ملي ٿو.

سڀي مڙهه ۾ هڪڙا خاصا ڪري ۽ ضبوطي ڪٽين سان زياده
 نه ڪري ٿو. انهن ۽ انهي ۾ حقيقي پرڻهين صرف توجهه ڏين ٿا.

(۳)

صوفياڻي ڪرام جي اسلامي تعبير جي وضاحت

قرآن ۾ ڪيترين جڳهين تي راسخون في العلم، متقين ۽ اولي الالباب جو ذڪر آيل آهي.

هيٺيون آيتون ان جي دليل ۾ پيش ڪريان ٿو:

(۱) هو الذي انزل عليك الكتاب منه آيات محكمات

هن ام الكتاب و آخر متشابهات فاما الذين في قلوبهم

زيغ فيتبعون ما تشابه منه ابتغاء الفتنة و ابتغاء تاويله،

وما يعلمه تاويله الا الله والراسخون في العلم يقولون

آمنابہ۔ کيل من عند ربنا وما يذكر الا اولي

الالباب.

معنيٰ — هن اوهان تي ڪتاب نازل ڪيو آهي، جنهن جون ڪي

آيتون فيصل ڪن (چٽيون) آهن. جي بنيادي آهن، ٻيون تشبيهي آهن

پوءِ اهي ماڻهو جن جون دليون گمراه آهن، سي تشبيهي حصي جي

پيروي ڪري. ان مان فتنو پيدا ڪن ٿا ۽ پنهنجي مرضيءَ مطابق معنيٰ

ڪڍن ٿا. پر انهن جي صحيح معنيٰ الله ۽ حقيقت الاشيا (راسخون

في العلم) تي فڪر ڪرڻ وارن کان سواءِ ٻئي ڪي خبر نه آهي، جي

چون ٿا ته اسان ايمان آندو آهي ان تي، جو خدا طرفان عطا ٿيل سمجهه

ذريعي اسان کي معلوم ٿيو آهي — اها ڳالهه اهي ڪن ٿا، جي

صاحب غور ۽ فڪر آهن.

(۲) ذالك الكتاب هدي للمتقين.

معنيٰ — هي ڪتاب صاحب تقويٰ جي رهبري ڪري ٿو.

(۳) قدخلت من قبلکم سنن فيسرو في الارض فانظرو، كيف

كان عاقته المبکدين هذا بيان للناس و هدي و موعظته

للمتقين.

حرب موجب سبب ڪيو اٿن. هاڻي جا ڪائڻن جا ڏنڊ هڪٻئي
 ڏيکارڻ جا ٻيا آمرانه حڪومت جو مرستو، مخالفن جي سازاڻي
 رهاڻن، ٻين صوفن جا حق مارڻ، ماڻهن تي ڇڏيل بنيادي انساني حق کسڻ،
 سڀ مذهب ۽ سياست کي گڏي هلائڻ جي شاخ آهن، تنهن ڪري
 هن وقت حڏهين سڀ مذهب خدا پر وڻس، شخصي آزادي ۽
 ۽ حساب بعدالسمات جي عقيدن جي بچاءَ ۽ تميزيلزم جي رڌ کان
 محفوظ رهڻ لاءِ، موت ۽ حياتي جي جنگ لڙي رهيا آهن، جنهن ۾
 منيريلزم عوام جي ڀلي لاءِ سائنس ۽ عقل نشان ملبوس، ٽي مذهب
 جي هر عيبي کي منهدم ڪرڻ جي ڪوشش ڪري رهيو آهي،
 اهڙي وقت ۾ عقل جي تقاضا اها آهي ته جملي مذهبن کي سياسي
 ڳالهين کان علحده رکي، پاڻ ۾ اتحاد ڪري، دهرت جي ڏنڊ
 سيلاب کي منهن ڏيڻ گهرجي. پر ڏسڻ ۾ اين ٿا اچي ته اسلام ملا
 جي جوگان شطرنج ۾ روز بروز ڪيلوٽو ٿي ڪٽڻ اچي رهيو آهي، منجهان
 اختلاف گهٽجڻ جي بجاءِ وڌي رهيا آهن، مذهبن جي حالت اهڙي
 آهي، جو ٻيڙي ۾ ٽن ۾ اچي پوي ۽ تلخ لڙائي ۾ وڙهندا رهن.
 مذهب جو مڙدو نريڪ وڃي پائير ڪ وڃي، تنهن جي هنن کي پرواه
 نه آهي. کين سندن مستقل مفاد محفوظ رکڻ آهن.
 جيڪڏهن انسان جي ملڪ کي مٿي ڏسڻ ڪيل خرابين کان
 بچائڻو آهي، اخلاقي، معياري، کي قائم رکڻو آهي، ظلم ۽ تشدد،
 نفرت ۽ استعمال، غرضي ۽ جي ڀمارين کان ماڻهن کي آزاد ڪرڻو آهي،
 ته مذهب کي سياست کان علحده رکڻو پوندو. سڀا جي اجلاسي
 تشريح کي ترڪ ڪري مذهب جي اهڙي تشريح ۾ اعتقاد رکڻو پوندو
 ته انسان صاحب انسان ذات جي مشڪلات کي

زالن کي ڀردو ڪرائڻ، تصويرون نه ڪڍائڻ، مينا بازارين کي بند ڪرائڻ وغيره لاءِ هو ڪجهه ڪري نٿا سگهن. پوءِ به هو اسلامي قانونن جو نالو اڇاريندا. وتن ٿا. ان مان هرڪو ڏي عقل ماڻهو سمجهي سگهي ٿو ته ان مان سندن مقصد، سندن مستقل مقاد لاءِ عوام کي ڌوڪي ۾ رکڻ کان سواءِ ٻيو ڪجهه نه آهي.

تاريخ شاهد آهي ته برهمڻ ڪروڙها ماڻهن کي مذهب جي نالي ۾ اڇوت بنائي ڇڏيو. ساڳيءَ طرح پادرين مذهب جي نالي ۾ هزارها ماڻهن کي زندهه جلائي، ۽ صليبي جنگين ۾ تباھ ڪري ڇڏيو. مسلمانن جي تاريخ مان به سوين اهڙا مثال ملندا، جنهن ڪري مذهب جي نالي ۾ نه صرف ماڻهن جي آزاد راءِ ۽ عمل تي بندش وڌي وئي، پر اختلاف رکندڙ عالمن ۽ درويشن کي سخت سزائون ڏنيون ويئون. منصور کي سنگسار ڪرائڻ، شمس تبريز جي ڪل لهرائڻ، سرمد کي قتل ڪرائڻ، شاھ عنايت کي شهيد ڪرڻ، شاھ بلاول کي گهاٽي ۾ پيڙائڻ جا مثال تاريخ جون حقيقتون بنيل آهن.

خلافت جي اختلاف ڪري شيعا سني فرقا پيدا ٿي پيا. امام حسين عليه جي شهادت، بغداد جو منگولن هٿان قتل عام، هندستان ۾ اورنگزيب جي پاليسيءَ ڪري، مغلن جي طاقت ختم ٿيڻ، سپاهيءَ پاليسيءَ جا چند مثال آهن. انهيءَ جو فائدو وٺي، مسلمان حاڪمن ملا کان جهاد جي فتوا ڪڍائي، ڌارين ملڪن تي ڪاهون ڪيون. عرب، مغل ۽ ترڪ سامراج اهي ئي هٿيار ڪتب آندا. محمود غزنويءَ ۽ تيمورنگ جون غارتگريون سڀ مذهبي رنگ ۾ هيون. باوجود ان جي ملن انهن کي غازي ۽ صاحبِ قرآن جا لقب عطا فرمايا.

اسان جو صاحب اقتدار طبقو، ٻاهرين ۽ دنيا کي ڌوڪي ڏيڻ خاطر، اختلافي مسئلن کي باهمي گفتگو ۽ صلح ڪن طريقن سان حل ڪرڻ جو آواز ڪڍي رهيو آهي. قومن جي خود اراديءَ جي نالي ۾ ڪشميري مسلمانن کي آزادي ڏيارڻ گهري ٿو. پر هنن کان ڪو پڇي ته سنڌ، بلوچستان ۽ پختونن جي آزاديءَ کي ڪهڙي

ہوندو۔ تاريخ شاھد آھي تہ سلا جي مذھب جي ادا غلط تشريح
ڪيترين قدر مائٽن جي مصيبت جو ڪارڻ ثابت ٿي آھي۔

ان ۾ عقل جي بدران سند ۽ اختياريءَ جي بنيادن تي مخصوص
مائٽن جي تشريح مطابق، ڪاروبار هلڻ وارو آھي۔ اھا حڪومت
جنھنري سڏي نہ سگھبي۔ اھا حڪومت موجودہ زماني جي زبان ۾
فسطائي طريقي جي حڪومت ليکجن ۾ ايندي۔

قرآن ۽ سنت جا هن وقت تائين سوين تعبير ٿيا آھن، جنھن
ڪري مسلمانن ۾ سوين فرقا پيدا ٿي پيا آھن۔ انھن مان ڪھڙي تشريح
صحيح ۽ ڪھڙي غلط ھوندي، ان جو فيصلو ڪير ڪندو ۽ ٿي بہ
سگھندو، سا ڳالھ ناممڪن پئي نظر ۾ اچي۔ ۱۳۸۵ ورھين تائين
انھيءَ مسئلي جو فيصلو نہ ٿي سگھيو آھي، سو ھاڻ ڪھڙا اسباب ۽
امڪان پيدا ٿيا آھن، جن جي آڌار تي انھيءَ دائري ۾ حق ۽ ناحق
جو فيصلو ٿي سگھندو۔ خود حڪومت جي ڪارڪنن ۽ ملن جو انھي
مسئلي تي اتحاد ٿيڻ مشڪل آھي۔ مثال وٺو: عائلي قانون جو۔ ميلا
اڪڙي ان جا مخالف آھن۔ حڪومت جا ڪارڪن ان جي فائدي
۾ آھن؛ ليڪن ٻئي اسلامي حڪومت جو راڳ آلاپي رھيا آھن۔
آخر ۾ ڳالھ وري حڪومت جي ڪارڪنن جي بيھڻي آھي۔ ملا شور
ڪري ماڻ ڪري ويندا۔ سندن ھٿ ۾ طاقت ڪھڙي آھي، جو
پنھنجو فيصلو مڃائي سگھندا۔ تازو چنڊ جي ڏسڻ جي معاملي ۾ سائن
جا ڪارروائي ڪئي وئي۔ اھا هر ڪنھن کي معلوم آھي، پر ھنن
جا مفاد اھڙا آھن، جو ڪجهہ ڪچي نٿا سگھن۔ ڪنھن کي ڪٿي
ڪنھن آھي، جو سھيو سڪيو چنڊڙو تڪليف ۾ وجھي۔

اسلام جي نالي ۾ گمراھ ٿيندڙ ماڻھو تاريخ تي نظر وجھي
ڏسندا تہ پتو پئجي ويندو تہ مذھب ۽ سياست گڏي ھلائڻ ڪري،
ڪيترا نقصان ٿيا آھن۔ ان آزمودي بعد عيسائين، ھندن ۽ اڪثر
مسلمان ملڪن ان مان بيزاري ڏيکاري آھي۔ سياست ۽ مذھب کي
گڏي ھلائڻ جا طرفدار اسلام جا دوست نہ آھن، پر دشمن آھن۔ روس
۾ دھريت جي زور وٺڻ جو ڪارڻ اھاڻي ڳالھ ھئي۔ مذھب ھميشہ

حقيقت ۾ هن وقت جي ضرورت ان ڳالهه جي تقاضا ٿي ڪري ته ملا واريءَ تنگ نظريءَ جو خاتمو ٿيڻ گهرجي ته ڪم فروغ، ملا جي تشريح ۾ ان کي علامه اقبال جي پستي هجي يا مولانا مودوديءَ جي، وحشيانه دوراءِ فسطائيت جي روايت جي حامل، ماڻهن ۾ نفرت ٿيڻ جو باعث، جمهوريت جي دشمن، ۽ گمراهي ۽ جهالت جو نشان آهي. ان جو ٽوڙ هن دور جي اهم ضرورت آهي.

هونئن به جهاد يا زور زبردستيءَ ذريعي دين ٺهلائڻ جو خيال هن ائسي دور ۾ اهڙو آهي، جهڙو جهڙڪي ۽ جو باز سان لڙڻ جو ازادو. زور زبردستيءَ سان پنهنجي راءِ ٻين تي مڙهڻ کان خود مغربي ملڪن ۽ باوجود ايڏي ساز سامان جي، بيزار ٿي، باهمي سمجهوتي لاءِ گڏجي گذاري (Co-existence) يا رواداريءَ جو اصول، ڪم از ڪم اصولي طرح، قبول ڪري چڪا آهن. رشا جا ڪميونسٽ، جن جي نظريي ۽ پاليسيءَ جنس و بنيادي متو خوني انقلاب هو، هاڻ ان کي ڇڏي باهمي تعاون يا علمي، تهذيب ۽ اقتصادي چٽا پيٽيءَ جي ذريعي کي اختيار ڪري رهيا آهن. هن وقت دنيا ۾ صرف ڪميونسٽ چين، پاڪستان ۽ اسرائيل جا چند گروه آهن، جن جو اڃا پنهنجن خيالن جي ٺهلاءَ لاءِ زور زبردستيءَ ۾ اعتقاد آهي. هنن ويچارن کي ڪهڙي خبر ته هن ائسڪ دور ۾ زور زبردستيءَ جي گفتگو ڪرڻ ڪيتريقدر نقصانڪار ٿئي سگھي ٿي. البت ملڪ اندر مخالف راءِ کي دهائي، گروهي تسلط قائم رکڻ لاءِ، ان کي هو استعمال ڪري سگھن ٿا.

هن گروه جو ستون عقيدو مذهب ۽ سياست کي گڏي هلائڻ جو آهي.

انهيءَ جو لازمي نتيجو اهو نڪرندو ته حڪومت جي واڳ سڄي اسلام، امير جماعت يا ڪنهن امير شخص يا گروه جي هٿ ۾ ٿئي.

حڪومت جي نظام جو رڳو قرآن ۽ سنت جي نالي هيٺ ارطقي جي نمڪ خوار ملا جي تشريح مطابق، هلائڻو

ڪرڻ، صحيح اسلامي تعليم کان ناواقفي ۽ مسلمان سڏائيندڙن جي بي همٿيءَ جو ثبوت آهي.

هن گروهه جو چھون عقيدو آهي ته انسانذات جي نجات اسلام مان ٿيڻ واري آهي، ان ڪري ان جي پکيڙڻ لاءِ جھاد ضروري آهي.

اهو عقيدو حالات حاضره ۽ عقل جي ڪسوٽيءَ تي پرکڻ بعد نقصانڪار ۽ فرسوده ڏسڻ ۾ ايندو. هيٺين سببن ڪري:

(الف) مٿي ٻڌائي آيو آھيان ته اسلام جو واحد ۽ واضح تخیل نه ڪڏھين موجود رهيو آھي نه رھڻ جو امڪان اٿس. تنھنڪري سوال اٿندو ته ڪھڙي اسلام مان دنيا جي مشڪلاتن کان نجات حاصل ٿيڻ واري آھي، جنھن لاءِ جھاد ڪرڻو آھي. مولانا عبيدالله سنڌي اھي ڳالھيون ڏسي اڳيئي فرمايو آھي ته ”ھندستان ۾ ڪن مسلمانن کي سندن شخصيت بابت ھڪ وھمي تصور ويٺل آھي، جنھن جو عملي دنيا ۾ ڪو وجود ئي ڪو نه آھي. اسان ڪنھن زماني کان ھڪ اھڙي اسلامي جماعت جو نالو وٺي رھيا آھيون، جنھن بابت اسانجي ذهن ۾ نه ڪو صحيح نقشو آھي ۽ نه اھا جماعت دنيا ۾ ڪٿي وجود ۾ آھي. اسان پاڻ کي اھڙيءَ خيالي دنيا ۾ محدود ڪري ڇڏيو آھي، جو نه رڳو اسان ٻين مسلمان ملڪن جي تاريخ، ترقي ۽ آزاديءَ لاءِ جدوجھد کان غير واقف رھجي ويا آھيون، پر خود پنهنجي ملڪ ۾ به اسان جي اڳيان ڪو مقرر ٿيل عملي نظريو موجود نه آھي.“

هن وقت جا اڪثري مسلمان دنيا جي مذهب ملڪن جي ماڻهن کان علمي، اخلاقي، هنري، تمدني ۽ معاشرتي طور پٺتي پيل آهن، سي ڪهڙيءَ طرح مذهب، متمدن، عالم، با اخلاق ۽ طاقتور قومن کي سبق ڏيئي، انهن جي رهبري ڪري سگهندا. ملا واري اسلام ۾ رکيو ڇا آهي، جنهن مان هنن کي سبق ملندو. ڪنهن جي مت ڪٿي آهي، جو غريب، جاهل ۽ وهم پرست ماڻهن جي سوسائٽيءَ ۾ اچي شريڪ ٿيندو.

(ب) ڀنگالي انهيءَ ڪري اڪثريت مان قريو اقليت ٿيو ٻوند
(ج) هندستان مان ڪشمير جي سوال ۽ افغانستان مان
پختونستان جي سوال تي سمجهوتو ٿي ڪيئن ٻڌڻو آهي. انهيءَ ٻي
ڪيان پڻاڻش جو کيسو حصو بچاءَ تي خرچ ڪرڻو پوي ٿو ۽ انهيءَ
ڪري قارڙين حڪومتن جو محتاج رهڻو پيو آهي.

ٺٽو انهيءَ ڪري ملڪ جي سياست کي ڇڪائي ڌوڙ تي ملائي
عوام جو ترجيد سنڌ حقيقي مسئل کان هٽائي، حڪمران طبقو پنهنجو
واج فطر زڪيو اچي.

ٻيا انهيءَ ڪري، حڪومت جو ڪاروبار مذهبي بنيادن تي
علائق جو راج ۽ اجازيو وڃي ٿو، جيتوڻيڪ سڀڪنهن کي ٻيو آهي ته
موجوده هنري منشي ڌوڙ هي ضروريات مطابق حڪومت هلائڻ لاءِ
ملا جي تشريح واري اسلام مان ضابطو رهبري ملي ڪنهن ڪنهن تي.
موجوده حڪومتن جي قانون جو اسلام مان سواءِ وراثت ۽ نڪاح
وغيره معدن جي، تصور وائڻو آهي.

ٻيا منصب جي ضد استعمال ڪري، ملڪ جو نوجوان طبقو
اسلام جي ملاوٽيءَ تشريح کي حقيقي مذهب سمجهي، ان مان پٺڙا
ٿيندو پڙهي.

هيءَ صرف مسلمانن ۽ اُهي، هر ملڪ جا ملڪ ڪنڊ
تائين انهيءَ قسم جي تشريح جي افاديت ۾ شڪ ڪونه ٿيا آهن.
سلامت خدائاه مشرقي موهوم منس ڪتاب ”تذڪرة“
مڪمل آهي ته ستن جي موهوم گروهندي معنيٰ آهي ۽ غير ختم
هيءَ عرب جي ستن ٻوڙ طريقي طرح هو ڪپري ٻه مذهبي گروهندي
۽ ستن معنيٰ ستن آهي ۽ هر غير صالح ماڻهو غير مسلم آهي.
سندن خيال ۽ قوميءَ جي جوڻ موجب صحيح ملڪن ۽ ستن
پڻ خيال ۽ حبيب اطلاق ڪري، هر جاءِ تي رهن جي لائق آهي.
ڪي ڇهن ستن ستن ۽ صحيح اسلامي تعبير کي قرون ڏٺا، هر وقت
سنت تعبير جي پوشگر کي ڪمزور سمجهي، شفاخاني ۽ ٻيا ڪم

- (۱) ڪروڙها هندو مسلمان سندن اباڻا وطن ڇڏي، دربدر ٿي، وڃي ڏورانهن ڀاڱن ۾ ڪسمپرسِيءَ جي حالت ۾ رهيا.
- (۲) ڪيئي لک ماڻهن جا قتل ٿيا. ڪيئي هزار زالون اغوا ٿيون. اربن جي ملڪيت برباد ۽ تباه ٿي.
- (۳) ماڻهن ۾ جو نفرت جو پڇ پڪڙيو، اهو ته رڳو هندن جي خلاف عام ٿيو، ليڪن مستقل مفاد جي خلاف هر آواز اٿاريندڙ ماڻهو ان جو نشانو بڻايو ويو.

انهن سارين خون خراپين کان پوءِ به جدا ٿيل ملڪ امن ۾ رهن ها ۽ عوام جو ڀلو ٿيندو رهي ها ته اهي اڳوڻا ٿيل نقصان سڦلا سمجهن ۾ اچن ها.

جيڪڏهن ان ساري مسئلي تي غور سان نظر ڪبي ته انهن سارين خراپين جو ڪارڻ اسلام جي ملا واري تشريح ڏسڻ ۾ ايندي، جنهن موجب وحدت خيال ۽ عمل ڪري مسلمان نه رڳو الڳ قوم هئا، بلڪ بهترين ۽ ٻين سڀني کان اعليٰ ۽ افضل قوم هئا. حقيقت ۾ اسلام دنيا ۾ محبت ۽ امن جو پيغام کڻي آيو، مگر اهو انهيءَ ملا واريءَ تشريح ۽ نظرين ڪري نفرت ۽ بدامنيءَ جو باعث پيو بڻجي. اسان انسانذات جي مجموعي مفاد جون ڳالهيون وساري ويٺا آهيون. اهو سڀ ان لاءِ ڪيو وڃي ٿو، جو ان مان چند ماڻهن ۽ گروهن جي مستقل مفاد کي فائدو پهچي ٿو.

هن وقت پاڻ ۾ انهيءَ نظريي جي ڪري ٿي، هينئون

پاڻ کي، ڌاريو ڄاڻي، محفوظ

رهندي، بلوچ
جي قيام، زم
ن جو، ا
سندن
تعليم،
بي کي

جي مقابلي ۾، هر حالت ۾ پتي پيل آهن. انهن کي بهترين قوم شمار ڪري، دنيا جي اڳواڻيءَ جي دعويٰ ڪرڻ خودقربيءَ، فريب ڪاريءَ ۽ جهالت جي بظاهري کان سواءِ ٻيو ڪجهه نٿو آهي.

انهيءَ قومي تخيل کي نظر ۾ رکندي، پاڪستان ٺاهڻ لاءِ مسلمانن جي صاحب اقتدار طبقي گذر ڪئي. — سنہ ۱۹۴۳ع ڌاري، سنڌ ۾ هڪ اشتوار ورهايو ويو هو، جنهن ۾ هيئن لکيل هو ته:

پاڪستان ڇا لاءِ قائم ڪيو وڃي ٿو؟

- (۱) ان ۾ حڪومت الاهي قائم ڪئي ويندي.
 - (۲) جنهن ۾ سڀني رهاڪن کي سياسي، اقتصادي ۽ معاشرتي هڪجهڙائي هوندي.
 - (۳) حڪومت جون واڳون صالح ۽ ايماندار ماڻهن جي هٿ ۾ هونديون.
 - (۴) هر فرمي جي حقن جي حفاظت ڪئي ويندي.
 - (۵) جتي حڪومت جو فرض هرندو ته ملڪ مان غربت، ظلم، جهالت، سرمايه داري دور ڪري.
 - (۶) حتمي جوا، زنا، شراب خوري، ويڇا، خوري، رشوت، چورناري وغيره ختم ڪيون وينديون.
 - (۷) جنهن ۾ عدل ۽ انصاف ماڻهن کي مفت پئي پوندو.
 - (۸) عزت، جو معيار طاقت ۽ پيسي تي نه هوندو، بلڪ چڱن اخلاقن تي رکيو ويندو.
- هاڻ ڏسو ته پاڪستان پنجن کان پوءِ انهن اصولن جي ڪيتري قدر وعده وڌائي ڪئي وئي آهي. آسپاس تي ٿوري نظر وجهڻ بعد پتو پئجي ويندو ته مٿي ذڪر ڪيل خرابيون، جن جي بند ڪرڻ لاءِ وعدو ڪيل هو، تن ۾ وڌارو ٿيو آهي. گهڻائي ڪانه ٿي آهي. پاڪستان صاحب اقتدار طبقي جو چراگاه بنجي پيو آهي. عوام جي حالت روز بروز تباه ٿيندي وڃي ٿي. ان جي پس منظر ۾ جي واقعا سرزد ٿيا، انهن جو اختصار هي آهي ته:

جيڪي انهن کي هڪ جدا قوم سڏين ٿا، سي يا ته تاريخ کان اڻواقف آهن، يا ڌوڪو ڏيڻ ٿا گھڙن — پوءِ ڪي ماڻهو ڪي، سندن مقصد خاطر، انهن کي ڪهڙن به سھڻن ۽ وڏن نالن ۽ لقبن سان سڏين.

صوفيءَ کي ڇڏي، جيڪڏهن عقل ۽ تجربتي جي ڪسوٽي تي ملا جي انهيءَ نظريي جي پرک ڪبي ته ٻه غلط ثابت ٿيندو.

تازو ۱۹۵۳ع ڌاري، پنجاب ۾ ٿيل فسادن جي جاچ ڪرڻ واسطي پاڪستان سرڪار ٻن هاءِ ڪورٽ جي ججن، هر هڪ جسٽس محمد منير ۽ جسٽس رستم ڪيانيءَ تي مشتمل هڪ ڪميشن مقرر ڪئي هئي. انهن سندن رپورٽ ۾ چيو آهي ته جڏهن پاڪستان جا مکيه عالم وٽن شاهدي ڏيڻ لاءِ آيا، ته انهن کان سوالن پڇڻ تي، کين معلوم ٿيو ته انهن جو اسلامي حڪومت ۽ اسلامي نظريي ۽ حيات بابت ڪو هڪ رايو نه هو. هر هڪ جدا خيال ظاهر ڪيا ٿي. هر هڪ فرقي جي عالم ٻئي فرقي جي پوئلڳن کي گمراهه ۽ ڪافر سڏيو ٿي. ججن جو رايو هو ته جي سڀني تي اعتبار ٿئي ڪيائون، ته ڪو به مسلمان راه راست ٿي ڏسڻ ۾ نٿي آين.

اهو حال آهي ان فرضي مسلمان قوم جي عقيدن جو، پر جي اوهان سندن عمل تي نظر ڪندا، ته توهان کي ان مثالي قوم ۾ راشي، زاني، چور، بدڪار، ظالم، منافق، غريبن جي رت چوسڻ وارا ۽ هڪٻئي جا دشمن ڏسڻ ۾ ايندا، مطلب ته قديم چوڻي ته، ”مسلماني در ڪتاب مسلمانان در گور“ جو صحيح نقشو نظر سامهون ايندو. اهڙين حالتن هيٺ، هنن کي ڪهڙيءَ طرح خيال ۽ عمل تي ٺهيل مثالي قوم سڏي مڱهجي ٿو. اهڙي قسم جي قوم نه اڳي ڪنهن به زماني ۾ رهي آهي، نه هن کان پوءِ ٿيڻ جو امڪان آهي. هندستان جي صاحب اقتدار طبقي جي چند ماڻهن سندن طبقاتي مفاد خاطر عوام کي گمراه ڪرڻ لاءِ، اهو نظريو ايجاد ڪيو آهي. اڄڪلهه مسلمان جيڪي ان سان سڏيا ويا آهن، اهي دنيا جي مهذب ۽ ترقي يافته قومن

صوفيءَ ان ۾ ملا جو دخل ٿيڃا ٿي متجهيٿو دين منظم جي ضرورت
وٽس ختم ٿي چڪي هئي. سندس نظريو اهي صرف ملاح سندس طبقي
جي مستقل مفاد لاءِ قائم رکيا هئا ويا دين شخصن جي خلا جي ويجه
۾ جو معاملو هو. ان ۾ ٻئي کي دخل اندازي جو حق نه هو. هو اسلام
کي اتحاد امن ۽ انساني ترقيءَ جو پيغام سمجهي مذهبي
نظامن جي نالي ۾ ڪري ڪپل ديوارن ۽ فرقن جي خلاف هو. هن
فطرت جي ان ڪت نعمت ۽ وسيع اسرارن کي چنڊ عقيدن دستورن ۽
مذهبي قانونن ۾ محدود ڪرڻ ٿي گهريون رويو ڏيکارڻ شروع ڪيو.

هن ڳرو هنر جي تشريح جو پنجنون عقيدو هئي هو
”تم مسلمان وڃد تڏهن ڪمال ۽ عمل دهو جب علائق دهو“
۽ چونڊيل قوم هئا، جن کي دنيا جي قومن
جي رهبري ۽ اڳواڻي ڪرڻي هئي.

صوفين جو انهيءَ نظريي ۾ ويسا نه هو. هنن ان کي صحيح
اسلامي تعليم جي خلاف ٿي سمجهيو. هنن کي معلوم هو ته ظاهري
مسلمان نالي هيٺ سڏجڻ وارا ماڻهو ڪڏهن به هڪ خيال ۽ عمل
جانهن رهيا هئا. منجهن ۱۵۰ فرقن اڳيان مٿي ڪريو، پيدا ٿي پيا هئا
جن هڪٻئي کي ڪافر ۽ گمراه ٿي سڏيو. انهن هڪٻئي جي ريت
هاريا. شاهن پڻ ٿي وڃي، ليڪن رسول مقبول صلي عليه وسلم جي ذهني امام
حسين عليه السلام کي ڪتب سميت شهيد ڪري، ان جو سر مبارڪ
نيزي ٽپي ڇاڙهي، پهرين تائين گهايو ويو هو. سندن بدن مبارڪ
تي گهوڙا ڊوڙائي ان کي ڪڇايو ويو هو. سوين مسلمان ولين،
عالمن ۽ بزرگن کي اختلاف راءِ رکڻ ڪري، شڪار ۽ قتل ڪرايو
ويو هو. منصور، بقرم، شاه عنايت، شاه بلال، شمس تبريز وغيره
سڀ مسلمانن هٿان شهيد ٿيا هئا. حڪم جڏهن به ڪنهن تي ناراض
ٿيو ٿي، ۽ ترقيءَ جي فتويٰ ۽ سڀ سالار جي تلوار هميشه سندس
حڪم هيٺ گڏجي ڪرڻ ڏنو ٿي. مٿي مسلمان دنيا جي تاريخ ان تي
گواه آهي. مسلمان ڪڏهن به هڪ خيال ۽ عمل جڏهن رهيا آهن.

(۶) رسول مڃيڻ قبول صلح جي زندگيءَ جا مقصد هئا: ۱- ظاهري، جنهن جو واسطو حڪومتي نظام، دنيوي معاملن سان هو، جا عارضي ڳالهه هئي. سندن وصال کان پوءِ اها مشن پوري ٿي.

۲- باطني، جنهن جو واسطو ماڻهن جي صحيح تعليم، اخلاقي درستي ۽ نفسياتي اصلاح سان هو، جنهن جو مطمح نگاه اتحاد انساني، امن عالم ۽ ترقي بني آدم هئا. اڃا دائمي مشن هئي، ۽ ان جو ڪم قائم رهڻو آهي. صوفيءَ، پوئين خيال جو حامي هئڻ ڪري، ظاهري مشن جي ڪم کي اهميت نه ڏني. هن رسول مڃيڻ قبول صلح کي ٻي نظر سان ڏٺو ٿي، جنهن لاءِ شاه لطيف فرمائي ٿو ته:

”جيئن ڏٺو هو مون، آريائي اوهان ڏٺو هو.“

هن جو حقيقت محمدي ۾ ويسا هئا، جنهن مطابق هو مدينه العلم، رحمة للعالمين ۽ صاحب قاب قوسين هو.

(۷) صوفيءَ خاتم النبيين جي معنيٰ اها ٿي ڪڍي ته هاڻ انسان، ارتقائي طور، ذهني طرح انهيءَ درجي تي پهچڻ شروع ٿيو، جو پيغمبرن طرفان کيس فوق العقل ۽ الهامي حڪم ۽ ڳالهين پڌاڻن جي ضرورت نه رهي هئي. هاڻ خالق ۽ معبود جي وچ مان پرڏا هٽجي، تائين سڌو لاڳاپو قائم ٿيڻ وارو هو. وچ واري ٽيڪرا جي ضرورت نه رهي هئي.

(۸) هو رحمة للعاشقين هو، يعني محبت وارن جو آڌار ۽ رهبر هو. هن جي پيغام جي ڪنجي پرڏم ۽ عشق هو. ”جب عشق دل وچ نه ميس، پوش فقيري پائيس،“ ۽ ”ديان لٿاڻ دي ڪيتي، چاڪ لٿي جا لا پائيس.“

(۹) شريعت جا قانون صوفيءَ لاءِ منسوخ ٿي چڪا هئا. هاڻ، انهن جي چارچ جمهوري حڪومتن جي هيٺ ۾ اچي چڪي هئي.

(۳) اها قوم ماري ۽ دنيا جي قوتن کان بهتر ۽ انهن جي رهبري ڪرڻ واري هئي.

(۴) رسول صلعم مڪمل اسوه حسني (بهترين خوين) جو مالڪ هو، جن ۾ روحاني ۽ جسماني ٻئي خوبيون شامل هيون.

(۵) ان جو هر حڪم ۽ عمل، بهترين سمجهي، ان جي پيروي ڪرڻ گهرجي.

(۶) هو دشمن تي سختي ڪندڙ ۽ دوستن تي مهربان هو.

(۷) هو انساني زندگيءَ جي رهبري ۽ لاءِ سڄيجهه ٻڌائي ويو آهي.

ليڪن صوفيءَ جي فطري نگاهه موجب، اهڙن عقيدن مان ڪي رسول مقبول صلعم جي اعليٰ مرتبي ۽ مٿن مان لهڪندڙ نه هئا.

(ب) صوفيءَ جو رسول مقبول صلعم بنسبت تخيل هيءَ آهي:

(۱) رسول مقبول صلعم نئون دين ڪونه آندو هو، پر دين قطرت (قانون ارتقا) جي تلين ڪئي، ۽ آهستي جملي پيغمبرن جي دينن جو مطلب هو.

(۲) پاڻ ماڻهن جي وچ ۾ قومن، نسلن، رنگن، مذهبن جي مٽائي ۽ ٻڪري ڪيل امتيازن کي مٽائي، انسانيذات لاءِ اتحاد ۽ امن ۽ ترقيءَ جو پيغام آندو هئائون.

(۳) سندن عالمگير تعليم کي جدا دستورن، عقيدن ۽ مذهبي نظام ۾ محدود ڪرڻ، سندن مقصد اعظم (Mission) جي خلاف هو.

(۴) رسول مقبول صلعم کي صرف مسلمانن جو اڳواڻ بنائڻ ۽ ٻين ڪنهن مذهبن کي شيعه المذبيبن نه هئڻ ۽ ٻين مذهبن مان هڪ ڪرڻ جو ليڊو بنائڻ سندن مرتبي ۽ مقصد جي خلاف هو.

(۵) دنيا جو هر صالح ماڻهو سندس پوئلڳن مان هو ۽ هر غير صالح سندن پوئلڳن جي قطار کان ٻاهر هو.

رجسٽر جي اخبار وانگر پڙهي، انهيءَ مان ڪم جون ڳالهيون اخذ ڪري پوءِ کين ڪاغذ جي توڪريءَ (ڪپٽ) ۾ رکي ڇڏڻ گهرجي.“

سڀ مذهبي سندن ڪتابن کي الهامي سڏين ٿا. خود قرآن به ان ڳالهه جو ثبوت ڏئي ٿو. ان ۾ اهو لکيل آهي ته پيغمبرن ۽ انهن جي ڪتابن تي ايمان آڻڻ ضروري آهي. ايمان آڻڻ جي معنيٰ اها ٿي نٿي سگهي ته پيغمبر برابر سچا هئا، سندن ڪتاب به الهامي هئا، پر هاڻ بدلجي پيڪار ٿي چڪا آهن. جي قرآن اچڻ وقت آهي ڪتاب سمورا منسوخ ٿيل هجن ها، ته پوءِ انهن تي بنا تفریق ايمان آڻڻ جو سوال ئي ڪونه پيدا ٿئي ها. قرآن ۾ اهو به لکيل آهي ته پيغمبر صلعم آڳين پيغمبرن جي تعليم کي دهرائڻ آيو هو. پوءِ ملا نبيخوي ٿيو ته انهن ڪتابن جا احڪام منسوخ ٿي چڪا آهن، اها ڳالهه سمجهڻ تي اچي. صوفيءَ جي ان اڻانت سمجهائي اها رهي ته قديم ڪتاب ۾ قرآن وانگر چئن قسمن جي مواد تي ٺهيل هئا، جن جا بنيادي اصول قائم رهيا، باقي ٻيو مواد حالتن جي تبديليءَ موجب لائق عمل نه رهيو. آهي اهو هاڻوڪو قانون سڀني ڪتابن سان، بمع قرآن جي، لاڳو ٿيو آهي. دين فطرت (قانون فطرت) جي تقاضا اها آهي:

هن گروهه جو چوٿون عقيدو اهو آهي ته حضرت محمد صلعم آخري نبي آهي. ان کان پوءِ نه نبي اچڻ وارو آهي، نه دين پيدا ٿيڻ وارو آهي.

هن عقيدو بابت ٻه ملا ۽ صوفيءَ جا جدا رايو آهن. ملا جو تڪميل خاتم النبيءَ جي عقيدو بابت هي آهي ته:

(۱) حضرت محمد صلعم هڪ نئون دين پيش ڪيو، جنهن سڀني آڳين دينن کي منسوخ ڪيو ۽ ان کان پوءِ ٻئي دين جو پيدا ٿيڻ بند ٿي ويو.

(۲) هن دين جا پوئلڳ رسول مقبول صلعم جي اڳواڻيءَ هيٺ، جدا قوم بنجي پيا.

بدلجي چڪو هو. ساڳي حالت، ساڳي فوج وارن قرآني نعڪن سان
 ۽ لاڳو ٿي سگهي ٿي، زماني ۽ معاشري بدلجڻ بعد اهي ملدي خارج
 سمجهي منسوخ ٿيل سمجهڻ گهرجن. ڇا چوريءَ لاءِ هٿ وڌائين، ڪن
 ڏوهن ۾ سنگسار ڪرائين، وحشيانه ڪوريجي رواج قزباني وغيره ڪي
 غير سائنسي دور ۾ جاري رکن ڪري، اسلام جي وقعت وڌي ٿي يا
 گهٽجي ٿي؟ پر ملائين ٻڌو. لاءِ تيار نه ٿيندو، ڇاڪاڻ ته ان ڪري
 پنهنجي طبقي جي اقتدار ختم ٿيڻ جو انديشو اٿس.

اهو ئي مثبتي لکي ٿا مسلمانن ۽ ستون فرقان پيدائڻي يا آهن.
 معاشري جي قانونن بابت ملا جي اسلام ۾ سائنسي دور ته ٻڌيو، پر
 ذراعتي، تجارتي، ۽ هٿي دور جي ضروريات مطابق نه. هدايتون ڏنل
 نه آهن. ٻين مذهبي مڪتبن وانگر قرآن مان بنيادي ڳالهين بابت
 حوالا وٺي سگهجن ٿا. حياتي روزمره جي ڳالهين لاءِ قرآن جي رهبري
 منسوخ سمجهڻ گهرجي، ڇاڪاڻ ته انهن جي الماديت ڪانه رهي آهي.
 رستن جي موٽر ٽرننگ، پارليامينٽ جي ڪار گذاري، جڙيندڙن آلاپي
 دانوٽن، جديد جنگي هنر، سائنسي ڪوچن بابت قرآن ڪهڙي هدايت
 ڏئي سگهي ٿو، جو دنيا جي هر مشڪل مسئلي جي حل لاءِ سٺ يا
 مخون ڪري ڪتب آڻجي.

هي خيال رکو منهنجا نه آهن، پر گهڻي وقت کان ڪيترن
 بزرگن جي دماغ ۾ رهيا آهن، جن جي آڌار تي هڪ شاعر چيو آهي ته:

ما ز قرآن مغز را برداشتم و برآدم
 استخوان پيش لگان انداختم
 (هروڙي)

[معنيٰ: اسان قرآن مان پتڙ ڪڍي ورتو، لهائي، هڏا ڪيترن
 لاءِ ڇڏي ڏنا آهن.]

انهن زماني جي مشهور فلاسفن ۽ برادر ٽيل جيڪي مذهبي مڪتبن
 لاءِ شاڪي ڳالهه هن لفظن ۾ چئي ڪئي آهي: ”مذھبي جڪتان آهي“

(ت) جن ۾ آروز قيامت، بهشت، دوزخ وغيره جو ذڪر ڪيل آهي. انهي سڀ ڪالهيون مثال طور ڏنل آهن. انهن کي انهيءَ کان وڌيڪ وقت ڏيئي نه آهي. انهن جي لفظي معنيٰ ۾ چئڻي پوڻ مان غير مذهب ۽ صاحب عقل اڳيان اسلام جي اهميت گهٽائڻ جي برابر ٿيندو آهي. ڪالهيون عقل، تجربي ۽ تاريخ جي روشنيءَ ۾ غلط ثابت ٿي چڪيون آهن. جهڙوڪ آدم کي مٽيءَ مان ٺاهي، ان ۾ روح ڦوڪڻ، ستن آسمانن جو چيٽڻ وانگر هجڻ، وغيره وغيره.

(۳) وقتي حڪمن جون آيتون: اهي انهيءَ قسم جون آيتون آهن، جي هتڪامي حالتن هيٺ ڪيل حڪمن بابت هيون، جن کي بعد ۾ حالتن بدلجڻ ڪري منسوخ يا رد ٿيل سمجهيو وڃي ٿو، جهڙوڪ: جهاد، مال الغنيمة، غير مسلمن کي هر هٿ ڪتل ڪرڻ وغيره.

(۴) فروعي مسئلن بابت حڪمن جون آيتون: جن ۾ انهيءَ دور جي معاشري ۽ دستورن کي مدنظر رکي، ماڻهن جي روزمره جي زندگيءَ بابت عارضي هدايتون ڏنل آهن، جهڙوڪ: پوري لاءِ هٿن جو ڪپڻ، ڏوھ جو بدلو وٺڻ، سنگسار ڪرڻ، قرباني ڪرڻ، وياج نه وٺڻ، ۽ زڪوات بابت، حلال ۽ حرام بابت، ۽ ٻيون اقتصادي، سياسي ۽ معاشرتي مسئلن مان واسطو رکندڙ ڪالهيون.

اهي سڀ حڪم عارضي سمجهڻ گهرجن، جي معاشري جي تبديل ٿيڻ بعد معطل ٿي وڃن ٿا، اهو قانون جملي مذهبي ڪتابن، سان لاڳو آهي. ملا اهو ته چوي ٿو ته ٻيا الهامي ڪتابن جا حڪم منسوخ ٿي ويل آهن، پر اهو سا ڪيو قانون قرآن سان لاڳو ڪرڻ لاءِ تيار نه آهي. اڳين الهامي ڪتابن جا حڪم ڇو منسوخ ٿيا؟ انهيءَ لاءِ نه ته اهي الهامي نه هئا يا جيئن ملا ٿو چوي ته انهن کي بدلايو ويو آهي قرآن خود شاھدي ڏئي ٿو ته اڳين پيغمبرن ۽ ڪتابن کي مڃڻ مسلمان لاءِ لازمي آهي. جي آهي بدلائيل هجن ها، ته انهن تي ايمان آڻڻ جي معنيٰ ٿي ڪانه هئي. انهن جي حڪمن جي منسوخ ٿي ان ڪري هئي ته اهي انهن دور ۽ معاشري لاءِ نافذ ٿيل رهيا، اهو

رسول ٿي ٿيو. رسول ڪريم صلعم آهي الفاظ اچاريندو ويو. اصحابي ياد ڪندا لکندا ويا. ملا جا اهي خيال خدا جي شخصي تصور سان ٺهڪي اچن ٿا، جو تصور غير اسلامي ۽ جهالت جي دور جو يادگار آهي. آسمان جو ذڪر ڪيو وڃي ٿو ته ست آهن، جي چئين وانگر هڪٻئي جي مٿان آهن. تن جو مرڳو وجود ئي ڪونه آهي. (خدا) قرآن لکائي، ۽ فرشتو کڻي راڄي رسول ڪري ٻڌائي، اهي سڀ ڳالهيون خدا جي بي مثال، بي شڪل، هر هنڌ حاضر ناظر ۽ هر شيءِ ۾ موجود هئڻ واري تصور جي ۽ وحدت الوجود جي نظريي جي خلاف آهن.

صوفي ۽ جو نقطہ نگاہ ان بابت علحده آهي. هن جي تصور ۾ خدا جي مثال، لامڪان، لازمان، ۽ قياس، وهم ۽ گمان کان مٿي، هر جاءِ حاضر ناظر، هر شيءِ ۾ سمائل آهي، ۽ ڪن جي چوڻ موجب ته الله تعاليٰ کان سواءِ ٻئي ڪنهن شيءِ جو وجود ئي ڪونه آهي. هو ذات آهي، بي سڀ صفات آهي. پر هنن جي خيال موجب، پيغمبر، حڪيم، شاعر ۽ سائنسدانن کي جيڪا معلومات ٿئي ٿي، اها ذات الاهي آهي، ليڪن خدا ڪتاب لکي رکي ۽ ملائي ڪئي اچي رسول ڪري ٻڌائي، اها ڳالهه ذات پاڪ جي شانِ اعليٰ جي خلاف آهي.

(ب) قرآن ۾ دنيا جي هر ڳالهه جو حل ڏنل آهي.

ملا جي چوڻ موجب قرآن ۾ ڪائنات جي ڪل رازن جو علم سمائل آهي. هن جي خيال موجب موجوده دور جي حڪومتن جي آئين لاءِ مواد به قرآن مان ملي سگهي ٿو. هن معاشري جي اقتصادي، سماجي، سياسي، هنري ۽ سائنسي ڳالهين لاءِ هدايتون به ان مان ملي سگهن ٿيون. مطلب ته سڀ ڳالهه جو پتو ان مان پئجي سگهي ٿو. روز قیامت تائين جيڪي معاشرا پيدا ٿين وارا آهن تيا ماڻهن جي ماڻهون جيڪي مسئلا اچن وارا آهن، انهن زميني جو حل ان ۾ موجود آهي.

• مثلاً چون اهي دعوائون غلط، بي بنياد ۽ عقل کان ٻاهر آهن. سواءِ عقل کان انڌي، ڪوتاهه نظراً ۽ افسار الاهي جي بي انت وسعت

ملا واري اسلام ۾ جھاد مذھب جو بنيادي رڪن ٿيو پوي. قاديانين حالات حاضره کان متاثر ٿي، جھاد کي غير ضروري ٺھرايو، ته انھن کي ملن اسلام کان خارج ڪري ڇڏيو، جن ٽي اسلام سندن ملڪيت ھئي، جنھن ۾ ڪنھن کي رھڻ جي اجازت ڏين يا نہ ڏين. سا، بلا شرڪت غيري، سندن اختيار جي ڳالھ ھئي.

صوفيءَ جو جھاد پنھنجي نفس سان آھي. هن جا دشمن ٻاھڙ نہ آھن، پر اندر ۾ اٿس. خود مطلبي، خود پيئي، چڙ، نفرت سڀ کيس ماري مات ڪرڻا آھن. هن کي ھر طرف پرين نظر اچي ٿو، تنھنڪري جي ڪر سامھون اڪيون ڪئي ٿو، ته بہ پرين پيو پسي. هو بقول شاھ لطيف عليه الرحمة ”دل جي دشمن کي دس“ جو قائل آھي.

ملا جي مذھب موجب، مذھب ماڻھو جو شخصي معاملو نہ آھي. ان ۾ ملاءِ حاڪم کي بہ دخل رھي ٿو، جنھنڪري ماڻھن جي سياسي، اقتصادي، معاشرتي ۽ سماجي معاملن ۾، مذھب جي نالي ۾، ملاءِ حاڪم گڏجي دست اندازي ڪرڻ لڳن ٿا. ائين مذھب زندگيءَ جي ھر پھلو تي حاوي ٿيو پوي. اٿس، ويھڻ، ڪاڻ، پيڻ، باھمي تعلقات ويندي خيالن تي بہ مذھب کي دخل ٿيو پوي. اڄڪلھ مغربي ملڪن کي شڪايت آھي ته ڪميونسٽ ۽ فاشسٽ ملڪن ماڻھن جي آزاديءَ کي محدود ڪري، کين سوسائٽيءَ جي مشين جو پرزو بنائي ڇڏيو آھي. پر کين خبر نہ آھي ته موجوده ملا واري اسلام بہ ماڻھوءَ جي حالت ان کان بہ بد تر ٿيو پوي. ڪميونسٽ ملڪن ۾ ماڻھن جي آزادي عوام جي اقتصادي نفعي جي نالي ۾ سلب ڪئي وڃي ٿي. هتي ماڻھن جي آزاديءَ تي هڪ طبقي جي فائدي خاطر رڪاوٽون وڌيون وڃن ٿيون. ڪميونسٽ ملڪن ۾ ڪارل مارڪس جي نظريي جي تشريح، عقل جي بنياد تي، ڪميونسٽ پارٽيءَ جي ڪثرت سان ڪئي وڃي ٿي. هتي اسلام جي تشريح جا ٺيڪيدار مخصوص ماڻھو ٿين ٿا، جنھن تي عقل جي بنياد تي بحث ڪرڻ جي اجازت نہ آھي.

— يعني مخالف کي محبت مان مطيع ڪرڻو هو، نه زور زبردستيءَ سان. ساري يورپ ۽ آمريڪا ۾ انهيءَ مذهبي جا پوئلڳ رهن ٿا، پر ڏسو آهي ته انهن مان گهڻا ماڻهو ان هدايت ۾ اعتبار رکڻ ٿا. اهي ئي ماڻهو آهن، جن طاقت جي آڌار تي ساري دنيا ۾ پنهنجو سامراج قائم ڪيو. اهي ئي آهن، جن جي ڪري ۽ مهاڀاري لڙايون لڳيون، جن ۾ ڪيئي لک ماڻهو قتل ٿيا. هيڏي ساري تهذيب ۽ تمدن هوندي، هو عملي طرح انهيءَ ڳالهه کان بيزاري نٿا ڏيکارين. اقوام متحده قائم ڪرڻ بعد، هر تڪراري ڳالهه جو فيصلو باهمي گفتگو ۽ سمجهوتي سان ڪرڻ جي راڳ ڳائڻ جي باوجود، هروڙوڙوڙ جنگي هٿيارن ٺاهڻ ۾ چٽا پيڻي ڪري رهيا آهن.

بدقسمتيءَ سان ملا واري اسلام جو بنياد ئي محبت جي عيوض زور زبردستيءَ تي پيو. جهاد اُن جو مکيه رڪن شمار ٿيڻ لڳو، جنهن جي معنيٰ ئي زور زبردستيءَ سان راءِ مڃائڻ يا مسئلو حل ڪرڻ آهي. انهيءَ اصول مڃڻ ڪري مسلمان گهڻين مصيبتن جو شڪار ٿيا آهن، پر، باوجود صوفياءَ ڪرام جي هدايتن جي، صاحب اقتدار طبقي جي مستقل مفاد خاطر ان ڳالهه کان باز نٿا اچن.

هتي پاڪستان ۾ باوجود ظاهري گفتگو جي ته هو تڪراري ڳالهين جو فيصلو باهمي گفتگو ۽ سمجهوتي سان ڪرڻ جا حامي آهن، عملي طرح هنن جو زور زبردستيءَ ۾ وساهه پئي رهيو آهي. ننڍن صوبن کي، هزارها ورهين جي روايت جي باوجود، زور زبردستيءَ سان مٿس جمهوريت کي ڏنڊي جي آڌار تي ختم ڪرڻ، اسلام جي نالي ۾ ماڻهن جو توجهه حقيقي مسئلن کان هٽائي هنڪامي مسئلن طرف ٽيڻ، ماڻهن کي انساني بنيادي حقن کان محروم ڪرڻ، وغيره، سڀ ڳالهيون انهيءَ تشدد جي پاليسيءَ جي شاخ آهن.

صوفيءَ جي نظر ۾ تشدد ۽ زور زبردستي اسلامي تعليم جي خلاف آهي؛ بلڪه ڪفر آهي. تشدد نفرت ۽ تفاق ٻڌاءَ ڪري ٿو. اسلام محبت ۽ امن جو مذهب آهي. هنن وٽ اڳ اڳرائي ڪرڻ خطا کائڻ جي برابر آهي.

ڪنهن نه ڪنهن صورت ۾ اهو سلسلو هليو اچي. سنڌ ۾ ڪلهوڙن جي دور ۾ به اهڙين ڳالهين کان متاثر ٿي، سنڌ جي انقلابي شاعر ۽ درويش سچل سرمست عليه الرحمه کي چوڻو پيو ته —

جيسين منبر مسجد، مناري ويران نه ٿيسين،

خال حقاني ميان سچو، بخاصل نه ٿيوي!

يعني جيستائين ملا جو مسجد جي منبر تان بيهي، اسلام جي غلط تعبير جي نالي ۾، ماڻهن کي ڏوڪو ڏيڻ ۽ مسجد ۾ ان غلط تشريح جي پرچار ڪرڻ جو سلسلو جاري هوندو، ان وقت تائين صحيح حقيقتن جو معلوم ٿيڻ مشڪل آهي. انهيءَ ڪري ڳالهه جي پٿر پوڻ لاءِ، ملا جي ڍڪوسلي کي ڊهن گهرجي.

(۴) تشدد (زور زبردستي): چوڻون مشڪل مسئلو دنيا

جي سامهون تشدد (هٿسازي) جو آهي. انهيءَ لفظ جي صحيح معنيٰ اها ٿئي ٿي ته ماڻهن ۾ ويساهه ويهاريو وڃي يا ويڙهڻ هجي ته هر ڳالهه جو فيصلو طاقت ۽ زور جي وسيلي ٿي سگهي ٿو — پوءِ اها طاقت حڪومت جي هجي، هٿيارن جي هجي، مذهب جي نالي ۾ هجي، يا ڪنهن نظريي مثلاً ڪميونزم يا فاشيزم جي هجي. جيڪا به ڳالهه باهمي گفتگو ۽ هڪٻئي جي رضامندي سان ٿئي ڪئي وڃي، ۽ ”سنڌ ۽ آخري“ جي آڌار تي ڪئي وڃي ٿي، سا تشدد ۾ شمار ٿي سگهي ٿي.

دنيا جي ٻن مذهبن جو بنياد عدم تشدد يا اهتسا تي رکيل هو، جهڙوڪ هندوئيزم ۽ ڪرسچئنٽي. هندو ساهه واريءَ شيءِ کي ان ڪري ڪاٺيندا به نه هئا — ڇي انسان کي ته ڇڏيو، پر جانورن کي ايڏائڻ به پاپ آهي. پر تاريخ شاهد آهي ته ان جي پوئلڳن ڪروڙها ماڻهن کي اڇوت بنائي ڇڏيو. مهاٿما گانڌي اهتسا جي ذريعي آزادي حاصل ڪئي. اڄ آهي هندو جيسين ڳالهين تان فرقيوار فسادن ۾ رت هاري رهيا آهن، ڪرستانن کي حضرت عيسيٰ جو چوڻ هو ته ”جيڪڏهن توکي ڪو هڪ ڳل تي چماٽ هڻي ته ڦيرائي پيو ڳل سامهون ڏينس“

يہ اسلام جي صوفيانہ تشريح موجب، اھي ڪاليجون معاشرتي سان واسطو رکندڙ هئڻ ڪري، ان جي تبديليءَ جي حالت ۾ نہ عقل جي روشنيءَ ۾ عام مفاد جي بنياد تي فيصل ڪرڻيون آهن. مذهب جو انهن ڪاليجن سان واسطو ڪونه رهڻو آهي.

(۳) طبقاتي مفاد: ٽيون مشڪل مسئلو جو هن وقت دنيا جي سامهون آهي، سو اھي طبقاتي مفاد جي استعمال غرضيءَ (ايڪسپلائيٽشن) جو آھي، جنهن ۾ سرماڻيدار، مذهبي مڻيدار، سامراجي ۽ سندن ايجنٽ اچي وڃن ٿا. اھي ملڪ جي حڪومت، پيسي، پيداوار ۽ ورهاست جي ذريعن کي سندن مفاد لاءِ ڪتب آڻين ٿا، جنهنڪري گهڻو تعداد ماڻهن جو غريب ۽ محڪوم رهي ڪنو. پنهنجي اقتدار قائم رکڻ لاءِ هو چڙواڪ شخصي آزاديءَ ۽ مذهب جي نالي کي هٿيو بنائين ٿا. روس ۽ ٻين ڪيترن ملڪن ۾ ان جي گهڻي استعمال ڪري، ردعمل طور ماڻهو مرڪوز مذهب کان بيزار ٿي پيا.

پيدائشيءَ کان دنيا ۾ هن وقت پاڪستان ٿي آھي ملڪ مي، ھتي اھي طبقاتي اسلام جي غلط تشريح کي ڇھو ڪري، ڪتب نہ رھيا آھن. اھي ٿي آھن، جي عوام جي سادگيءَ ۽ مذهبي اعتقاد ۽ باجائز ڦاٽڻ وٺي، اسلامي شريعت کي هر مرض جو علاج ۽ اسلامي مير ۽ قانون جو راڪ ڳائي رهيا آهن. پاڪستان انهيءَ بنياد تي ٺھڻ ڪيو ويو ۽ پر باوجود ان جي بانيءَ جي ۱۱ آگسٽ ۱۹۴۷ع جي عدايت جي، ان جي مستقبل جي پاليسيءَ کي به مذهبي بنياد تي ھي گھڻو ڪري رهيا آهن. نتيجي طور، پاڪستان کي ڪنهن به مذهبي عيوض ڪاموري، ڪارخانيدار ۽ تاجر ۽ زميندار جي ڪتب پيو آندو وڃي. تنهنڪري اسلام جي ملاواري سان ڪوئي پٿر ڪرڻ جي جھڙو قدر ھتي ضرورت آھي، جنھن ۾ اھي مذهب جي نالي ۾ مستقبل، مفاد لاءِ ڪنھن جو نہ آھي. ليڪن انگريز جي دور کان وٺي

زڪوات پيسي، سون، چاندي ۽ مال تي مقرر ڪيل آهي. ان مان هن دور جي مسئلن جو حل ممڪن نه آهي. روڪڙا پيسا هن وقت گهر ۾ ماڻهو چٽو رکن ٿا. يا ته بئنڪن ۾ رکن ٿا يا واپار ۽ ڪارخانن ۾ سيڙائين ٿا. بئنڪن وارا وري اهي پيسا ماڻهن کي واپار ۽ ڪارخانن وغيره لاءِ نفعي تي ڏين ٿا. اسلام ۾ وياج جي بندش ڪري، ماڻهو بئنڪن ۾ پيسا نه رکندا. بئنڪن کان سواءِ وڏا ڪارخانا يا وڏي پيماني تي واپار هلي ڪين سگهندو.

موجوده معاشري ۾ دنيا جو اقتصادي نظام ٻن جدا دستورن تي ٻڌل آهي: هڪ سرماڻيداري نظام آهي، ۽ ٻيو سوشلسٽ يا ڪميونسٽ نظام آهي. سرماڻيداري نظام ۾ بئنڪن، وڏن ڪارخانن ۽ تجارتي ادارن جو وجود پيدا ٿئي ٿو. جنهن ڪري هڪڙا تمام شاهوڪار ۽ ٻيا غريب ٿين وڃن. ڪميونسٽ نظام موجب ساري خانگي ملڪيت ختم ٿي، جماعت جي هٿ ۾ اچي وڃي. اسلام ٻنهي جي مخالف آهي. هڪ طرف آهڻو شخصي ملڪيت کي ختم ڪرڻ جي خلاف آهي ته ٻئي طرف وياج بند ڪري موڙي مان بازارن مهينن ۾ اڍائي سيڪڙو وصول ڪرڻ گهري ٿو، جنهن جي خرچ لاءِ به مقرر ڪم ڏسي ٿو. اڄڪلهه جون حڪومتون تمام وڏيون ۽ وسيع ڪاروبار هلائڻ واريون ٿي پيئون آهن. انهن جي مختلف ڪاروبار هلائڻ لاءِ گهڻي پيسي جي ضرورت ٿئي ٿي، جنهنڪري مختلف ٽئڪسون وجهي ڪاروبار هلايو وڃي ٿو. ماڻهو هڪ طرف اهي ٽئڪسون ادا ڪن، ٻئي طرف وياج نه وٺن، ۽ مور جو چاليهون حصو سال بسال ڏين، ته پوءِ موجوده تمدن جو معاشرو هلي ڪين سگهندو. ۽ ماڻهن کي وري بدويانه دور ۾ موٽي وڃڻو پوندو. خيرات رضاڪارانه طور ڏجي ٿو، ان تي عمل ٿيڻ مشڪل آهي. مطلب ته ملا جي مذهب اسلام ۾ هن دور جي معاشري جي اقتصادي حالت درست ڪري، افلاس دور ڪرڻ جو حل موجود ئي نه آهي. ڪي ماڻهو اڄڪلهه اسلام کي موڙي، سوشلزم جي اصولن جو حامي چوڻ لڳا آهن. اها ڳالهه طفل تسليءَ ۽ خود فریبيءَ کان مٿي نه آهي.

مذهب جي برخلاف جي نالي ۾ باغي ٿيڻ تي، سزائون ٻي
ڏنيون آهن.

ساڳي طرح اڄ ڪلھ جا ڊڪٽر به آزاد خيال ماڻھن
تي ملڪ، قوم ۽ نظريي جي مخالفت جنو ٻيٽان لڳائي، سزائون
ڏين ٿا.

شاھ ولي الله عليه دهلوي، اھڙين حالتن ۾ ڪالھن کان
متاثر ٿي چوي ٿو ته
”نڪ ڪل نظام بعيد“

[معنيٰ- اڳين ڪل فرسودہ نظامن کي ٽوڙي، عقل جي
بنياد تي ماڻھي ضرورتن جي لحاظ سان عوام جي فلاح ۽ ٻھڙي لاءِ
نوان رستا سوچيو.]

ملا جي تشريح وارو اسلام آمريت جو جابي آھي. ان ڪري
ان مان اڇڪلھ جي مسئلن جو حل ڪھڙي طرح حاصل ٿي
سگھي ٿو!

(۲) افلاس (غربت)

هن وقت دنيا جي سامھون جيڪو بيمو مسئلو آھي، سو آھي
ڪثير تعداد ماڻھن جي غربت جو. ٻين ملڪن کي ڇڏي پاڪستان تي نظر
ڪبي، ته ان ۾ ماڻھن جو گھڻو حصو انهيءَ لٽي، اجهي، علاج ۽
روزگار وغيره کان محروم رھي ٿو. جن جون انساني ضرورتون
به پوريءَ طرح ميسر ٿيڻ سگھن. ۵ سيڪڙو ماڻھو مس شاھوڪار
يا صاحب اقتدار جا ھوندا.

ھاڻ ڏسو آھي ته قرآن ۽ حديث ۾ انھيءَ مسئلي جي حل
ڪرڻ لاءِ ڪھڙو علاج ڏنل آھي. جيڪڏھن پوريءَ طرح جانچ ڪبي
ته ان لاءِ آتي زڪوات، وياج جي منع ۽ خيرات جا طريقا ڏنل ۾
ايندا. اچو ته انھن انھيءَ ڏنل علاج جي افاديت تي، موجوده
معاشرتي جي تقبلي نگاه کان، نظر ڪريون.

ان طرح اسلام جو هڪ گروھ سمجهڻ لڳو ته کين آخري
 سچ معلوم ٿي ويو آهي. انهيءَ کان پوءِ نئين معلومات ٿيڻ واري نه
 آهي. علم عقل جي آخري حد تيرهن سؤ ورهيه اڳ عرب ۾ پهچي
 چڪي هئي. اهو سڀ خدا صاحب سندس پيغمبر جي ذريعي قرآن ۾
 ظاهر ڪري چڪو آهي. ان ۾ ڄاڻايل سڀ ڳالهيون حرف آخر
 سمجهڻ گهرجن. اهي چون ٿا ته عقل ۽ سمجهه انساني خام آهي. عام
 ماڻهو ٻارن وانگر اڃا صحيح ۽ بالغ نظر نه بنيا آهن. ان ڪري ماڻهن
 کي خدا جي حڪم جي پيروي ڪرڻ لازمي آهي. جنهن سڀ قرآن
 ۾ چئي ڇڏيو آهي. جنهن جي تشريح سلا ڪي
 ڪرڻي آهي. ساڳيءَ طرح موجوده دور جي مختلف ڊڪٽيٽرن
 جو چوڻ آهي: تنهن ڪري ملا جي تشريح وارو اسلام ۽ موجوده
 ڊڪٽيٽر سڀ آمريت جي اصول ۾ مڃين ٿا. جنهن جو بنياد ڪنهن
 اختياريءَ يا سند تي رهي ٿو. جا خدا، رسول، قرآن، ڪارل مارڪس
 ڊڪٽيٽر، نظريي يا طبقي جي هئڻ واري آهي. عملي طرح ان جي
 تشريح جو حق وري چند ماڻهن جي هٿ ۾ رهي ٿو. جي ملا، پارٽي،
 طبقي جا ڪارڪن يا ڊڪٽيٽر جا صلاحڪار ٿين ٿا.

صحيح اسلامي تعليم موجب آمريت هر صورت ۾ غلط ۽
 نقصانڪار آهي. انهيءَ تعليم موجب انسان زمين تي خدا جو نائب
 آهي. رسول مقبول صلعم جو آخري پيغام ۽ سمجهاڻي اها هئي ته
 ماڻهو قبلاڻي دور مان نڪري جمهوري دور ۾ گهڙي چڪو هو. ان
 ڪري هو مساواتي بنيادن تي آزاد هو. انڌي تقليد وارو زمانو ختم ٿيڻ
 وارو هو. هو ماڻهن جون انسانذات جي وچ ۾ مذهبن، رنگن، نسلن
 جي نالن ۾ ڪڙيون ڪيل ديوارون ڊاهڻ آيو هو. ماڻهن کي، عقل
 جي رهبريءَ ۾، اتحاد انساني، امن عالم ۽ ترقي بنيادي
 نڪتن جي روشنيءَ ۾، باهمي صلاح مشوري سان، فيصلا ڪري ڪم
 ڪرڻا هئا.

صوفياءَ ڪرام اسلامي تعليم جو اهو پهلو پئي پيش ڪيو
 آهي. ان ڪري حڪمران طبقي انهن کي الله، رسول، قرآن ۽

رسول مقبول يا قرآن طرفان ٻڌايل وقتي يا قروي مسئلن جون
گالليون ماڻهن جي سمجهه ۽ زماني جي حالتن جي تقاضا مطابق هيون
اهي دائمي حڪم جو رتبو نٿيون رکي سگهن. اهي عارضي هيون.
۽ حالتن ۽ معاشري جي تبديليءَ ڪري پنهنجي اڻاڌيت گم ڪري
چڪيون آهن. انهن کي هر زماني ۽ حالت لاءِ مفيد چئون، روح
اسلام، قانون فطرت ۽ حقيقت محمديءَ جي خلاف ٿيندو.

ملا جي دعويٰ کي مزيد غلط ثابت ڪرڻ لاءِ بهتر ٿيندو ته
امان هن وقت جي مشڪلاتن ۽ مسئلن جو ذڪر ڪري ٻڌايون ته
سڌو اسلامي تشريع مطابق ان ۾ انهن جو حل موجود نه آهي. منهنجي
نظر ۾ هن وقت جا مڪمل مسئلا جن ڪري فطرت ۽ بداسني پيدا ٿي
ئي، سي هيٺيان آهن:

(۱) آمريت (ڊڪٽيري)

(۲) افلاس (حریت)

(۳) مسئل طبقاتي مفاد (vested class interest)

(۴) تشدد (زور بردستي)

آدریت (ڊڪٽيٽوري)

صحيح طور آمريت جي اها معنيٰ آهي ته ڪنهن شخص، گرو
طبقا ۽ مذهب جا پوئلڳ منڍن علم، عقل ۽ معلومات کي مڪمل
ڄاڻي، انهيءَ جي صداقت تي اصرار ڪن ۽ ٻين کي اها راءِ زور
مرهن جي ڪوشش ڪن. انهيءَ نتيجي ۾ ڪا به آزادانه
راءِ ۽ بحث سامهون جي گنجائش ڪانه رهي ٿي. عوام کي شخص
گروهن، نظرين يا مذهبن جي صداقت ۾ وڌاءُ رکڻ ۽ تقليد
ڪرڻ جي هدايت ڪئي وڃي ٿي. خودمختيار حاڪمن، طبقا ۽
گروهن ماڻهن جي پلانيءَ ۽ حفاظت جا ٽيڪيڊار بنجي پون ٿا.
هر گالهه کي صحيح سمجهي، بنان چوڻ وڃن جي ان جي
ڪرڻي پوي ٿي.

کي آخرت سڏجي ٿو سا سدائين پئي هلي. هيءَ دنيا ۽ ٻي دنيا صرف هر وقت ۽ هر زمان ۾ پيدائش عالم جي جدا جدا ۽ نون نون مظهرن جا جدا جدا نالا آهن، ۽ شڪلين بدلائڻ جا مظهر آهن. هڪ شڪل گم ٿئي ٿي ته اها ٻي شڪل اختيار ڪري ٿي. اها تبديلي هميشه جاري آهي. ڪالھ جي آخرت اڄ آهي ۽ اڄ جي آخرت سڀان ٿيندي.“

ان مان صاف ظاهر آهي رسول مقبول صلعم جي قيامت بابت ٻي خبري ظاهر ڪرڻ مان اڳڪٿي نه ڪرڻ جو مقصد هو.

اهڙيءَ طرح هڪ ٻي روايت آهي ته پاڻ سگورا هڪ ڀيري ڪڇين جي باغ جي ڀرسان لنگهي رهيا هئا، تن ڏٺائون ته ماڻهن نر ڪڇين جو پور ڪٿي مادي ڪڇين جي مٿان پئي اڇلايو. پاڻ ائين ڪرڻ کان منع ڪيائون — ڇي، قدرت پاڻهي اهو ڪم پورو ڪندي، ليڪن ان سال ڪڇين گهٽ ڦر ڏنو. جڏهن ڪڇين اها خبر ٻڌائي ويئي ته پاڻ ان تي فرمايائون ته ’آئنده پلي اوهان پنهنجي مرضيءَ ۽ تجربي موجب پور ڇڏيندا ڪريو، اسان جو خاص ڪم رسالت آهي، مون کي هر ڳالهه ۾ دست اندازي ڪرڻ ٿيڪ نه آهي. ان جو مطلب اهو نڪري ٿو ته پاڻ خاص ماهرن جي ڪمن جي اهميت تسليم ڪري، انهن کي آزاد ڇڏي ڏيڻ گهرائون ٿي.

رسول مقبول ٻن حيثيتن ۾ ڪم ڪيو آهي. هڪ وقتي سياسي منتظم جي حيثيت ۾، ۽ ٻيو پيغمبر خدا جي حيثيت ۾. انهيءَ ڪري پنهنجي نسبت ۾ جدا رايو ڏنا اٿس. جڏهن هن سياسي منتظم جي حيثيت ۾ ڪم ٿي ڪيو، ته چيائين ٿي ته آءٌ اوهان وانگر ماڻهو آهيان. جنهن جي معنيٰ اها ٿيندي ته پاڻ هر ڀير وانگر خوين ۽ خامين جو حاصل هو. ان وقت ٻانهون ۽ گناهين کان چوٽڪاري لاءِ دعا گهرندڙ هو. ٻئي وقت ”ققاب قوسين او ادنيٰ“ جو مالڪ ٿي، معراج انساني حاصل ڪرڻ جي دعويٰ ٿي ڪيائين. ان وقت ”انا احمد بلاسيم“ به هو ۽ مدينت العلم به. هو ان ڪري سندس ٻنهي حيثيتن کي هڪ شمار ڪرڻ حقيقتن جي خلاف ٿيندو.

حالت مصنوعي ساري ۾ ڦرندڙ ماڻهن جي ٿيندي — اڌ ڪلاڪ ڏينهن ۾ ڪيئن ئي نمازون ۽ رات جو ٻه نمازون پڙهيو. اڌ ڪلاڪ روزي جي معنيٰ ڇا ٿيندي. اهي ۽ ٻيون اهڙيون ڪالهين آهن، جن مان معلوم ٿئي ٿو ته هر ملڪ جا مسئلا ۽ مشڪلاتون علحده ٿين ٿيون. انهيءَ ڪري لازمي طور انهن جا حل يا علاج به علحده هئڻ گهرجن. اهڙيءَ طرح سان مختلف زمانن جي حالت آهي. انسان جي وحشاني دور جا مسئلا ۽ مشڪلاتون علحده هيون. ان ۾ ماڻهو اگهاڙا گهمندا هئا، ۽ بنا اجهي جي جبلن جي غارن يا وڻن جي جهنگن ۾ رهندا هئا، ۽ باهه، تير ڪمان، پوک وغيره شين جو اڃا ڪين پتو ڪونه هو. ان وقت ڪيئن هر روز روزگار جي ڳولا ۾ ڦرن، جانورن کان پاڻ بچائڻ، سماوي آفتن جي خطرن سبب ۽ مستقل جاءِ رهائش نه هئڻ ڪري سدائين خوف ۽ وهم هيٺ گذارڻو پوندو هو. اهڙين حالتن جي بنياد تي هنن کي عقيدا ۽ دستور مرتب ڪيا. ان کان پوءِ انسان ترقي ڪري بدويان دور ۾ آيو، جنهن ۾ جانورن کي گوشت ۽ کير لاءِ پالڻ، ان جي چارڻ، حفاظت ڪرڻ ۽ چراگاهن تان باهمي تصادم جا مسئلا کين درپيش آيا. ان وقت قبلائي زندگي اختيار ڪيائون، جن جا مسئلا وحشاني دور کان گهڻي قدر جدا ڪانه هئا. آهستي آهستي ٿي، خان بدوش زندگيءَ کان تنگ ٿي، ماڻهو دريائن جي ڀر تي يا جهنگلن ۾ هڪ جاءِ تي رهي، پوک ڪري، ان تي گذر معاش ڪرڻ لڳا، جنهن دور جا مسئلا وري علحده هئا. ان ۾ گهر اڏي هڪ جاءِ تي ويهڻ، جهنگل ڪڍي آبادي ڪرڻ، ۽ ان جي پکيڙ ۽ جانورن کان حفاظت ڪري، اناج کڻو ڪري، سال لاءِ محفوظ ڪرڻ وغيره قسم جا مسئلا پيدا ٿين ٿا. اهڙيءَ طرح تجارتي، هنري ۽ سائنسي دور جون مشڪلاتون ۽ مسئلا علحده ٿين ٿا. انهيءَ مان پتو آهي ته هر دور جي مختلف مسئلن جا حل علحده آهن. گهرجن ۽ ٿين ٿا. تنهنڪري اهو چوڻ ته اسلام ۾ هر مشڪلات ۽ مسئلي جو مفصل ذڪر ۽ انهيءَ جو حل موجود آهي، خودفريبيءَ ۽ جهالت کان وڌيڪ ڪجهه نه آهي. زندگيءَ جا فروغي مسئلا ۽ مشڪلاتون

- ۳- فوف العقل ڪالھين جي بنياد تي ھر عقل ۽ سائنسي ڪوجنا
حي راءِ ۾ رڪاوٽ جو باعث بڻجي ٿو ۽ ڪو به شين جي سائنس ۽ فطرت جي
۴- سدو ۽ جھاد جي تلقين ڪري، بيدار ۽ جو ڪارڻ
ٿي ٿو. ۵- شخصي ملڪيت جو بچاءُ ڪري غربت ۽ مسڪيني دور
۶- وڃي ٿو اچي ٿو ۽ آ ۷- وڃي ٿو ۸- وڃي ٿو ۹- وڃي ٿو ۱۰- وڃي ٿو
۱۱- وڃي ٿو ۱۲- وڃي ٿو ۱۳- وڃي ٿو ۱۴- وڃي ٿو ۱۵- وڃي ٿو
۱۶- وڃي ٿو ۱۷- وڃي ٿو ۱۸- وڃي ٿو ۱۹- وڃي ٿو ۲۰- وڃي ٿو
۲۱- وڃي ٿو ۲۲- وڃي ٿو ۲۳- وڃي ٿو ۲۴- وڃي ٿو ۲۵- وڃي ٿو
۲۶- وڃي ٿو ۲۷- وڃي ٿو ۲۸- وڃي ٿو ۲۹- وڃي ٿو ۳۰- وڃي ٿو
۳۱- وڃي ٿو ۳۲- وڃي ٿو ۳۳- وڃي ٿو ۳۴- وڃي ٿو ۳۵- وڃي ٿو
۳۶- وڃي ٿو ۳۷- وڃي ٿو ۳۸- وڃي ٿو ۳۹- وڃي ٿو ۴۰- وڃي ٿو
۴۱- وڃي ٿو ۴۲- وڃي ٿو ۴۳- وڃي ٿو ۴۴- وڃي ٿو ۴۵- وڃي ٿو
۴۶- وڃي ٿو ۴۷- وڃي ٿو ۴۸- وڃي ٿو ۴۹- وڃي ٿو ۵۰- وڃي ٿو
۵۱- وڃي ٿو ۵۲- وڃي ٿو ۵۳- وڃي ٿو ۵۴- وڃي ٿو ۵۵- وڃي ٿو
۵۶- وڃي ٿو ۵۷- وڃي ٿو ۵۸- وڃي ٿو ۵۹- وڃي ٿو ۶۰- وڃي ٿو
۶۱- وڃي ٿو ۶۲- وڃي ٿو ۶۳- وڃي ٿو ۶۴- وڃي ٿو ۶۵- وڃي ٿو
۶۶- وڃي ٿو ۶۷- وڃي ٿو ۶۸- وڃي ٿو ۶۹- وڃي ٿو ۷۰- وڃي ٿو
۷۱- وڃي ٿو ۷۲- وڃي ٿو ۷۳- وڃي ٿو ۷۴- وڃي ٿو ۷۵- وڃي ٿو
۷۶- وڃي ٿو ۷۷- وڃي ٿو ۷۸- وڃي ٿو ۷۹- وڃي ٿو ۸۰- وڃي ٿو
۸۱- وڃي ٿو ۸۲- وڃي ٿو ۸۳- وڃي ٿو ۸۴- وڃي ٿو ۸۵- وڃي ٿو
۸۶- وڃي ٿو ۸۷- وڃي ٿو ۸۸- وڃي ٿو ۸۹- وڃي ٿو ۹۰- وڃي ٿو
۹۱- وڃي ٿو ۹۲- وڃي ٿو ۹۳- وڃي ٿو ۹۴- وڃي ٿو ۹۵- وڃي ٿو
۹۶- وڃي ٿو ۹۷- وڃي ٿو ۹۸- وڃي ٿو ۹۹- وڃي ٿو ۱۰۰- وڃي ٿو

۽ نه ملا واريءَ تشریح مان، جو انهن مشڪلاتن جي پيدا ڪرڻ زور وٺائڻ ۽ برقرار رکڻ جو خاسي آهي. انسانن کي جدا جدا مذهبن ۽ فرقن ۾ ورهائڻ جو باعث اها تشریح آهي. غير مذهب يا فرقي جي ناپسنديءَ، گلا ۽ مخالفت ڪرڻ جي ڪري نفرت ۽ نفاق پيدا ٿئي ٿو. اهو ڪم ئي سبيل الله ملا سرتي ڪيو آهي. هن دنيا ۾ ڪافرن جي مخالف جهاد ڪرڻ جو ڊڙڪو ۽ آخرت ۾ خداڻي عذاب جو ڊڙڪو خوف پيدا ڪري ٿو، جنهن مان بدامني پيدا ٿئي ٿي. وحشيانه دور ۾ پيدا ٿيل عقيدن ۽ دستورن منجهه ماڻهن کي ڦاسائي رکڻ، ۽ خدا، قرآن ۽ رسول جي نالي ۾ ماڻهن کي عقل ۽ سمجهه جي پوئلڳيءَ کان منع ڪرڻ به انهيءَ تشریح جا جزا آهن. تنهنڪري اهو چوڻ ته صرف انهيءَ اسلام ۾ انهن مسئلن جا حل ڄاڻايل آهن، روح اسلام جي خلاف آهي، هر ملڪ، قوم، ۽ زماني ۾ نوان مسئلا پيدا ٿيندا رهندا. انهن جا حل به عقل، تجربتي ۽ حالتن جي تقاضا موجب وقت به وقت ٻولڻا آهن. اهرت ڌارل وانگر هڪ دوا سڀني مرضن جو علاج بنجي ٿي سگهي. ازانسواءِ غربت ۽ مسڪينيءَ کي دور ڪرڻ جو ڪوبه حل اسلام طرفان سواءِ زڪوات، وياج جي منع ۽ خيرات جي، ڄاڻايل نه آهي، جن تي اڳتي بحث ڪيو ويندو. جيڪي ماڻهو ملا جي تشریح واري اسلام کي انسانذات جي جملي مشڪلات جو حل ۽ مڪمل فلسفہ حيات سڏين ٿا، سي يا ته حقائق ڊهر کان ان واقف آهن، يا تعصب جا پردا سندن اکين تي چڙهي وڃن ڪري، ڏسي نٿا سمجهن.

۱- جيتريقدر مون غور ڪيو آهي، ملا جي تشریح وارو اسلام هيٺين ڳالهين جو ڪارڻ بڻجي ٿو:

۲- فسطائيت جو رجحان پيدا ڪري جمهوريت کي ٽوڙڻ جو حامي ٿئي ٿو.

۳- انسانذات اندر مذهبي تعصب پيدا ڪري نفرت ۽ نفاق پيدا ڪري ٿو.

تعبير مطابق مسلمانن جي جدا، برتر ۽ اعليٰ بنسائتي ۽ هجڻ واري تخيل جي خلاف ثبوت ڏين ٿيون:-

(۱) يونسئون بما انزل اليڪ وما انزل من قبلڪ

(سوره بقر)

[معني] - جو توتي نازل ٿيو آهي ان تي ۽ جو ٿوڪان

اڪ نازل ٿيل آهي ان تي ايمان آئين ٿا.

جي اکين ۽ ٻوڙن ۾ تفاوت هجي ها، ته ٻنهي ڪالهن ۾ ويساه رکڻ جي ڪيئن تلقين ڪئي وڃي ها

(۲) ان الذين آمنوا والذين هادوا والنجاري، والصائين

من آمن بالله واليوم الآخر وعمل صالحا فلهم اجرهم

عند ربهم ولا خوف عليهم ولا هم يحزنون

(سوره بقر)

[معني] - اوهان مان ايمان آئيندڙن (مسلمانن)، يهودين،

انصارن ۽ ٻين مذهبن وارن مان، جن جو به الله

يوم الآخر (مستقبل) ۾ ايمان آهي ۽ آهي عمل صالح

ڪن ٿا، انهن کي خدا وٽان ان جو اجورو ملندو ۽

ڪين نجات ملڻ واري آهي.]

عني، الله ۾ اعتبار آڻڻ جي معنيٰ اهل نظر اڪيان اها آهي ته ان تي

ايمان هجي ته ڪائنات پلٽڻ ۽ مقصد سان پيدا ڪيل آهي ۽ الله

ان جو خالق آهي. ”يوم الآخر“ ۾ اعتبار جي معنيٰ اها آهي ته انسان

جي ارتقا ۽ خوش مستقبل ۾ يقين هجي. ”عمل صالح“ جي معنيٰ

انسانذات جي اتحاد، امن ۽ ترقيءَ لاءِ ڪوشش رهڻ آهي.

(۳) آمن الرسول بما انزل اليه من ربه والمؤمنون

كل آمن بالله وملائكته وكتبه ورسله لا نفرق

احد من رسله.

[معني] - حضرت محمد صلعم ۽ مومنين جو ان

آهي، جو مٿس خدا طرفان لٿو. سڀئي

ڪي انهيءَ طرح مڪمل ۽ آخري سڏي، محدود ڪرڻ مان ان جو قدر ۽ قيمت وڌي ٿي. ۽ گهڻجي ٿي! ”عالمڪير“ لفظ اسلام لاءِ ڪتب آڻڻ ۽ ڪتب ۽ هرج رته آهي، جيڪڏهن ان جي معنيٰ اها ورتي وڃي ته ان نجا، پوئلڳ ڪروڙن جي تعداد ۾ دنيا جي گهڻن حصن ۾ رهن ٿا، انهيءَ معنيٰ موجب، هندو ڌرم، ٻڌ ڌرم، ڪرستان جو مذهب، ۽ ڪميوٽوٽ نجا نظريا به عالمڪير حيثيت رکڻ ٿا، ليڪن ائين سمجهڻ ته ساري انسانذات جي نجات ۽ چوٽڪارو ملا جي تشريح واري اسلامي جماعت ۾ شامل ٿيڻ مان حاصل ٿيڻ وارو آهي ۽ آخر ساري انسانذات ان جماعت ۾ داخل ٿيڻ آهي، سا ڳالهه غلط ڏوڪو ۽ حقيقي اسلام جي تعليم جي خلاف آهي.

مٿي مختصر طور ٻڌائي آيو آهيان ته مذهبي عقيدن ۽ دستورن، رسن ۽ رواجن ۽ عبادتن جي ابتدا ڪيئن ٿي ۽ آهستي آهستي انهن ۾ حالتن ۽ وڙهي تبديلين سبب، ڪيئن تبديليون اينديون وڃن. ان مان اهو به ظاهر ٿئي ٿو ته مذهب جو تاجي پيٽو سا ڪي مواد مان ٺهيل آهي. پر ملڪي جبرورتن، طبقاتي مفاد ۽ زماني جي تبديلين پائيدار ان جي ڊزائين ۽ رنگ وغيره غلجده پئي رهيو آهي. صوفيءَ جي نظم نگاه موجب، اهي عقيدن، رسوم ۽ رواج ۽ دستور العمل جا هن جي طفل تسلي لاءِ مصنوعي ٺاهيا ويا آهن. اهل نظر ۽ حقيقت شناس ماڻهن وٽ انهن جي ڪا به وقعت نه آهي.

غالب فرمائي ٿو ته: ”...“
مجهه ڪو علوم ۽ سچت رکي حقيقت ليڪن،
دل ڪي بهلانيءَ ڪوڙ غالب ۽ خيال اڇا ۽ ڀڄي
سنڌ جي مشهور صوفي شاعر نصير فرمايو آهي ته: ”...“
منه دلاش دوزخ ڏوڪو، ڪوڙي سامي، ڪوڙو ڪوڪو:
سو لاڳاپا ويا لڳي، شاهه حسن تنهنجي شوق ۾...“
”مون هيون آيتون ملا طرفان اسلام جي مٿي بيان ڪيل

۱- عبادتون، ورڻ، وظائف ۽ روزا رکڻ. انهن ڳالهين جو رواج پڻ مختلف نمونن ۾ آهي. مذهبن تان ورتل ڏسجي ٿو. ڪن لفظن جي بار بار دهرائڻ ۾ خاص تاثير اهڙن جو دستور وجهڻ ۾ دور کان مروج آهي. انهن لفظن جي ذريعي قديم زماني ۾ پوڪڻ جي حاضري ڪرڻ، جن ڪڍڻ، ويڙهڻ ۽ ڇڻڻ کي تابع ڪرڻ جو اهم ڪم ڪيو ويندو هو. ورت يا روزا رکڻ جو عام دستور هو، جن جي لاءِ بدن جي پاڪيزگي ۽ نفس مارڻ وغيره جا عقيدا جوڙايل هئا. انهن سڀني ڳالهين ۾ موجوده علم ۽ اڳوڻا بعد معلوم ٿيو آهي ته سواءِ نفسياتي (Psychological) اثر جي اڪو به خاص تاثير ڪونه آهي. انهن ڳالهين ڪري اسلام جي ٻين مذهبن تي فوقيت يا ان جي مڪمل ۽ آخري مذهب جي دعويٰ ۾ ڪا به تقويت ڪانه ملي سگهندي.

مٿي ذڪر ڪيل تفصيل مان پتو پوي ٿو ته ملا جي تشريح وارو اسلام ڪيئن نه قديم مذهبي دستورن، عقيدن ۽ عبادتن جي طريقن سان ڀريو پيو آهي. ان ڪري ملا جو هي چوڻ ته سندس تشريح وارو اسلام مڪمل ۽ آخري دين آهي، سراسر غلط ۽ بي معنيٰ آهي.

جهڙيءَ طرح ڪي ساهوارا جانور مختلف ارتقائي منزلن تي ڪندا ماڻهوءَ جي درجي تي پهتا آهن، اهڙو ساڳيو قانون مذهبن سان به لاڳو آهي. انساني سمجھ، علم، رسمون ۽ رواج، عقيدن ۽ دستور العمل، زماني جي مختلف دورن، انساني تجربن ۽ معاشرن جي تبديلين سبب ارتقا ڪندا رهن ٿا. تنهنڪري اخلاقي قانونن، معاشري جي رسمن رواجن ۽ مذهبي عقيدن ۾ به حالتن جي تقاضا موجب تبديلي ۽ ترقي جاري رهڻي آهي. ان ڪري، مذهبي عقيدن ۽ قانونن کي محدود ڪري، آخري شڪل ڏيئي، مڪمل سڏڻ خود دين فطرت (اسلام جي روح) جي خلاف آهي. خود اسلام جو مذهب به ان عام قانون کان مستثنى ٿي نٿو سگهي. جنهن ڳالهه جي ابتدا ۽ انتها جو بار نه آهي، ان کي انتها تائين ڪن دستورن ۽ عقيدن ۾ بند ڪري ڇڏڻ قانون فطرت (ارتقا) جي ابتڙائي ۽ عقل جي خيالي آهي. اسلام جي نالي ۾ اهڙي دعويٰ ڪندڙ جاهل ملن کي اها به خبر پئجي پوي ته دين فطرت

۹۰. هزارن جون زيارتون، ختم ڏيارڻ ۽ دعائون گهرڻ، مسلمانن جي گهڻي حصي ۾ مزارن (قبرن) تي وڃي ختم ڏيڻ ۽ دعائون گهرڻ جو رواج گهڻي وقت کان اچالو آهي. منجهن غنيڏو ويٺل آهي ته مرڻ کان پوءِ ماڻهوءَ جو قبر ۾ منڪر ٺيڪير نالي ملائڪا ايندا، هن کان اٿاري ڪي سوال پڇندا، ۽ جي هن ٺيڪ جواب نه ڏنا ته قبر ۾ ڪيس عذاب ڏنو ويندو. ان ڪري مرڻ وقت ڪيس ڪليو طيب پڙهايو ويندو آهي. چون ٿا ته هن کان پهرين اهو سوال پڇيو ويندو ته تنهنجو خدا ڪهڙو آهي؟ رسول جو نالو ڇا اٿئي؟ دين ڪهڙو اٿئي؟ ان ڪري ”الله ربي، محمد (رسولي)، اسلام ديني“ جا لفظ قبر تي پڙهيا ويندا آهن، ته آهي ٻڌي ميت کي جواب ڏيڻ ۾ سهوليت ٿئي.

اهي سڀ شتيڏا قديم وحشي قومن جي عقيدين تان ورتا ويا آهن، جن ۾ مصري ويل-مائنن جي پوڄا ٿيندي هئي، جن کي هو پنهنجو وڪوال سمجهندا هئا. آسٽريليا، نيوزيلينڊ، آفريڪا ۽ آفريڪا جي وحشي قومن جا احوال پڙهڻ مان انهن شتيڏن جو احوال ملي ٿو. چيان ۾ اڃا تائين مري ويل سائنن جي پوڄا ٿيندي آهي. مصر، چين ۽ وچ ايشيا جي قديم قبرن ۾ ماڻهن کي ”مي“ ڪري پورڻ وقت ڪاڏي ڪهڙي وغيره جون شيون مائڻ گڏ پوريندا هئا. عام ويسا ويٺل خونه مئي کان پوءِ به روح بدن سان گڏ رهن ٿا. جي بدن ملائيشا اٿن ته قيامت جي ڏينهن انهن جي جسمن کي اٿن ۾ تڪليف ڪانه ٿيندي. ازانسواءِ انهن مٿن جي ڪفن سان گڏ ”پاپيروس“ جي ٻني تي سٿڻ اڳتي نجي هدايت لاءِ ڪي ٻالهيون ڪفن تي لکي ڇڏيندا هئا. مسلمانن ۾ به ڪفن تي غود ٿامون ۽ ٻين لکڻ لکائڻ جو ڪن ڪن جاين تي رواج آهي. قبرن مٿان قرآن جون آيتون اڃا تائين لکايون وڃن ٿيون. مسلمانن ۾ بزرگن جي درگاهن تي مٿون ٿين. جهنڊون لهرائڻ، پڙ يا غلاف چاڙهڻ، مينڌي لڳائڻ، ڏنلون ۽ ٽپلون ۽ تقارا اڻڄاڻ ۽ ٻيا اعتراض دستور سڀ انهن قديم رسن ۽ تان ورتل ڏسجن ٿا.

ڪم ڪيل سڌڻ ڪيترائي قدر بچائيندو، اهو هر عقل وارو پاڻ سمجھي سگھي ٿو.

۱- دعوين، ڏاڳا ۽ ڦيٽا، ڇڏيا وغيره.

اهي عقيدو ۽ رواج به مسلمانن جي گھڻي ڀاڱي ۾ عام جام آهي. انهيءَ تي ڪيترا ڪتاب لکيل آهن، جن ۾ هن عقيدو ۽ رواج جي جواز ۾ قرآن ۽ حديثن جا حوالا ڏنا وڃن ٿا. البتہ ڪي ماڻهو اڄڪلهه جي علمي هوا ۽ وهائين جي تعليم ڪري، انهن ڳالهين مان ويساه وڃائي وٺيا آهن، ليڪن ان جي اها معنيٰ نه آهي ته ملا جي تعبير واري اسلام ۾ اهي ڳالهيون رائج نه هيون، ۽ ڪن مسلمانن جو انهن ۾ اعتقاد ڪونه آهي. اڄڪلهه جي پيرن فقيرن ۽ سائن مان ته گھڻن جو گذر ٿي ان تي آهي. اڃا تائين مسلمانن جو گھڻو حصو انهن ڳالهين جي افاديت ۾ ويساه رکي ٿو.

هي ڳالهيون به انسان جي قديم وحشي دور جون يادگار آهن. تفاوت ٿورو آهي. اڳي ڏاڳن وٺڻ بعد ۽ ڦيٽن رکڻ مهل جادو يا منتر چاريا ويندا هئا. هاڻ، قرآن جون آيتون يا صلواتون پڙهيون وڃن ٿيون. ڏاڳا، اڳي وانگر هاڻي به، ڪاري يا اڇي ست، ۽ وٺڻ ۽ جانورن جي ڪلن مان وٺيا وڃن ٿا. تعويذن تي اڳي پيا اڪري يا نشان ڪڍيا ويندا هئا، هاڻ اڀجد جي حساب موجب نقش پريا وڃن ٿا يا ٽن قرآن جون آيتون، ملائڪن جا نالا وغيره لکيا وڃن ٿا. ڌوپ راس ۽ صدقي ۾ جانورن کي گھوري ڦٽو ڪرڻ جو رواج ماڳيو اڳوڻو بخاري ۾ لکيو ويو آهي.

ان جي تھ ۾ اصل ڳالهه ڪن شين، لفظن ۽ نشانن جي سڀاڳي ۽ برڪت واري هئڻ جي آهي. اهي رواج ڪڏهن کان پيا، انهن جا اصل سبب ڪهڙا هئا، ان تي ڪتاب موجود آهن، جن مان وڌيڪ حوال معلوم ٿي سگھندو. اهي سڀ ڳالهيون وھم پرستيءَ جي بنياد تي بنايل آهن. ملا جي تعبير واري اسلام ۾ انهن جي موجودگي دين کي بيڪمل ۽ آخري حيثيت ڪهڙيءَ طرح عطا ڪري سگھي ٿي، سا ڳالهه هر صاحب عقل سمجھي سگھي ٿو.

مڪمل ۽ آخري مذهب چئي سگهيو، ايمان جي پوئواري ڪندڙ ماڻهن
کي دنيا جي بهترين قوم سڏي سگهيو.

۷- ڪن جانورن کي نجس ۽ ڪن کي حلال چئڻ

مسلمانن وٽ ڪي جانور پليٽ ۽ حرام آهن ۽ ڪي حلال
آهن، جن مان سوئر کي خاص طور پليٽ سمجهيو وڃي ٿو. اهو دستور
يهودين ۾ به آهي.

هاڻ اچو ته تاريخي حقيقتن جي بنياد تي انهيءَ رواج جو
جو مطالعو ڪريون. انسان جذدن جهنگلن ۾ وحشي زندگي گذاريندو
هو، ته هو وڏو ۽ پرست اهڙن ڪري، ڪيترين ڪالهن مان سوڻ وٺندو
هو. جذدن صبح جو ائين جهنگل ۾ ڪاڏي هٿ ڪرڻ، شڪار يا
دشمن سان لڙڻ لاءِ ويندو هو. ته مفيد نتيجي لاءِ اڪثري سوڻ
وٺندو هو. جيئن ته جهنگل ۾ پڪين ۽ جانورن کان سواءِ ٻي ڪا
جاندار شيءِ ڪانه هوندي هئي، تنهن ڪري شروع ۾، جذدن ٻاهر
نڪرڻ وقت ڪين اهڙي جانور تي نظر پوندي هئي، جنهن بابت ڪن
خاص ۽ محدود تجربن مان هنن ڪئي، وڏو ۽ ويجهي ويو هو ته ان ڪري
سندن ڪم سرانجام ٿيو هو، ته اهڙي جانور کي هوسپاڳو سمجهڻ
لڳندا هئا. ۽ اچي ان جي ڏسڻ ڪري ڪم سرانجام نه ٿيو هو. يا
ڪو نقصان پهتو هو، ته ان جانور کي نياڳو سمجهڻ لڳندا هئا.
انهيءَ طرح مختلف قبيلن وٽ ڪي جانور سپاڳا ۽ ڪي نياڳا شمار
ٿيڻ لڳا، جن کي تاريخ دانن ٽوٽم (Totem) ۽ ٽبو (Taboo) جي
نالي سان سڏيو آهي. انهن وهڻ ڪري، ڪيترن سپاڳن (ٽوٽم)
جانورن جا بابت ٺاهي، هنن پاڻ وٽ رکيا، ته جي صبح جو ٽوٽم
نظر پوندي، ته سارو ڏينهن خيريت سان گذرندو. انهن جانورن کي
هو پنهنجي خاني ۽ سدڊگار سمجهڻ لڳا. انهن جانورن جي اڳتي هلي
وٽن پرستش شروع ٿي. اهڙي طرح نياڳن جانورن کي هوسپاڳو لڳا،
يا انهن جي بد سوڻ ڪان بچڻ لاءِ ڪي ٻيا طريقا سوچيا ويا. ۽ انهن
تي عمل ٿيندو رهيو. جيئن ته هاڻي، ڪمون، عقاب، اڙڏا، وغيره جي

مسلمانن ۾ طهر ڪرائڻ جو دستور سنت ابراهيمي پوري ڪرڻ لاءِ هلندو اچي. هاڻ تاريخي ڪوچنا مان معلوم ٿيو آهي ته اها رسم قديم وحشي قومن ۾ عام هئي. آسٽريليا، نيوزيلينڊ، قديم آفريڪا ۽ آمريڪا جي وحشي قومن ۾ اهو رواج ڏٺو ويو آهي، جن جو حضرت ابراهيم يا مسلمانن سان ڪوبه واسطو نه هو. شو مهراج جي عضوي تنازل وٺڻ جي ڏند ڪٿا، جنهن مان لنگم جي پرستش جو بنياد پيو، ۽ قديم يونانين ۽ ٻين قومن ۾ فيلس جي پوڄا مان پتو پوي ٿو ته انهن رسمن جي وچ ۾ ڪو ڳانڍاپو آهي. حضرت ابراهيم ڪا نئين ڳالهه ڪانه ڪئي هئي. خبر نٿي پوي ته اهڙين قديم رسمن کي مذهب ۾ به جاءِ ڏيئي، ۽ ان جو مکيه جزو قرار ڏيڻ سان ملا جو اسلام ڪهڙي طرح مڪمل ۽ آخري دين بنجي پوي ٿو. ان سموري مسئلي بابت احوال معلوم ڪرڻو هجي، ته سر جان فريزر جي لکيل ڪتاب ”گولڊن بو“ مان يا ”انسائيڪلوپيڊيا آف ريجيئن ۽ ايٿڪس“ ۾ لفظ ”فنزلم“ تحت پتو پئجي سگهندو. ان مسئلي تي ٻيا به ڪيترا ڪتاب لکيل آهن.

۶. هري ويلن کي ختم ڏيارڻ. آءٌ مٿي ٻڌائي آيو آهيان ته مسلمانن اڳين مذهبن کان جي عقيدو هٿ ڪيا آهن، انهن مان هڪ اهو به آهي ته ماڻهوءَ جي انتقال ڪرڻ کان پوءِ سندس روح قيامت تائين عالم برزخ ۾ رهي ٿو، جتي هن دنيا وانگر ڪافي پئي ۽ هلي چلي ٿو. هن جون انهي دنيا ۾ به اهي ساڳيون ضرورتون آهن. تنهن ڪري ان واسطي ڪافي پئي، ڪپڙي وغيره جو انتظام ڪرائڻ سندس پوئين لاءِ لازمي ڳالهه آهي. هتي جو به ڪاڌو، ڪپڙو وغيره سندس نالي ۾ ڪن برسمن سان ڏنو ويندو، سو کيس وڃي رسندو. ان ڪري ماڻهوءَ جي گذرڻ کان پوءِ ڪي ڏن وارو مقرر ڪيا ويا آهن، جن تي انهي رسم جي ادائيگي ڪئي وڃي ٿي — جيئن ته ٽيجهو، ستون ڏينهن، ايڪيهو، چاليهو، ٻار هو خاص طرح انهيءَ ڪم واسطي مقرر ڪيل آهن، جن تي گذر ڪيل ماڻهوءَ جا عزيز، قرآن شريف جا ختم ڪرائي يا ڪن سورتون ڪي پڙهي، هري ويلن جي روحن کي بخشائين ٿا، ۽ ائين فقيرن، عزيزن کي ڪاڌو، ڪپڙو وغيره ڏين ٿا.

انڀن جي رضامنديءَ خاطر ساري قبيلي کي بچائڻ لاءِ هڪ ماڻهوءَ جي
 قرباني ڏني ويندي هئي. انهيءَ زماني ۾ بخدا جو تصور خوفناڪ ڄاڻندڙ
 يا دٻوٽا وانگر هوندو. جو سواءِ ماڻهوءَ جي رت ڏيڻ جي راضي نه ٿيندو
 هو. حضرت ابراهيم جو خدا بابت تصور به شينهي هو. جنهنڪري ان
 کي راضي ڪرڻ لاءِ هن پٽ کي قربان ڪرڻ اڪهريو ٿي. ۽ ربي
 يائيل (توريت) جي ڪتاب ”پيدائش“ جي باب ۱۵ ۾ لکيل
 آهي ته خدا جلشانه پهرين جو ميري ۾ حضرت ابراهيم عليه السلام جي
 تنبوءَ جي ٻاهران آيو. جنهن تي حضرت ابراهيم عليه السلام کيس ميت
 ڪري، پير ڏوٺاري، ٿلهو ڪاٻو ڪڍي، ماني بچاري ڪرائي، خدا ٻائي
 ڪاٺڻ بعد کيس دعا ڪئي ته تنهنجي پيئيءَ سارن مان تيو کي پٽ
 ڄمندو. هي ان وقت پٽي ڪراڙا هئا، ايتري قدر جو پيئي سارن جي
 ماهواري به بند ٿي وئي هئي. نيٺ ان دعا موجب پيئي سارن مان
 حضرت ابراهيم کي فرزند ڄائو، جنهن جو نالو حضرت اسحاق رکيائين.
 ان وقت حضرت ابراهيم عليه السلام جي عمر هڪ سئو ورهيه هئي ۽ پيئي
 سارن ۹۰ ورهين جي هئي. انهن ڪالوئين ۽ مٺي پٺان ڪيل قرآن
 حديث ۾ آيل ذڪر مان معلوم ٿئي ٿو ته حضرت ابراهيم جو خدا بابت
 ڪهڙو تصور هو. خدا جي رحمانو ۽ رحيم هئڻ جو تصور بعد جو آهي
 خبر نٿي هجي ته ان وحشاني دور جي بنياد ڪار قربانيءَ کي اسلام
 مڪمل جزو قرار ڏيئي، ملا صاحب ڪهڙي طرح ان کي مڪمل
 آخري دين ڏيئي ٿو. ۽ ختنو يا طهر ڪرائڻ. ۽ يائيل جي ڪتاب ”پيدائش“
 باب سترهين ۾ ڄاڻايل آهي ته ”جڏهن حضرت ابراهيم ۹۹ ورهيه
 جو ٿيو، ته خدا کيس ڏسڻ ۾ آيو ۽ پيئائينس ته تو ۽ مون ۾ عهد
 ڪريان ته تيو کي اولاد ڏيندس. ۽ جن ميان بادشاهه پيدا ٿيندا، ا
 مون کي خدا ڪري مڃيندا. ان جي عيوض ۾ طهر ڪرائج. ۽ پنهنجي
 اولاد کي به طهر ڏي جي هدايت ڪج. “ ان تي حضرت ابراهيم عليه السلام
 طهر ڪرايو ۽ سندس فرزند حضرت اسماعيل جو پڻ ورهين جو
 ٿيڻ جو به طهر ڪرايائين.“

دستور ۾ گهڻي وقت کان قديم سورج ديوتا جي پوڄارين ۾ مروج هو، جي سيارن جي سچ جي چوڌاري طواف ڪرڻ جي رسم موجب ائين ڪندا هئا. شيطانن کي پڙين هئڻ بابت چوڻ ۾ اچي ٿو ته اهي قديم عرب جي مخالف ديوتائن جي بن جي خلاف احتجاج ڏيکارڻ لاءِ هنيون وڃن ٿيون. ان جا هالا دستور کي اڃا تائين قائم رکيو اچي. مثلاً ۾ ڊڪون پائڻ جي دستور بابت چوڻ ۾ اچي ٿو ته حضرت ابراهيم جي مصري پيئي اهاجران سندس ساٿين سازان پيئيءَ جي خوف کان هن طرف نڪري آئي، ته کيس سندس پٽ حضرت اسماعيل ڄائو. پاڻي ڪونه هو، مجتهد ڪري، مضطرب ٿي، ان جي ڳولا ۾ ڊڪون پائڻ ۽ پوءِ فرشتن جي مدد سان ڪوهه پيدا ٿي پيو. اهي ڊڪون انهيءَ رسم ادا ڪرڻ لاءِ پاتيون وڃن ٿيون. انهن سڀني ڳالهين ۾ سواءِ قديم دستور ۽ رسمن ڏهرائڻ جي، ڪا هدايت يا رهبريءَ جي ڳالهه نه آهي، جو ملا واري اسلام کي آخري ۽ مڪمل بنائي، جيڪو جڃ جي اهڙين قديم رسمن جي ادائگيءَ کي فرض ٺهرائي ٿو.

۴. **جانورن جي قرباني.** قرآن ۾ آهي ته حضرت ابراهيم خواب ڏٺو ته خداوند فرمائي ٿو ته حضرت اسماعيل پنهنجي پٽ کي قربان ڪرو. انهيءَ حڪم جي بجا آوريءَ لاءِ هن حضرت اسماعيل کي ڪٺو ٿي، ته ان جاءِ تي ملائڪن گهڻو آڻي رکيو. انهيءَ سنت قائم رکڻ لاءِ قرباني ڪئي وڃي ٿي. بائيبل ۾ حضرت اسماعيل جي عيوض حضرت اسحاق جو نالو آندو ويو آهي. بهرحال ٻنهي ڪتابن ۾ قربانيءَ جو ڪارڻ خدا جو حڪم ٻڌايو وڃي ٿو.

قديم مذهبن جي مطالعي مان معلوم ٿئي ٿو ته ماڻهوءَ ۽ جانورن جي قربانيءَ جو دستور حضرت ابراهيم عليه السلام کان هزارها ورهيه اڳ جو پراڻو آهي. گهڻو ڪري هر قديم مذهب ۾ ان جو دستور هو. تاريخي ڪوجنا مان پتو پوي ٿو ته اهو وحشيانه دور جي وهم پرستيءَ جو رواج هو، جنهن ۾ معبودن جي غصي ۽ ڪاوڙ کي دور ڪرڻ يا

جنهن موجب خدا کي ظالم ڏکيتر (واحد القهار) ڪري ڏيکاريو وڃي
ٿو، جو اريها ماڻهن کي صرف ان ڪري سزائون ڏيندو، جو هو اسلام
جي ميل واري مضحڪم خيز تعبير جا پوئلڳ نه هوندا. رب العالمين،
انهيءَ نقطه نگاه موجب، صرف اسلام جي هڪ فرقي جي پارٽيءَ جو
ليڊر بنجيو هوي.

جيڪڏهن تاريخ مذاهب جو مطالعو ڪبو، ته معلوم ٿيندو ته
مٿي ذڪر ڪيل ڪالهن مان ڪيترا عقيدا قديم مذهبن کان ورتل
آهن. مٿس جي اُخراست اندر، جي يهودي ۽ عيسائي مذهبن کان نه
اڳت جا ٺهيل آهن، اهڙيون تصويرون ڏنل آهن، جن مان هنن عقيدن
جا نشان ملن ٿا، انهن عقيدن جو مفصل مطالعو ڪبو، ته معلوم ٿيندو
ته انهن مان ماڻهن جي قديم وڻندڙ پرستيءَ ۽ ڏندڪٿائن جا آثار ملندا
وڃن ٿا. اهو نتيجو سمجهان ته جنهن ميل واري مذهب جا بنيادي عقيدا
اهڙي قسم جا هجن، سو مڪمل ۽ آخري دين سڏڻ جو لائق ٿي
سگهي ٿو.

انهيءَ صحيح ڪرڻ ۽ ڪعبي جو طواف، هدايت شيطانن
کي ڏياريون، هٿن ۽ ٻڪون پائڻ، حجر اسود کي چميون
ڏيڻ، وغيره. انهن مان ڪيترا رواج ۽ دستور عرب جي ايام جاهليت
۾ رائج هئا، ڪي ته حضرت ابراهيم جي وقت کان به پراڻا هئا.
راملز ڪعبي جي عمارت، جا هن وقت چورس آهن، ان بابت چوڻ
۾ اچي ٿو ته گهڻي وقت کان اڳي اتي عزيزن جو عبادتگاه هو، جنهن
کي حضرت ابراهيم ۽ اسماعيل ڏرست ۽ پاڪ ڪري، پنهنجي مسلڪ
جو عبادتگاه بنايو. ڪن تاريخ دانن جو سڳو چوڻ آهي ته ڪعبي
جي ڪنڊ ۾ رکيل حجرا سودا ڳوٺي عبادتگاه ۾ رکيل فيلس يا سنگ
جو پهر آهي، ڪي چوڻ ٿا ته اڳوڻي ڪيتر ڌيوتائن جي مورتين مان
اهو زهره جتي ديوتا جي نشاني هو، جنهن کي عزت خاطر اتي رکايو ويو.
ڪعبي ۾ اڳي هر سال ماڻهو ميلي تي ايندا هئا، ڪعبو اڳوڻي
مندر جي جاءِ تي ٺهيل آهي، ڪعبي جي چوڌر طرف طواف ڪرڻ جو

ٿا، ڪائين پڻ ٿا، ختم ۽ خيرات ذريعي هتان موڪليل ڪاڌو پيو
ڪپڙو کڻي بهجي تنهن قیامت جو ڏينهن ڪڏهن ٿيندو، ان جو پتو
پيغمبر خدا کي به ڪونه هو، پر هن جي ڪي نشان ٻڌايا آهن، جن مان
هڪ اهو هو ته عام ماڻهو شهري زندگي گذارڻ لڳندا، قیامت کان
اڳ حضرت اسرافيل هڪ نفيل مان آواز ڪڍندو، جنهن جي اثر کان
زمين ٽڪرا ٽڪرا ٿي پوندي، جبل ڪپڙ جي پوئين وانگر اڏاسڻ
لڳندل ۽ ان کان پوءِ وري زمين هموار ٿيندي، بارشون جام پونديون،
۽ ماڻهو ڪنڀن وانگر سندن اکين جيسين سان ٻاهر اڀرندا، هر ڪو
مذهب وارو سندس نبيءَ جي پويان نفسي نفسي ڪندو رهندو، سڄ
هيٺ لهي نيزي پاند اچي پيهندو، پوءِ سڀني کي بلصراط تان لنگهڻو
پوندو، جا وار کان منهنجي ۽ تلوار کان ٽڪي هوندي، جن ماڻهن
مسجدون ٺهرايون هونديون يا (جاپورن جون) قربانيون ڏنيون هونديون،
سي انهن تي سوار ٿي، سولائيءَ سان پار اڪري ويندا، ڪيترا گنهگار
پار اڪري نه سگهندا ۽ آڙاهه ۾ ڪري پوندا، ان پل جي ٻئي طرف
الله سائين ويٺل هوندو، ترازِي ٽنگي پئي هوندي، جنهن ۾ هر هڪ
ماڻهو جا ڏوھ ثواب سڌين روبرو ٿوربا، جي ڪنهن جا ڏوھ زياده
ٿيا، ته کيس دوزخ ۾ موڪليو ويندو، ۽ جي ثواب گهڻا ٿيا، ته بهشت
۾ وٺي ويندس، بهشت جو ذڪر ڪندي چيو وڃي ٿو ته اتي عالیشان
بنگلا ۽ محلاتون هونديون، جن ۾ عمارت باغ هوندا، ۽ ماڻهي ۽ کير
جون نهرون هونديون، آبي جي رهاڪن کي سوين حورون ۽ غلمان
(جسین چوڪرا) انعام طور ڏنا ويندا، دوزخ جو نهايت خطرناڪ روپ
ظاهر ڪيو وڃي ٿو، جتي ياهين جا آڙاهه هوندا، جن ۾ ڏوهارين کي
ملائڪه گرزن سان طرح طرح جا عذاب پيا ڏيندا، ۽ جنهن ۾ مسلمانن
جن اٽڪل ٽن سؤ فرقن مان صرف هڪ فرقي کي بهشت ۾ داخل
ڪري، ٻين سڀني کي دوزخ ۾ وڌو ويندو، غير مسلم ۾ دوزخ ۾ هوندا، ان
ڪري دوزخ ۾ انسانن جو ڪثير تعداد هوندو، باقي بهشت تي به
هن دنيا جي سرمائيدارن وانگر چند ماڻهن جي هڪ هٿي هوندي،
اهي اعتقاد ملا جي تعبير واري اسلام جا مکيه جزا آهن،

حضرت عبداللہ بن مسعود کان صحیح بخاری صحیح مسلم روایت
آمی تم:

(۳) ان الله يمسك الصفيح السماوات - يَتَوَكَّلْ لِقِيَاتِ اعْلَى اَجْمَع و الارض على اصبع الخ (أخبرني) لمحمد بن الحسن بن عمار بن محمد

[معني :- الله تعاليٰ قيامت جي ڏينهن آستانن کي هڪ آڱر تي جهليندو ۽ زمين کي پيءُ آڱر تي جهليندو.]

اهي چند حوالا آهن، جن مان ثابت ٿئي ٿو ته مسلمانن جي
 گهڻي حصي ۾ خدا بابت اهڙو انساني تصور وارو اعتقاد ويٺل آهي.
 جڏهن ڪان فيلسوفن ۽ صوفيائي ڪرام انهيءَ تصور خلاف دليل ڏنا،
 ته ڪن مسلمان عالمن مجبوراً انهيءَ جي جواب ۾ خدا جي هي شڪل
 ۽ هي مثال معلوم ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي، ليڪن اڃا تائين مثالا
 جي تشريح ۾ مڃيندڙ خدا کي انساني صفتن سان منسوب ڪندا آهن
 ٿا — جهڙيءَ طرح: ڏسڻ، ٻڌڻ، راضيو، ناراضيو، چڻاڻ ڪتاب
 جي بنياد تي بهشت، دوزخ، وغيره ۽ ڪي اڃا تائين اهڙا به آهن،
 جي خدا جي مٿي ذڪر ٿيل شخصي تصور ۾ مڃيندڙن کان سواءِ ٻين
 کي قرآن ۽ حديث جا منڪر ٿا ڄاڻن.

۲- خلقت انسان، حیات بعد الممات، عالم برزخ، روز قیامت، بلصراط، میزان، بهشت، بی دوزخ، نجا، عقیدا:

- (۱) الرَّحْمَانُ عَلَى الْعَرْشِ السُّتُوِي - (آية.)
- [معني] - الله سائين آسمان تي ويٺل آهي. (۱)
- (۲) وجاء ربك و الملك صفاً صفاً (آية.)
- [معني] - جڏهن تنهنجو رب آيو، ته ملائڪي صفون ٻڌيو (سائس گڏيا) آيا. (۲)
- (۳) ثُمَّ كَادَنِي فَتَدَلِّي فَكَانَ قَابَ قَوْسَيْنِ أَوْ أَدْنَى (آية)
- [معني] - جڏهن (حضرت محمد صلعم خدا کي) نزديڪ ٿيو، ته (خدا) لهي آيو، پوءِ (پيغمبر ۽ خدا جي وچ ۾) فرق صرف ڪمان جي ٻن ڪوشن جيترو يا ان کان به گهٽ وڃي رهيو. (۳)
- (۴) يَدَ اللَّهِ فَوْقَ أَيْدِيهِمْ (آية.)
- [معني] - الله جو هيٺ انهن جي مٿان آهي. (۴)
- (۵) وَيَبْقَى وَجْهُ رَبِّكَ ذُو الْجَلَالِ وَالْإِكْرَامِ (آية)
- [معني] - باقي وڃي تنهنجي رب جو منهن رهندو. (۵)
- (۶) وَ يَوْمَ يَكْشَفُ عَنْ سَاقٍ (آية)
- [معني] - جنهن ڏينهن تنهنجي رب جي ٿيڻگ جي پڪي اٿيندي. (۶)
- اهڙيءَ طرح حديثن مان به ان ڳالهه جي ثابتي ملي ٿي. حضرت ابوهريره کان ڪتاب صحيح بخاري ۽ صحيح مسلم ۾ روايتون آهن ته:
- (۱) وَأَمَّا النَّارُ فَلَا تَمْتَلِي حَتَّى يَضِيعَ اللَّهُ رَجُلَهُ (حديث)
- [معني] - (قيامت جي ڏينهن) دوزخ ٽپسين ٿا ٿين ڪوئي ڀرڻ، جيستين ٿا ٿين الله تعاليٰ سندس پير ان ۾ نه وجهندو. (۱)
- (۲) يَنْزِلُ رَبُّنَا تَبَارَكَ وَتَعَالَى كُلَّ لَيْلَةٍ إِلَى السَّمَاءِ الدُّنْيَا (حديث)
- [معني] - اتيان جو رب تعاليٰ هڪ رات آسمان کان زمين جي طرف هيٺ لهي اچي ٿو (خبرچار ٺهڻ لاءِ). (۲)

- ۱- خدا جي شخصي تصور جو عقيدو.
- ۲- خلقت انبيا، حيات بعد المات، عالم برزخ، روز قيامت، بهرام، ميزان، بهشت ۽ دوزخ جا عقيدو.
- ۳- حج ڪرڻ، ڪعبي جو طواف، مينا ۾ شيطان کڻي پٿريون هڻڻ، ڊڪون پائڻ وغيره.
- ۴- جانورن جي قرباني ۽ صدقا وغيره.
- ۵- ختنو يا طهر ڪرائڻ.
- ۶- جانورن جي نجس ۽ سعد، حلال ۽ حرام جو عقيدو.
- ۷- مڙي ويلن لاءِ طعام، ڪپڙا وغيره ڏيڻ ۽ ختم ڏيارڻ.
- ۸- تعويذ ۽ ڏاڪا، ڦيٽا چنڊا وغيره ڪرڻ.
- ۹- مزارن جون زيارتون ڪرڻ، ختم ڏيارڻ، دعائون گهرڻ.

۱- عبادتون، ورڻ، وظائف ۽ روزار ڪڍڻ وغيره.

جنهن صورت ۾ مٿي ذڪر ڪيل اسلام جي تسليم ٿيل عقيدن ۽ دستورن کي عرب جي ايام جاهليت ۽ وحشيانه دور جي مذهبن مان اخذ ڪيل عقيدا ۽ دستور سڏڻ جي راءِ ظاهر ڪئي اٿم، ان ڪري بهتر اهو ٿو ڄاڻان ته هر هڪ ڳالهه لاءِ مختصر طور دا ۽ ثابتيون پيش ڪريان.

۱- خدا جي شخصي تصور جو عقيدو:

ماڻهو ڪمزوريءَ، تڪليف، خوف ۽ بيماريءَ جي حالت ۾ اڪثر ڪنهن مدد لاءِ منتظر بڻي رهيو آهي، ۽ انهيءَ مدد واسطي ابتدا کان وٺي هن ڪي مددگار يا معبود بڻي چونڊيا آهن، جن کان منهن ٻي مدد يا آيت وٺڻ لاءِ هو ملڻجي پئي رهيو آهي. تاريخ جي ڪوڙهي مطالعي مان معلوم ٿيندو ته ان لاءِ هن ڪنهن وقت جانورن، چوڙوڪ، هاڻي، شين، ڍڪي، واڳون، ٻانڪ ۽ عذاب واريه جي پرستش پئي ڪئي آهي، ته ڪنهن زماني ۾ جڳن، درٻان، سندن،

٩. جو انون جا ٻوٽا ڪيترن ڪروڙن ماڻهن تي مشتمل آهن
 ٻاڻا جي مختلف حصن ۾ رهن ٿا.

هن ڪالھ، کان انڪار ڪري نٿو سگهجي ته انهن عالمن
مذھبن ۾ ڪائناتن اڻک واري، مذھبن جي عقيدن ۽ دستورن کان
وڌيڪ اضافو اھل آھن، انھن ۾ خدا جي تصور، حيات بعد الموت
و محبت، امن ۽ فلاح انساني ۽ متعلق نوان اضافو آھن. ليڪن زياده
اھي مذھب قدم عقيدن، رسم رواج ۽ دستورن تي مشتمل آھن. ڏس
۾ اٿن ٻيو اچي ته عالمگير مذھب جي باني، عالم مائٽن جي قدر
روايات، گذشتہ عقيدن ۽ دستورن سان وابستگي ۽ گهڻن مائٽن جي
مذھبي استي ۽ جھالت ۽ وعر پرستي ۽ ڪي نظري رکي، ڪيترن پراڻن
عقيدن، رسم و رواج ۽ دستورن کي ڪڍڻ کان پاسو ڪيو آھي. ۽
ته ڪنن خبر هئي ته گهڻا مائٽو، قدامت پسند، هنج ڪري، مٿان
ڪالھ نه سجهي سگهندا، ۽ نه ان کي قبول ۽ تيار ٿيندا.

اها حالت تقريباً هر هڪ عالمگير مذهب جي آهي. مذهب اسلام
۾ اھڙين ڪالونين کان خالي نه آهي. ان جا اڪثر عقيدو ۽ دستور
اڳوڻي مذهبن ۽ قبيلائي عقيدن ۽ دستورن سان ورتل آهن، جنهن
عالمگير مذهبن سان مشابهت رکي ٿو. هن مذهب جا به نوي ميڪرو
عقود ۽ دستور قديم مذهبن جي وچ ۾ سرشتي ۽ خوف سان پيا ٿيل
عقودن ۽ دستورن جي پڙاڏاڙ آخري اسلام جي هيٺ ڏڪر ڪيڻ مڪمل
هون ۽ دستورن جي اصل بابت ڪوچا ڪجهه نه معلوم ٿيندو آهي
نه صرف عربن جي اڳواڻي هيٺ بلڪ انهن جي وحشي دور جي روايت
تو عصر کن آهي، سو هن موجوده زماني جي حالتن موجب هڪ
ضرورت آهي ته اهي نئين ۽ صحيح جي ڪسوٽي تي آهي ته
موجوده دور ۾ صحيح ۽ غلط جي ڪهه مراد ۽ مطلب آهي
۽ ڪهه نه، ۽ اهو ڪي اڳوڻي ۽ جديد موجب متحڪم خيال ۽ حلال
سوڪندو ۽ ٻين موجب خيال.

مذہب و دین و اخلاق و سیاست و معاش و عیال و تہذیب و تمدن و ہر شے کے لیے ایک نیا

ڪندي، قديم روايتن ڪي ردي ڪرڻ لڳا آهن. هن وقت تائين ٻه
 لک ورهيه اڳي جي انساني پيدائش جا ثبوت ملي چڪا آهن، اڳتي
 هلي ڇا ٿو ظاهر ٿئي، ان بابت چئي نٿو سگهجي.

۲. تاريخي ۽ سائنسي تحقيقات ڪي صحيح ٻڌائي، انسان جي
 پيدائش لکها ورهيه اڳي ٿيڻ جو قائل آهن. ان ڪري پنهنجن جي
 پيدائش ڪي به اوترو آئي، پر اٽو سمجھان ٿو.

۳. سائنس جي ڪوجن مان پتو پوي ٿو ته ماڻهو جانور مان ترقي
 ڪري، پنهنجي موجوده جسماني ۽ ذهني درجي تي پهتو آهي. ظاهر
 آهي ته ان درجي تي پهچڻ تائين هن کي ڪروڙين ورهيه لڳا هوندا.
 ان کان پوءِ هن نامعلوم عرصي تائين جهنگلي ۽ مرغزارن ۽ پاڻيءَ
 جي ڀر واري ملڪن ۾ وحشياني زندگي پئي گذاري آهي. ڳالهائڻ
 جي قوت، وڌيل خواهش ۽ سمجهه جي ڏاڍين ڪري، هن مان ڪيترن
 گروهن، قديم زماني کان، مڪاني حالتن، گروهي نقصانن ۽
 مختلف خواهشن جي تقاضائن ڪري، خوف ۽ وهم جي بنيادن تي چند
 عقيدا، رسوم ۽ رواج ايجاد ڪيا هئا، جن کي مذهب جي ابتدائي
 صورت سان مشابهت ڏيئي سگهجي ٿي. هر ملڪ ۽ قبيلي جا اهڙي
 طرح بنيل عقيدا ۽ دستور علحده هئا، ليڪن بنيادي طرح انهن جي
 پيدا ٿيڻ لاءِ اسباب گهڻو ڪري ساڳيا هئا. جيئن وقت گذرندو ويو ۽
 ماڻهو وحشيانه درجي کان مٿي چڙهي، مختلف بدو يادن، زراعتي، تجارتي،
 هنري ۽ سائنسي دورن مان لنگهڻ لڳا، ته هنن جي اصل عقيدن ۽
 دستورن ۾، معاشرتي جي تبديليءَ، نئين معلومات جي فراهمي ۽ تجربن
 ڪري، ڦير گهير اچڻ لڳي، جا اڳتي پڻ هميشه ٿيندي رهندي.

هن وقت جيا مڪيه عالمگير مذهب — هندو ڌرم، ٻڌ ڌرم،
 مسيحيت ۽ اسلام — سڀئي گذريل پنجن هزار ورهين کان پوءِ جي
 پيداوار آهن. ليڪن ان کان اڳ به ماڻهن وٽ مذهبي عقيدا ۽ دستور
 هئا. جڏهن پوريءَ طرح تحقيقات ڪجي ٿي، ته موجوده عالمگير مذهب
 ۾ قديم مذهبي عقيدن، رسم رواج، دستورن ۽ عبادتن تي تعمير ٿيل
 علوم ٿين ٿا. هنن چئن مذهبن کي عالمگير انهيءَ ڪري سڏيو وڃي.

ٽه سندن اها دعويٰ تاريخي حقيقتن ۽ عقل جي ڪسوٽي ۽ ڪيترن قدر لٽڪي اچي ٿي. هن سوال کي پوري طرح سمجهڻ لاءِ ان کي ٻن ڀاڱن ۾ ورهائي، بحث ڪريون ٿا: (الف) مذهب ڇا آهي؟

(ب) مسلمانن جي حڪمران طبقي جي دعويٰ، اسلام جي آخري، مڪمل ۽ عالمگير مذهب واري، ڪيترن قدر صحيح آهي؟ (الف) مذهب ڇا آهي؟

اهو سوال نهايت وسيع آهي، جنهن تي هزارها ڪتاب لکجي چڪا آهن ۽ اڃا پڻا لکجن. هن ڪتاب جي پهرين ٽن فصلن ۾ به ان تي مختصر روشني وڌي اٿم. پر وري حافظي رکي تازي ڪرڻ لاءِ چند ڳالهيون دهرائان ٿو.

تاريخي ۽ سائنسي ڪوجنا مان ائين ظاهر ٿئي ٿو ته هن زمين تي ماڻهوءَ کي پيدا ٿي لکها ورهيه گذري چڪا آهن، — جيئن ته دنيا جا ٻي مکيه مذهب، جديزم (Judaism)، ڪرسچئنسٽي (Christianity) ۽ اسلام — جمل انسان ذات کي حضرت آدم عليه السلام جي نسل مان شمار ڪن ٿا، جنهن بابت سندن چوڻ آهي ته مٿي ۽ مان خدا سائينءَ، ان جو پوتو ٺاهي، ان ۾ روح ڦوڪيو. مسلمانن وٽ حضرت محمد صلم کان وٺي حضرت آدم تائين شجرو نه موجود آهي، جنهن حساب موجب حضرت آدم ساڍا ست هزار ورهيه اڳي پيدا ٿيو هون. ان کان اڳي زمين تي ماڻهو ڪونه هئا. هو دنيا جو پهريون ماڻهو ۽ پيغمبر هو. مذهب ان کان پوءِ پيدا ٿيا هئا، وغيره هاڻ سوال اٿندو ته سائنسي ۽ تاريخي ڪوجنا سڄي رڳو مٿي ذڪر ڪيل مذهب جون مروج ۽ مشهور روايتون سڃيئون. هن وقت سواءِ تعصبي اندزن ۽ جاھل ماڻهن جي، سمجھدار ماڻهو وڃن ٿا تاريخي ۽ سائنسي معلومات، پر اعتبار ڪندا. خود مٿي ذڪر ڪيل مذهبن جا ڪي عالم به، مذهبي ڪتابن جو نئون تعبير

سيد شهيد، شاه عنايت، مخدوم بلال وغيره جا نالا انهيءَ ڊاگهي لست
 ۾ مثال طور پيش ڪري سگهجن ٿا، جن آزادانه اظهارِ راءِ جي ڪري
 ڀرپوريون ڏنيون. صحيح بخاريءَ ۾ ابن عباس کان روايت آهي ته
 مون کي آنحضرت صلعم کان ڪي ٻاھريون ڳالهيون معلوم ٿيون
 جن ۾ جي هن وقت ظاهر ڪريان ته ٻارجي وڃان. انهن حقيقتن کي
 رد نظر رکي، حافظ شيرازيءَ جهڙي زندگي ۾ مجبوراً چوڻو پيو ته
 مصلحت نٿي ڪم از پرده برون افتد راز.
 ورنه در مجلس رندان خبري نٿي ڪم نٿي ٿئي.

[يعني، اها ڳالھ، مصلحت ڀري نه آهي ته راز کي پردي کان
 ٻاهر ڪجي، نه ته رڌن کي گهڻيون خبرون آهن.]
 شام، سائين اُن تي ڦيرائي ٿو ته —
 ڪران وجهه م وات، ڍول منهنجي ڳالھڙي،
 سچن رتي رات، اورن ۾ اونهي ٿئي.

مسلمان حاڪمن جي فتح بعد، حڪمران طبقي طرفان مسلمانن
 (جي ڏهن اٺاھيل جماعت ۾ داخل ٿيڻ لاءِ سهوليتن جي مهيا ڪرڻ،
 ٻين مذهبن جي پوئلڳن کي تڪليفون ڏيڻ ۽ اسلام کي ڇڏڻ،
 عبادتن ۾ رستن ۽ دستورن ۾ محدود ڪرڻ، ڪري، ظاهري طرح مسلمانن
 جو تعداد ٿو وڌڻ لڳو، ليڪن حقيقي طرح صحيح اسلامي تعليم جا
 ڄاڻو ٿورا پئي رهيا آهن. ڪيترن مورخن جو رايو آهي ته اڪثر مسلمان
 حڪومتن جو اسلامي اصولن سان واسطو نه پئي رهيو آهي.
 هن وقت به ساڳي حالت آهي.

(۲)

حڪمران طبقي جي اسلامي تشريح جا نقص

هنن جو پهريون مکيه عقيدو اسلام جي آخري
 مڪمل ۽ عالمگير دين هئڻ جو آهي. اسان کي ڏسڻو آهي

خلاف ۽ زور زبردستي ۽ ذريعي عجل ۾ آندي وڃي، ۽ هراها ڳالهه جنهن مان انساني اتحاد، امن ۽ ترقيءَ خلاف فرقيوارانه ۽ گروه بنديءَ جي پوءِ ايندي هجي، سا ڪفر هئي، پوءِ ڪٿي اسلام جي لباس ۾ ان کي ڏيکيو وڃي.

مٿي ٻنهي گروهن جي اسلامي تشريح جا مکيه مٿا پيان ڪرڻ کان پوءِ آءٌ هيٺ پهرين ۽ تشريح جي غلط ۽ ٻئي تعبير جي صحيح ثابت ڪرڻ لاءِ دليل پيش ڪندس.

جيڪڏهن تعصب ڇڏي، انهيءَ سموري مسئلي تي منصفانه غور ڪيون، ته معلوم ٿيندو ته نه صرف پاڪستان ۾ مشڪلاتن جو بنيادي ڪارڻ اسلام جي ملا واري تشريح ڏسڻ ۾ ايندي، بلڪ دنيا جي اڪثر مسلمانن جي پشت پالائيءَ ۽ تنزل جو مکيه ڪارڻ اسلام جي اها تشريح معلوم ٿيندي. اها ڳالهه اڄڪلهه جي پيداوار نه آهي، پر پيغمبر اسلام جي وفات کان وٺي هلندي پيئي اچي. حضرت محمد صلعم، پيغامبر ۽ غير معمولي منتظم هئڻ ڪري، رسالت ۽ حڪومت جو ڪاروبار سا ڳڻي وقت خوش اسلوبيءَ سان هلائيندو پئي آيو. ليڪن هن جي وفات بعد، جڏهن رسالت جو ڪم پورو ٿيو، ته مذهبي عقيدن جي اشاعت ۽ سياسي ڪاروبار هلائڻ بابت سندس پوئلڳ ٻن راي ۾ ورهائجي ويا، جنهنڪري اسلام جي جدا جدا تشريح ٿيڻ لڳي.

هڪڙا دين کي منظم ڪري، حڪومت ذريعي، ان جي نظام ۽ فروغ جا حامي ٿيا. ٻيا، ديني ڳالهين کي ماڻهوءَ جو شخصي معاملو سمجهي، ان ۾ اختلاف راءِ جائز ڄاڻي، ان جي نظام کي سياست ملڪ کان علاوه رکڻ جا طرفدار بڻيا.

هڪ ڌر، مذهب کي منظم ڪري، ان جو نظام ۽ فروغ حڪومت ذريعي ڪرڻ گهريو. انهن مذهب ۽ سياست کي گڏي، مسلمانن جي علائقہ سوسائٽي قائم ڪرڻ لاءِ تبليغ ۽ جهاد کي پنهنجي پاليسيءَ جو لازمي جز قرار ڏنو. اهو گروه حڪومت ذريعي، مذهب جي مشهوريءَ، تبليغ ڪرڻ، زور زبردستي ۽ ڪتب آڻڻ ۽ لالچ ڏيڻ

بنيادي وحدت، سڀايل هئي. اسلام انهيءَ حقيقت جي اظهار جو پيغام آندو.

(۲) انهيءَ تشريح مطابق هر ماڻهو دنيا ۾ خدا جو نائب يا خليفو هو، جنهن ۾ خدائي نور سڀايل هو. جهڙيءَ طرح سج جي روشنيءَ ۾ هڪ چنڊ ڳاڙهيءَ ۽ ٻئي قومن جي خاص ملاڪيت يا هڪ هئي بنجي نه ٿي سگهي، اهڙيءَ طرح انهيءَ عالمڪير اخوت، امن ۽ پلائيءَ جي پيغام کي ڪنهن فرقي، مذهب، گروه يا قوم ۾ محدود ڪرڻ قانونِ فطرت ۽ روحِ اسلام جي خلاف هو.

(۳) دهر، رفاڪارانه حياصل ڪيل عقيدن جو طريقو زندگي هو. حڪومت يا جماعتي نظام ذريعي انهن خيالن جو پرچار ۽ زوريءَ ۾ تسلط ٿاڻن جي شخصي آزاديءَ جي خلاف هو. انهيءَ پيغام جي پکيڙڻ لاءِ باهمي گفتگو، رواداري، خدمتِ خلق، عمدو اخلاق ۽ محبت جا ذريعو اختيار ڪرڻا هئا، جنهنڪري ڏين جي جو ملڪ جي سياست کان علحده رهڻ ضروري هو. مذهب ماڻهوءَ جو شخصي معاملو هو، نه جماعتي.

(۴) انهيءَ دينِ فطرت کي چند ماڻهن جي گروه ۾ محدود ڪري، ڪيئن خدا قوم شمار ڪرڻ، يا چند عقيدن ۽ دستورن سان ان کي وابستہ ڪري، خدا مذهب ۽ مذهبي نظام بنائڻ، ان جي بنيادي مقصدن جي خلاف هو. هن جي خيال موجب، هر راسخ العقيدو ۽ صالح عمل وارو ماڻهو مسلمان هو، پوءِ ظاهري طور هو کڻي، موخو ده گروه بنديءَ موجب، ڪرستان، ٻڌ، هندو، يهودي وغيره مذهبن يا ڪهڙن به ٻين نظرين جي پوئلڳن ۾ شمار ٿيندو هجي. اهڙيءَ طرح هر فاسق ۽ بد ڪردار ماڻهو غير مسلم هو، پوءِ کڻي ظاهري طور هو مسلم گروه بنديءَ ۾ شمار ٿيندو هجي، مذهب جي موخو ده گروه بندي غلط ۽ مصنوعي هئي.

(۵) هڪ آها ڪالو جا خود مثاليءَ تي مبني هجي، هر آها ڳالهه جنهن ۾ ٻيو هو، هر آها ڳالهه جا رضامندي جي

ڪلام تسليم ڪيائون ٿي، ۽ ان ۾ هر زماني، هر حالت ۽ هر ضرورت جو حل سمائل ڄاڻائون ٿي، جنهن ۾ نہ تبديلي آئي هئي ۽ نہ اچي سگهي ٿي.

(۴) حضرت محمد صلعم کي دنيا جو آخري پيغمبر سمجهيو ٿي ويو. تنهن پوءِ نہ نبي پيدا ٿيڻ وارو هو نہ دين اچڻ وارو هو. سندن حديثن ۽ سنت کي قرآن جي تشريح لاءِ سند ڪري ورتو ٿي ويو.

(۵) انهن دين جي معتقدن کي، وحدت خيال ۽ عمل ڪري، دنيا جي چونڊيل ۽ مثالي قوم شمار ٿي ڪيو، جن کي انسانذات جي رهبري ۽ اڳواڻي ڪري، ان کي راه راست تي آڻيو هو.

(۶) مڪمل ۽ صحيح دين هئڻ ڪري، اسلام جو ساريءَ دنيا ۾ پکڙجڻ ضروري هو. انسانذات جي جملي مشڪلات جي نجات انهيءَ ذريعي ٿيڻ واري هئي. انهيءَ جي دائري کان ٻاهر جملي ماڻهو گمراه هئا، ۽ انهن کي راه راست تي آڻڻ هر هڪ مومن جو فرض هو. تبليغ ۽ جهاد انهيءَ مقصد جي حصول لاءِ بہ لازمي جزا هئا.

(۷) انهيءَ مقصد کي حاصل ڪرڻ لاءِ سياست کي مذهب جي ماتحت هلائڻو هو، جنهن ڪري حڪومت جي واڳ خليفهءِ اسلام يا امير جي هٿ هيٺ رهڻ واري هئي. مسلمانن کي حڪومت جو نظام قرآن ۽ سنت نبويءَ جي بنيادن تي صالح ماڻهن ذريعي هلائڻو هو، جنهن جي تشريح صرف مذهبي عالم (ملا) ڪرڻ جا اهل هئا.

ٻئي طرف صوفياي، ڪرام ۽ اهل طريقت طرفان اسلام جو تعبير ڪيو ٿي ويو، جنهن جا مکيه اصول هي هئا:

(۱) انهن جي نقطہ نگاه موجب الله تعاليٰ طرفان هر ملڪ، قوم ۽ زماني لاءِ انسانذات جي اتحاد، امن ۽ ترقيءَ لاءِ وقت بوقت پيغامبر پئي آيا آهن، جن سڀني جي تعليم جا بنيادي مقصد ساڳيا هئا. انهن جي آئڻل پيغام ۾، باوجود ظاهري گونا گونيءَ جي،

نظري جي ٻوٽلڻ وانگر، هن جي پيروئن ۾ به اهو اعتقاد ويٺل آهي ته سندن مذهب مڪمل فلسفءِ حيات جو حامل آهي، ۽ انسانذات کي نيڪ انهيءَ طريقهءِ حيات اختيار ڪرڻ مان نجات حاصل ٿيڻ واري آهي. ۽ اُن منزل مقصود تي پهچڻ لاءِ اسلام جا اصل کان به جدا تعبير پئي ڪيا ويا آهن. ٻين عالمگير مذهبن جي به ساڳي حالت آهي. هتي اسان اسلام جي انهن جدا تعبيرن تي بحث ڪنداسون:

۱. اسلام جي عڪري تشريح يا هڪڙو تعبير حڪمران طبقي جي طرفدار عالمن ۽ فقهن طرفان پئي ڪيو ويو آهي، جن جي خود اڪثري صاحب اقتدار طبقي جا فرد يا مستقل مفاد جا حامي هئا.

۲. اسلام جي ٻي تشريح يا ٻيو تعبير راسخ العلم صوفيائي ڪرام ۽ اهل طريقت طرفان پئي ڪيو ويو آهي، جن جو تعلق صاف دل ۽ عام غريب طبقي جي ماڻهن سان پئي رهيو آهي.

ٻنهيون گروه ماڻهن کي مختلف مذهبن ۽ فرقن ۾ ورهائڻ جو ڪارڻ بڻيو. ٻئي گروه جي ڪوشش جملي انسانذات کي محبت جي ڌوريءَ ۾ ٻوڙي، هڪ ڪرڻ طرف پئي رهي آهي، هنن کي ظاهري ڪثرت مذاهب ٻڌائڻ بنيادي وحدت پئي ڏسڻ ۾ آڻي آهي.

حڪمران طبقي جي طرفدار گروه جي اسلامي تشريح جا مکيه اصول هي رهيا آهن:

(۱) هنن اسلام کي دنيا جو آخري، مڪمل ۽ عالمگير دين تسليم ڪيو ٿي، جنهن جي رائج ٿيڻ بعد اڳوڻا سڀئي مذهب منسوخ ۽ خارج ٿي ويل سمجهيائون ٿي.

(۲) انهن دين کي انسانذات جي سڀني مشڪلات جو حل ڄاڻائي، ماڻهن جي فلاح ۽ بيهوديءَ لاءِ مڪمل فلسفءِ حيات جو حامل ڄاتو ٿي.

(۳) انهن مذهب جي سموريءَ تعليم جو منبع قرآن شريف کي سمجهيو ۽ ان کي پيغمبر محمد صلعم جي ذريعي خدا جو نازل ٿيل

جيڪڏهن ان مسئلي تي غور سان نظر ڪجي، ته سارين خرابين جو ڪارڻ اسلام جو غلط تعبير ڏسڻ ۾ ايندو. آءٌ سمجهيان ٿو ته وقت اچي ويو آهي، جو انهيءَ مسئلي تي کليل بحث ڪري، ماڻهن اکيان پيش ڪيو وڃي.

هتي اسان وٽ، عوام کي مذهب جي نالي ۾ ظاهر ظهور گمراهه ڪيو پيو وڃي، ۽ موقعي بي موقعي ۽ هر وقت، پوريءَ پوريءَ منافقيءَ جي حد تائين، مذهبي طريقهءَ حڪومت جو راڳ آلاپيو وڃي ٿو. انهن بي بنياد ۽ محض ڏيکاءَ جي ڳالهين ملڪي مسئلن کي منجهائي ڇڏيو آهي ۽ حالتون نازڪ ڪريءَ تي اچي پيئون آهن، جن ملڪ جي بني خواهن کي ڳوڙهي غور ۽ فڪر ۾ وجهي ڇڏيو آهي. منهنجي خيال ۾ انهيءَ سموريءَ خرابيءَ جو ڪارڻ به اسلام جو غلط تعبير آهي. جيستائين انهيءَ سوال کي پوريءَ طرح نه سمجهيو ويو آهي، ان وقت تائين ماڻهن کي صحيح نتيجن تي پهچڻ جو اسڪان ڪونه آهي. ماڻهن ۾ محبت ۽ اتفاق، امن ۽ سلامتي، پلائي ۽ بهتري آڻڻ واسطي، جي راهون ۽ رستا، طريقا ۽ تجويزون سوچيون يا رٿيون ويئون آهن، تن ۾ مذهب کي مکيه درجو حاصل رهيو آهي. جيتوڻيڪ دنيا جا عالمگير مذهب بنيادي طرح ماڻهن کي محبت ۽ امن جو سبق سيکارڻ ۽ سندن فلاح ۽ بهبوديءَ لاءِ ايجاد ڪيا ويا هئا، ليڪن تجربن مان اهو ثابت ٿيو آهي ته، انهن کي اڪثر طور شخصي ۽ گروهجي مسئلن ۽ طبقاتي مفاد لاءِ ڪتب آندو ويو آهي؛ جنهنڪري مذهب ماڻهن ۾ اتفاق جي عيوض نفاق، محبت جي عيوض نفرت، عقل جي عيوض ودم پرستي ۽ سڌاري جي جاءِ تي بگاڙو پئي پيدا ڪيو آهي. مذهب بذات خود مقصد ۽ مرادون نه هئا، پر اتحاد، امن ۽ انساني ترقيءَ جي حصول جا ذريعا هئا، جن جي افاديت جو سمورو مدار انهن جي پوئلڳن جي ارادن ۽ عملن تي رهيو ٿي.

اسلام کي به دنيا جي ٻين مکيه عالمگير مذهبن سان هڪ ڪري پئي ڳڻيو ويو آهي. بيهيت، بدعت، هندو ڌرم ۽ ڪميونزم

فصل چوٿون

(۱)

اسلام جا پڻ تعبير

مولانا ابوالڪلام آزاد، سرمد شيدائي پنهنجي لکيل ڊيپاچي ۾ فرمائي ٿو ته: ”ايشيا ۾ هميشه پاليتڪن ملهه ۾ ڳڻيل هيا، جي هيندي هيا، رهي آهي، هزارين خونريزون، جي پوليتيڪل سببن ڪري ٿيون آهن، تن کي مذهب جي چادر پهرائي، ڏيکيو ۽ لکايو ويو آهي. اسلام جي هنن تڙهن سو وڙهن جي عرصي ۾، فقيرن جو قلم هميشه اڳواڻي ٿيوار رهيو آهي، ۽ هزارن حق پرستن جو خون ان جي فتوائن ڪري ٿيو آهي. اسلام جي تاريخ ڪٿي به ڪٿي پڙهون ته اوهان کي سو مثال ملندا، جن مان پتو پوندو ته جڏهن ڪو حاڪم، خونريزيءَ تي آماده ٿئي ٿو، ته مفتيءَ جو قلم ۽ سپهر سالار جي تلوار پنهني ڪڍجي ڪيس ڪم ڏنور آهي، اهو (فتوا جو قلم) صرف صوفين ۽ مملڪي رهنما ئي ٿا ٿين، بس نه ٿيو آهي، پر شريعت جي عالمن مان، پر جي لکت ٿي ۽ اسرار حقيقت جا، عالم ٿيا، تن کي به فقيرن جي هٿان بهيٽون برداشت ڪرڻيون پيون ۽ سر ڏيڻ بيان ٿي نجات ملين.“

هن وقت به حالت ساڳي آهي، اسلام ۽ مسلم قوم جي نالي ۾ ماڻهن کي جهڙيءَ طرح گيراه ڪيو ويو آهي يا ستايو ويو آهي، تنهن جي ترجماني شاه صاحب جو هيءَ بيت ڪري سگهي ٿو: ”حقيقت هن حال جي، جي ظاهر ڪريان ڌري، لڳي ماڻ مرن ڪي، ڏونگر پون ڌري، وڃن وڻ ٻري، اوڙ ڀري ڪين ڪي!“

آھن ۽ مذهب ۾ ڪھ آھي، پر سمجھوتو ڪيئن ٿي سگھندو؟
 ان لاءِ هن وقت تائين ٻه طريقا اختيار ڪيا ويا آھن:

(۱) سڀني مذهبن جي بهترين ڪالھين کي گڏي نئين انداز ۾ پيش ڪرڻ، ۽ (۲) شرڪ عالمگير مذهب کي زور وٺائي، ٻين کي ان ۾ مدغم ڪرڻ. تاريخي تجربن موجب ٻئي طريقا ناڪامياب ثابت ٿيا آھن. گرونانڪ، ڪبير ڀٽ، صوفي بزرگن، راجا رام موھن راءِ وغيره طرفان ٿيل ڪوششون مرڳو جدا جدا فرقن جي صورت اختيار ڪري ويون. ٻئي طرف چار عالمگير مذهب، ڪروڙھا ماڻھن کي پاڻ ۾ سائڻ جي باوجود، ساريءَ انسانذات کي وحدت خيال ۽ عمل موجب يڪسان ڪري نه سگھيا آھن، مرڳو انھن ۾ سوين فرقا پيدا ڪري، مذهب جي نالي ۾ انسانذات جي وچ ۾ تفاوت جون ديوارون ڪڙيون ڪري ڇڏيون آھن. آھي مذهب جا فرقا، مستقل مفاد جي صورت اختيار ڪرڻ ڪري، خوشيءَ يا زوريءَ سان، انسانذات کي گڏڻ ۾ پورھال ناڪامياب ٿيا آھن. بلڪ، خيال ۽ عمل جي نقطي نگاه کان سندن موجوده باھمي ورھاستون يا ھڪٻئي کان علحدهگيون ٿي پھتوئي آھن. منجھانئن هر ڪھ مذهب ۾ ساڳيءَ ئي حد ۽ انداز جا چڱا مندا پيا آھن.

ھاڻ صرف ڪھ طريقو وڃي رھيو آھي ته آخري طرح انسانذات جي وحدت خيال ۽ عمل تي پنجن تائين، حال گڏجي گذاري (Co-existence) -يا، ٻين لفظن ۾، باھمي رواداريءَ جي بنا تي، سڀني مذهب، فرقا ۽ نظريا پنھنجا جدا عقيدا، رسمون زواج ۽ عبادتون قائم رکندي، انسانذات جي اتحاد، امن ۽ ترقيءَ لاءِ باھمي تعاون ڪن. ان لاءِ منظم دينن (Institutionalised Religions) جي مستقل مفاد (Vested Interest) کي ٽوڙڻ لازمي ٿي پوندو. دين-شخصي عقيدا ڪري ڪتب آڻبا، انھن جي منظم نظامن ۽ مستقل مفاد کي ڇڏڻو پوندو.

مذهب جو اعتقادي نظريو ۽ سماجي دستور العمل دائمي نه آهي. اهو قانون ارتقا، مطابق، ترقي ڪندو ۽ تبديل ٿيندو رهي ٿو. اسلام جي اهل طريقت جي چوڻ مطابق، اسلام خود کيس فطرت (قانون ارتقا يا ترقي پذير تبديل جو قانون) آهي. اهو ان مطابق، حالات جي تقاضا موجب، ترقي ڪندو رهي ٿو. ان جا بنيادي ست اتحاد انساني، امن عالم ۽ انسانڌات جي ترقي آهن. انهيءَ آڌار تي هنن پيغمبر اسلام کي رحمت العالمين سڏيو، جنهن جي تعليم سڀ لاءِ پڪسان هئي. قرآن ان بابت صاف فرمائي ٿو ته:

”ان الذين آمنوا والذين هادوا والنجاري والصابئين من آمن بالله واليوم الآخر وعمل صالحا فلهم اجرهم عند ربهم ولا خوف عليهم ولا هم يحزنون.“

[معنيٰ — جن ايمان آندو آهي (مسلمان) ۽ جي يهودي يا نصاري يا ٻئي مذهب جا آهن، تڙمان جن خدا تي ايمان آندو آهي، مستقبل (آخرت) (انسانڌات جي ترقيءَ) ۾، جيئن ڏسڻ ۾ چڱا ڪم ڪن ٿا، تن کي خدا وٽان فائدو ملندو ۽ آهي نجات پائيندا.]
وجود انهيءَ صريح حڪم جي، نجات ۽ دائمي خوشيءَ جو حقدار صرف مسلمانن کي ڄاڻڻ، جن ۾ عصب، زاني، راشي ۽ بلڪاڻو به نه ٿي ويا، دين فطرت جي خلاف هون.

اهل طريقت توڙي مذهب جي ارتقائي تاريخ جي مختصر
تاريخ ۽ سندون هي راءِ موجب ٻه ٽين اول ڪسان وٺي ڪري
۱. آدم ۽ ۲. نوح ۽ ۳. ابراهيم ۽ ۴. محمد (ص) جا جدا جدا ڪم ۽ ڪارناما آهن، جن
۵. انهيءَ گڏجي گڏجي حسن ۽ ڪم وٺائين ٿا، جيئن مختلف نظري
۶. ۷. ۸. ۹. ۱۰. ۱۱. ۱۲. ۱۳. ۱۴. ۱۵. ۱۶. ۱۷. ۱۸. ۱۹. ۲۰. ۲۱. ۲۲. ۲۳. ۲۴. ۲۵. ۲۶. ۲۷. ۲۸. ۲۹. ۳۰. ۳۱. ۳۲. ۳۳. ۳۴. ۳۵. ۳۶. ۳۷. ۳۸. ۳۹. ۴۰. ۴۱. ۴۲. ۴۳. ۴۴. ۴۵. ۴۶. ۴۷. ۴۸. ۴۹. ۵۰. ۵۱. ۵۲. ۵۳. ۵۴. ۵۵. ۵۶. ۵۷. ۵۸. ۵۹. ۶۰. ۶۱. ۶۲. ۶۳. ۶۴. ۶۵. ۶۶. ۶۷. ۶۸. ۶۹. ۷۰. ۷۱. ۷۲. ۷۳. ۷۴. ۷۵. ۷۶. ۷۷. ۷۸. ۷۹. ۸۰. ۸۱. ۸۲. ۸۳. ۸۴. ۸۵. ۸۶. ۸۷. ۸۸. ۸۹. ۹۰. ۹۱. ۹۲. ۹۳. ۹۴. ۹۵. ۹۶. ۹۷. ۹۸. ۹۹. ۱۰۰. ۱۰۱. ۱۰۲. ۱۰۳. ۱۰۴. ۱۰۵. ۱۰۶. ۱۰۷. ۱۰۸. ۱۰۹. ۱۱۰. ۱۱۱. ۱۱۲. ۱۱۳. ۱۱۴. ۱۱۵. ۱۱۶. ۱۱۷. ۱۱۸. ۱۱۹. ۱۲۰. ۱۲۱. ۱۲۲. ۱۲۳. ۱۲۴. ۱۲۵. ۱۲۶. ۱۲۷. ۱۲۸. ۱۲۹. ۱۳۰. ۱۳۱. ۱۳۲. ۱۳۳. ۱۳۴. ۱۳۵. ۱۳۶. ۱۳۷. ۱۳۸. ۱۳۹. ۱۴۰. ۱۴۱. ۱۴۲. ۱۴۳. ۱۴۴. ۱۴۵. ۱۴۶. ۱۴۷. ۱۴۸. ۱۴۹. ۱۵۰. ۱۵۱. ۱۵۲. ۱۵۳. ۱۵۴. ۱۵۵. ۱۵۶. ۱۵۷. ۱۵۸. ۱۵۹. ۱۶۰. ۱۶۱. ۱۶۲. ۱۶۳. ۱۶۴. ۱۶۵. ۱۶۶. ۱۶۷. ۱۶۸. ۱۶۹. ۱۷۰. ۱۷۱. ۱۷۲. ۱۷۳. ۱۷۴. ۱۷۵. ۱۷۶. ۱۷۷. ۱۷۸. ۱۷۹. ۱۸۰. ۱۸۱. ۱۸۲. ۱۸۳. ۱۸۴. ۱۸۵. ۱۸۶. ۱۸۷. ۱۸۸. ۱۸۹. ۱۹۰. ۱۹۱. ۱۹۲. ۱۹۳. ۱۹۴. ۱۹۵. ۱۹۶. ۱۹۷. ۱۹۸. ۱۹۹. ۲۰۰. ۲۰۱. ۲۰۲. ۲۰۳. ۲۰۴. ۲۰۵. ۲۰۶. ۲۰۷. ۲۰۸. ۲۰۹. ۲۱۰. ۲۱۱. ۲۱۲. ۲۱۳. ۲۱۴. ۲۱۵. ۲۱۶. ۲۱۷. ۲۱۸. ۲۱۹. ۲۲۰. ۲۲۱. ۲۲۲. ۲۲۳. ۲۲۴. ۲۲۵. ۲۲۶. ۲۲۷. ۲۲۸. ۲۲۹. ۲۳۰. ۲۳۱. ۲۳۲. ۲۳۳. ۲۳۴. ۲۳۵. ۲۳۶. ۲۳۷. ۲۳۸. ۲۳۹. ۲۴۰. ۲۴۱. ۲۴۲. ۲۴۳. ۲۴۴. ۲۴۵. ۲۴۶. ۲۴۷. ۲۴۸. ۲۴۹. ۲۵۰. ۲۵۱. ۲۵۲. ۲۵۳. ۲۵۴. ۲۵۵. ۲۵۶. ۲۵۷. ۲۵۸. ۲۵۹. ۲۶۰. ۲۶۱. ۲۶۲. ۲۶۳. ۲۶۴. ۲۶۵. ۲۶۶. ۲۶۷. ۲۶۸. ۲۶۹. ۲۷۰. ۲۷۱. ۲۷۲. ۲۷۳. ۲۷۴. ۲۷۵. ۲۷۶. ۲۷۷. ۲۷۸. ۲۷۹. ۲۸۰. ۲۸۱. ۲۸۲. ۲۸۳. ۲۸۴. ۲۸۵. ۲۸۶. ۲۸۷. ۲۸۸. ۲۸۹. ۲۹۰. ۲۹۱. ۲۹۲. ۲۹۳. ۲۹۴. ۲۹۵. ۲۹۶. ۲۹۷. ۲۹۸. ۲۹۹. ۳۰۰. ۳۰۱. ۳۰۲. ۳۰۳. ۳۰۴. ۳۰۵. ۳۰۶. ۳۰۷. ۳۰۸. ۳۰۹. ۳۱۰. ۳۱۱. ۳۱۲. ۳۱۳. ۳۱۴. ۳۱۵. ۳۱۶. ۳۱۷. ۳۱۸. ۳۱۹. ۳۲۰. ۳۲۱. ۳۲۲. ۳۲۳. ۳۲۴. ۳۲۵. ۳۲۶. ۳۲۷. ۳۲۸. ۳۲۹. ۳۳۰. ۳۳۱. ۳۳۲. ۳۳۳. ۳۳۴. ۳۳۵. ۳۳۶. ۳۳۷. ۳۳۸. ۳۳۹. ۳۴۰. ۳۴۱. ۳۴۲. ۳۴۳. ۳۴۴. ۳۴۵. ۳۴۶. ۳۴۷. ۳۴۸. ۳۴۹. ۳۵۰. ۳۵۱. ۳۵۲. ۳۵۳. ۳۵۴. ۳۵۵. ۳۵۶. ۳۵۷. ۳۵۸. ۳۵۹. ۳۶۰. ۳۶۱. ۳۶۲. ۳۶۳. ۳۶۴. ۳۶۵. ۳۶۶. ۳۶۷. ۳۶۸. ۳۶۹. ۳۷۰. ۳۷۱. ۳۷۲. ۳۷۳. ۳۷۴. ۳۷۵. ۳۷۶. ۳۷۷. ۳۷۸. ۳۷۹. ۳۸۰. ۳۸۱. ۳۸۲. ۳۸۳. ۳۸۴. ۳۸۵. ۳۸۶. ۳۸۷. ۳۸۸. ۳۸۹. ۳۹۰. ۳۹۱. ۳۹۲. ۳۹۳. ۳۹۴. ۳۹۵. ۳۹۶. ۳۹۷. ۳۹۸. ۳۹۹. ۴۰۰. ۴۰۱. ۴۰۲. ۴۰۳. ۴۰۴. ۴۰۵. ۴۰۶. ۴۰۷. ۴۰۸. ۴۰۹. ۴۱۰. ۴۱۱. ۴۱۲. ۴۱۳. ۴۱۴. ۴۱۵. ۴۱۶. ۴۱۷. ۴۱۸. ۴۱۹. ۴۲۰. ۴۲۱. ۴۲۲. ۴۲۳. ۴۲۴. ۴۲۵. ۴۲۶. ۴۲۷. ۴۲۸. ۴۲۹. ۴۳۰. ۴۳۱. ۴۳۲. ۴۳۳. ۴۳۴. ۴۳۵. ۴۳۶. ۴۳۷. ۴۳۸. ۴۳۹. ۴۴۰. ۴۴۱. ۴۴۲. ۴۴۳. ۴۴۴. ۴۴۵. ۴۴۶. ۴۴۷. ۴۴۸. ۴۴۹. ۴۵۰. ۴۵۱. ۴۵۲. ۴۵۳. ۴۵۴. ۴۵۵. ۴۵۶. ۴۵۷. ۴۵۸. ۴۵۹. ۴۶۰. ۴۶۱. ۴۶۲. ۴۶۳. ۴۶۴. ۴۶۵. ۴۶۶. ۴۶۷. ۴۶۸. ۴۶۹. ۴۷۰. ۴۷۱. ۴۷۲. ۴۷۳. ۴۷۴. ۴۷۵. ۴۷۶. ۴۷۷. ۴۷۸. ۴۷۹. ۴۸۰. ۴۸۱. ۴۸۲. ۴۸۳. ۴۸۴. ۴۸۵. ۴۸۶. ۴۸۷. ۴۸۸. ۴۸۹. ۴۹۰. ۴۹۱. ۴۹۲. ۴۹۳. ۴۹۴. ۴۹۵. ۴۹۶. ۴۹۷. ۴۹۸. ۴۹۹. ۵۰۰. ۵۰۱. ۵۰۲. ۵۰۳. ۵۰۴. ۵۰۵. ۵۰۶. ۵۰۷. ۵۰۸. ۵۰۹. ۵۱۰. ۵۱۱. ۵۱۲. ۵۱۳. ۵۱۴. ۵۱۵. ۵۱۶. ۵۱۷. ۵۱۸. ۵۱۹. ۵۲۰. ۵۲۱. ۵۲۲. ۵۲۳. ۵۲۴. ۵۲۵. ۵۲۶. ۵۲۷. ۵۲۸. ۵۲۹. ۵۳۰. ۵۳۱. ۵۳۲. ۵۳۳. ۵۳۴. ۵۳۵. ۵۳۶. ۵۳۷. ۵۳۸. ۵۳۹. ۵۴۰. ۵۴۱. ۵۴۲. ۵۴۳. ۵۴۴. ۵۴۵. ۵۴۶. ۵۴۷. ۵۴۸. ۵۴۹. ۵۵۰. ۵۵۱. ۵۵۲. ۵۵۳. ۵۵۴. ۵۵۵. ۵۵۶. ۵۵۷. ۵۵۸. ۵۵۹. ۵۶۰. ۵۶۱. ۵۶۲. ۵۶۳. ۵۶۴. ۵۶۵. ۵۶۶. ۵۶۷. ۵۶۸. ۵۶۹. ۵۷۰. ۵۷۱. ۵۷۲. ۵۷۳. ۵۷۴. ۵۷۵. ۵۷۶. ۵۷۷. ۵۷۸. ۵۷۹. ۵۸۰. ۵۸۱. ۵۸۲. ۵۸۳. ۵۸۴. ۵۸۵. ۵۸۶. ۵۸۷. ۵۸۸. ۵۸۹. ۵۹۰. ۵۹۱. ۵۹۲. ۵۹۳. ۵۹۴. ۵۹۵. ۵۹۶. ۵۹۷. ۵۹۸. ۵۹۹. ۶۰۰. ۶۰۱. ۶۰۲. ۶۰۳. ۶۰۴. ۶۰۵. ۶۰۶. ۶۰۷. ۶۰۸. ۶۰۹. ۶۱۰. ۶۱۱. ۶۱۲. ۶۱۳. ۶۱۴. ۶۱۵. ۶۱۶. ۶۱۷. ۶۱۸. ۶۱۹. ۶۲۰. ۶۲۱. ۶۲۲. ۶۲۳. ۶۲۴. ۶۲۵. ۶۲۶. ۶۲۷. ۶۲۸. ۶۲۹. ۶۳۰. ۶۳۱. ۶۳۲. ۶۳۳. ۶۳۴. ۶۳۵. ۶۳۶. ۶۳۷. ۶۳۸. ۶۳۹. ۶۴۰. ۶۴۱. ۶۴۲. ۶۴۳. ۶۴۴. ۶۴۵. ۶۴۶. ۶۴۷. ۶۴۸. ۶۴۹. ۶۵۰. ۶۵۱. ۶۵۲. ۶۵۳. ۶۵۴. ۶۵۵. ۶۵۶. ۶۵۷. ۶۵۸. ۶۵۹. ۶۶۰. ۶۶۱. ۶۶۲. ۶۶۳. ۶۶۴. ۶۶۵. ۶۶۶. ۶۶۷. ۶۶۸. ۶۶۹. ۶۷۰. ۶۷۱. ۶۷۲. ۶۷۳. ۶۷۴. ۶۷۵. ۶۷۶. ۶۷۷. ۶۷۸. ۶۷۹. ۶۸۰. ۶۸۱. ۶۸۲. ۶۸۳. ۶۸۴. ۶۸۵. ۶۸۶. ۶۸۷. ۶۸۸. ۶۸۹. ۶۹۰. ۶۹۱. ۶۹۲. ۶۹۳. ۶۹۴. ۶۹۵. ۶۹۶. ۶۹۷. ۶۹۸. ۶۹۹. ۷۰۰. ۷۰۱. ۷۰۲. ۷۰۳. ۷۰۴. ۷۰۵. ۷۰۶. ۷۰۷. ۷۰۸. ۷۰۹. ۷۱۰. ۷۱۱. ۷۱۲. ۷۱۳. ۷۱۴. ۷۱۵. ۷۱۶. ۷۱۷. ۷۱۸. ۷۱۹. ۷۲۰. ۷۲۱. ۷۲۲. ۷۲۳. ۷۲۴. ۷۲۵. ۷۲۶. ۷۲۷. ۷۲۸. ۷۲۹. ۷۳۰. ۷۳۱. ۷۳۲. ۷۳۳. ۷۳۴. ۷۳۵. ۷۳۶. ۷۳۷. ۷۳۸. ۷۳۹. ۷۴۰. ۷۴۱. ۷۴۲. ۷۴۳. ۷۴۴. ۷۴۵. ۷۴۶. ۷۴۷. ۷۴۸. ۷۴۹. ۷۵۰. ۷۵۱. ۷۵۲. ۷۵۳. ۷۵۴. ۷۵۵. ۷۵۶. ۷۵۷. ۷۵۸. ۷۵۹. ۷۶۰. ۷۶۱. ۷۶۲. ۷۶۳. ۷۶۴. ۷۶۵. ۷۶۶. ۷۶۷. ۷۶۸. ۷۶۹. ۷۷۰. ۷۷۱. ۷۷۲. ۷۷۳. ۷۷۴. ۷۷۵. ۷۷۶. ۷۷۷. ۷۷۸. ۷۷۹. ۷۸۰. ۷۸۱. ۷۸۲. ۷۸۳. ۷۸۴. ۷۸۵. ۷۸۶. ۷۸۷. ۷۸۸. ۷۸۹. ۷۹۰. ۷۹۱. ۷۹۲. ۷۹۳. ۷۹۴. ۷۹۵. ۷۹۶. ۷۹۷. ۷۹۸. ۷۹۹. ۸۰۰. ۸۰۱. ۸۰۲. ۸۰۳. ۸۰۴. ۸۰۵. ۸۰۶. ۸۰۷. ۸۰۸. ۸۰۹. ۸۱۰. ۸۱۱. ۸۱۲. ۸۱۳. ۸۱۴. ۸۱۵. ۸۱۶. ۸۱۷. ۸۱۸. ۸۱۹. ۸۲۰. ۸۲۱. ۸۲۲. ۸۲۳. ۸۲۴. ۸۲۵. ۸۲۶. ۸۲۷. ۸۲۸. ۸۲۹. ۸۳۰. ۸۳۱. ۸۳۲. ۸۳۳. ۸۳۴. ۸۳۵. ۸۳۶. ۸۳۷. ۸۳۸. ۸۳۹. ۸۴۰. ۸۴۱. ۸۴۲. ۸۴۳. ۸۴۴. ۸۴۵. ۸۴۶. ۸۴۷. ۸۴۸. ۸۴۹. ۸۵۰. ۸۵۱. ۸۵۲. ۸۵۳. ۸۵۴. ۸۵۵. ۸۵۶. ۸۵۷. ۸۵۸. ۸۵۹. ۸۶۰. ۸۶۱. ۸۶۲. ۸۶۳. ۸۶۴. ۸۶۵. ۸۶۶. ۸۶۷. ۸۶۸. ۸۶۹. ۸۷۰. ۸۷۱. ۸۷۲. ۸۷۳. ۸۷۴. ۸۷۵. ۸۷۶. ۸۷۷. ۸۷۸. ۸۷۹. ۸۸۰. ۸۸۱. ۸۸۲. ۸۸۳. ۸۸۴. ۸۸۵. ۸۸۶. ۸۸۷. ۸۸۸. ۸۸۹. ۸۹۰. ۸۹۱. ۸۹۲. ۸۹۳. ۸۹۴. ۸۹۵. ۸۹۶. ۸۹۷. ۸۹۸. ۸۹۹. ۹۰۰. ۹۰۱. ۹۰۲. ۹۰۳. ۹۰۴. ۹۰۵. ۹۰۶. ۹۰۷. ۹۰۸. ۹۰۹. ۹۱۰. ۹۱۱. ۹۱۲. ۹۱۳. ۹۱۴. ۹۱۵. ۹۱۶. ۹۱۷. ۹۱۸. ۹۱۹. ۹۲۰. ۹۲۱. ۹۲۲. ۹۲۳. ۹۲۴. ۹۲۵. ۹۲۶. ۹۲۷. ۹۲۸. ۹۲۹. ۹۳۰. ۹۳۱. ۹۳۲. ۹۳۳. ۹۳۴. ۹۳۵. ۹۳۶. ۹۳۷. ۹۳۸. ۹۳۹. ۹۴۰. ۹۴۱. ۹۴۲. ۹۴۳. ۹۴۴. ۹۴۵. ۹۴۶. ۹۴۷. ۹۴۸. ۹۴۹. ۹۵۰. ۹۵۱. ۹۵۲. ۹۵۳. ۹۵۴. ۹۵۵. ۹۵۶. ۹۵۷. ۹۵۸. ۹۵۹. ۹۶۰. ۹۶۱. ۹۶۲. ۹۶۳. ۹۶۴. ۹۶۵. ۹۶۶. ۹۶۷. ۹۶۸. ۹۶۹. ۹۷۰. ۹۷۱. ۹۷۲. ۹۷۳. ۹۷۴. ۹۷۵. ۹۷۶. ۹۷۷. ۹۷۸. ۹۷۹. ۹۸۰. ۹۸۱. ۹۸۲. ۹۸۳. ۹۸۴. ۹۸۵. ۹۸۶. ۹۸۷. ۹۸۸. ۹۸۹. ۹۹۰. ۹۹۱. ۹۹۲. ۹۹۳. ۹۹۴. ۹۹۵. ۹۹۶. ۹۹۷. ۹۹۸. ۹۹۹. ۱۰۰۰. ۱۰۰۱. ۱۰۰۲. ۱۰۰۳. ۱۰۰۴. ۱۰۰۵. ۱۰۰۶. ۱۰۰۷. ۱۰۰۸. ۱۰۰۹. ۱۰۱۰. ۱۰۱۱. ۱۰۱۲. ۱۰۱۳. ۱۰۱۴. ۱۰۱۵. ۱۰۱۶. ۱۰۱۷. ۱۰۱۸. ۱۰۱۹. ۱۰۲۰. ۱۰۲۱. ۱۰۲۲. ۱۰۲۳. ۱۰۲۴. ۱۰۲۵. ۱۰۲۶. ۱۰۲۷. ۱۰۲۸. ۱۰۲۹. ۱۰۳۰. ۱۰۳۱. ۱۰۳۲. ۱۰۳۳. ۱۰۳۴. ۱۰۳۵. ۱۰۳۶. ۱۰۳۷. ۱۰۳۸. ۱۰۳۹. ۱۰۴۰. ۱۰۴۱. ۱۰۴۲. ۱۰۴۳. ۱۰۴۴. ۱۰۴۵. ۱۰۴۶. ۱۰۴۷. ۱۰۴۸. ۱۰۴۹. ۱۰۵۰. ۱۰۵۱. ۱۰۵۲. ۱۰۵۳. ۱۰۵۴. ۱۰۵۵. ۱۰۵۶. ۱۰۵۷. ۱۰۵۸. ۱۰۵۹. ۱۰۶۰. ۱۰۶۱. ۱۰۶۲. ۱۰۶۳. ۱۰۶۴. ۱۰۶۵. ۱۰۶۶. ۱۰۶۷. ۱۰۶۸. ۱۰۶۹. ۱۰۷۰. ۱۰۷۱. ۱۰۷۲. ۱۰۷۳. ۱۰۷۴. ۱۰۷۵. ۱۰۷۶. ۱۰۷۷. ۱۰۷۸. ۱۰۷۹. ۱۰۸۰. ۱۰۸۱. ۱۰۸۲. ۱۰۸۳. ۱۰۸۴. ۱۰۸۵. ۱۰۸۶. ۱۰۸۷. ۱۰۸۸. ۱۰۸۹. ۱۰۹۰. ۱۰۹۱. ۱۰۹۲. ۱۰۹۳. ۱۰۹۴. ۱۰۹۵. ۱۰۹۶. ۱۰۹۷. ۱۰۹۸. ۱۰۹۹. ۱۱۰۰. ۱۱۰۱. ۱۱۰۲. ۱۱۰۳. ۱۱۰۴. ۱۱۰۵. ۱۱۰۶. ۱۱۰۷. ۱۱۰۸. ۱۱۰۹. ۱۱۱۰. ۱۱۱۱. ۱۱۱۲. ۱۱۱۳. ۱۱۱۴. ۱۱۱۵. ۱۱۱۶. ۱۱۱۷. ۱۱۱۸. ۱۱۱۹. ۱۱۲۰. ۱۱۲۱. ۱۱۲۲. ۱۱۲۳. ۱۱۲۴. ۱۱۲۵. ۱۱۲۶. ۱۱۲۷. ۱۱۲۸. ۱۱۲۹. ۱۱۳۰. ۱۱۳۱. ۱۱۳۲. ۱۱۳۳. ۱۱۳۴. ۱۱۳۵. ۱۱۳۶. ۱۱۳۷. ۱۱۳۸. ۱۱۳۹. ۱۱۴۰. ۱۱۴۱. ۱۱۴۲. ۱۱۴۳. ۱۱۴۴. ۱۱۴۵. ۱۱۴۶. ۱۱۴۷. ۱۱۴۸. ۱۱۴۹. ۱۱۵۰. ۱۱۵۱. ۱۱۵۲. ۱۱۵۳. ۱۱۵۴. ۱۱۵۵. ۱۱۵۶. ۱۱۵۷. ۱۱۵۸. ۱۱۵۹. ۱۱۶۰. ۱۱۶۱. ۱۱۶۲. ۱۱۶۳. ۱۱۶۴. ۱۱۶۵. ۱۱۶۶. ۱۱۶۷. ۱۱۶۸. ۱۱۶۹. ۱۱۷۰. ۱۱۷۱. ۱۱۷۲. ۱۱۷۳. ۱۱۷۴. ۱۱۷۵. ۱۱۷۶. ۱۱۷۷. ۱۱۷۸. ۱۱۷۹. ۱۱۸۰. ۱۱۸۱. ۱۱۸۲. ۱۱۸۳. ۱۱۸۴. ۱۱۸۵. ۱۱۸۶. ۱۱۸۷. ۱۱۸۸. ۱۱۸۹. ۱۱۹۰. ۱۱۹۱. ۱۱۹۲. ۱۱۹۳. ۱۱۹۴. ۱۱۹۵. ۱۱۹۶. ۱۱۹۷. ۱۱۹۸. ۱۱۹۹. ۱۲۰۰. ۱۲۰۱. ۱۲۰۲. ۱۲۰۳. ۱۲۰۴. ۱۲۰۵. ۱۲۰۶. ۱۲۰۷. ۱۲۰۸. ۱۲۰۹. ۱۲۱۰. ۱۲۱۱. ۱۲۱۲. ۱۲۱۳. ۱۲۱۴. ۱۲۱۵. ۱۲۱۶. ۱۲۱۷. ۱۲۱۸. ۱۲۱۹. ۱۲۲۰. ۱۲۲۱. ۱۲۲۲. ۱۲۲۳. ۱۲۲۴. ۱۲۲۵. ۱۲۲۶. ۱۲۲۷. ۱۲۲۸. ۱۲۲۹. ۱۲۳۰. ۱۲۳۱. ۱۲۳۲. ۱۲۳۳. ۱۲۳۴. ۱۲۳۵. ۱۲۳۶. ۱۲۳۷. ۱۲۳۸. ۱۲۳۹. ۱۲۴۰. ۱۲۴۱. ۱۲۴۲. ۱۲۴۳. ۱۲۴۴. ۱۲۴۵. ۱۲۴۶. ۱۲۴۷. ۱۲۴۸. ۱۲۴۹. ۱۲۵۰. ۱۲۵۱. ۱۲۵۲. ۱۲۵۳. ۱۲۵۴. ۱۲۵۵. ۱۲۵۶. ۱۲۵۷. ۱۲۵۸. ۱۲۵۹. ۱۲۶۰. ۱۲۶۱. ۱۲۶۲. ۱۲۶۳. ۱۲۶۴. ۱۲۶۵. ۱۲۶۶. ۱۲۶۷. ۱۲۶۸. ۱۲۶۹. ۱۲۷۰. ۱۲۷۱. ۱۲۷۲. ۱۲۷۳. ۱۲۷۴. ۱۲۷۵. ۱۲۷۶. ۱۲۷۷. ۱۲۷۸. ۱۲۷۹. ۱۲۸۰. ۱۲۸۱. ۱۲۸۲. ۱۲۸۳. ۱۲۸۴. ۱۲۸۵. ۱۲۸۶. ۱۲۸۷. ۱۲۸۸. ۱۲۸۹. ۱۲۹۰. ۱۲۹۱. ۱۲۹۲. ۱۲۹۳. ۱۲۹۴. ۱۲۹۵. ۱۲۹۶. ۱۲۹۷. ۱۲۹۸. ۱۲۹۹. ۱۳۰۰. ۱۳۰۱. ۱۳۰۲. ۱۳۰۳. ۱۳۰۴. ۱۳۰۵. ۱۳۰۶. ۱۳۰۷. ۱۳۰۸. ۱۳۰۹. ۱۳۱۰. ۱۳۱۱. ۱۳۱۲. ۱۳۱۳. ۱۳۱۴. ۱۳۱۵. ۱۳۱۶. ۱۳۱۷. ۱۳۱۸. ۱۳۱۹. ۱۳۲۰. ۱۳۲۱. ۱۳۲۲. ۱۳۲۳. ۱۳۲۴. ۱۳۲۵. ۱۳۲۶. ۱۳۲۷. ۱۳۲۸. ۱۳۲۹. ۱۳۳۰. ۱۳۳۱. ۱۳۳۲. ۱۳۳۳. ۱۳۳۴. ۱۳۳۵. ۱۳۳۶. ۱۳۳۷. ۱۳۳۸. ۱۳۳۹. ۱۳۴۰. ۱۳۴۱. ۱۳۴۲. ۱۳۴۳. ۱۳۴۴. ۱۳۴۵. ۱۳۴۶. ۱۳۴۷. ۱۳۴۸. ۱۳۴۹. ۱۳۵۰. ۱۳۵۱. ۱۳۵۲. ۱۳۵۳. ۱۳۵۴. ۱۳۵۵. ۱۳۵۶. ۱۳۵۷. ۱۳۵۸. ۱۳۵۹. ۱۳۶۰. ۱۳۶۱. ۱۳۶۲. ۱۳۶۳. ۱۳۶۴. ۱۳۶۵. ۱۳۶۶. ۱۳۶۷. ۱۳۶۸. ۱۳۶۹. ۱۳۷۰. ۱۳۷۱. ۱۳۷۲. ۱۳۷۳. ۱۳۷۴. ۱۳۷۵. ۱۳۷۶. ۱۳۷۷. ۱۳۷۸. ۱۳۷۹. ۱۳۸۰.

انها پسنديءَ جو شڪار پئي رهيو آهي. ان نظريي ڪري يا ان جي پاڇي ۾، جدا جدا مذهبن جا اختلاف، نسلي ۽ ملڪي امتياز، فرقہ بنديون ۽ تعصبي قانون، نفرت، انڌاڏند مذهبي شريعتن جي پوئلڳي ۽ فسطائي خيال، دستور ۽ حڪومتون پئي پيدا ٿيون آهن. هن نظريي هيٺ آزاد راءِ، جمهوريت ۽ وسيع النظريءَ کي گهڻو نقصان پهتو آهي. ان منجهان انسانن ۽ قومن ۾ پاڪ ۽ اڻپلٽ، ڏٺيل ۽ ڌڪاريل، اوچ ۽ نيچ جا تفاوت پيدا ٿيا آهن.

ٻنهي نظرين جي انتها پسندي ڪيترين خرابين جو باعث بڻي آهي. مسئل وحدت الوجود سان دلچسپي وٺندڙن کي يوگ وشنيت، گيتا، سوامي وويڪانند ۽ سوامي تيرٿ بجنون تقريرون ۽ افلاطون، اسپنوزا ۽ نوفلاطونيت (Neo-Platonism) جي ڪتابن کي به پڙهڻ گهرجي.

(۲) قياسي ۽ سائنسي (ڪوجنا جو ذريعو)

مذهبن جي تاريخ ۾ ٻڌائي آيو آهيان ته مذهب جي ڪهڙيءَ طرح شروعات ٿي ۽ ڪيئن آهستي آهستي ٿي، حالات جي تقاضا، معاشري جي تبديليءَ ۽ معلومات جي فراوانيءَ بعد، ان جي ابتدائي عقيدن، رسمن ۽ رواجن ۽ قاعدن قانونن ۾ تبديلي ايندي وئي. ان ڪوجنا مان سائنسي علم جي ماڻهن مختلف علمن جي آڌار تي، هڪ ڳالهه ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي، ته خوف ۽ اميد جي بنياد تي، پيدا ٿيل عقيدا ۽ دستور روز بروز ارتقا ڪندا آيا آهن، ۽ آئينده ۾ سندن ارتقا هلندي رهندي. تنهنڪري، ٻين علمن جهڙوڪ طب، علم ڪيميا، علم حيات وغيره وانگر، مذهب به سماجي ۽ ذهني معلومات جو هڪ علم آهي، جو باوجود مختلف عقيدن ۽ دستورن جي، بنيادي طرح هڪ وڌندڙ ۽ سترندڙ علم آهي. جيئن مٿي ذڪر ڪيل علمن ۾ مختلف ڪوجنائن بعد ڪي نظريا قائم ٿي وري بدلجن ٿا، اهڙي ساڳي حالت هن سان به لاڳو آهي. ڪنهن به

وسيلي، مذهبي اختلافن سبب ماڻهن جي ورهاست جي مخالفت ٿي ٿي، ۽ انهيءَ ڪري مذهبي مهتدارن ۽ انهن تي مدار رکندڙ حڪومتي ڪارندن ان ۾ سندن مستقل مقام کي خطرو ڏسي، ان جي مخالفت پڻ ڪئي آهي. ان نظريي کي انتهاپسنديءَ يا اعتدال جي حد ۾ پيش ڪرڻ جو مدار مذهبي مهتدارن جي ردعمل تي زهير آهي. جڏهن مذهبي گروهه حد کان وڌيڪ مذهب جي استعمال تي غرضي ڪئي آهي ۽ ان لاءِ کين سخت ڪٽر پڻي ۽ تنگ نظريءَ جي روش اختيار ڪرڻ پئي آهي، تڏهن وحدت الوجودي درويشن مرڪبو مذهبي نظامن جي ختم ڪرڻ جو آواز اٿاريو آهي — جيئن سچل عليه الرحمة اهڙيءَ حالت ۾ چيو ٿو:

جڏهين مشرقي مسجد، ميناري ويران نه ٿين،
حلال حقاني ميان سچو حاصل نه ٿوي.

وحدت الشهود جو نظريو: ان جو پوڻالو ”هم از اوست“ آهي. هن نظريي مطابق بخاني هشيءَ جو بنياد وجود ڪل (خدا) آهي، ليڪن ڪائنات جي پيدا ٿيڻ بعد مادي دنيا ۾ پنهنجي جدا هتي رکي آهي. هتيءَ مطلق (خدا) پاڪ ۽ اعليٰ آهي عالم صفات کي ان سان تشبيهه ڏيئي نٿي سگهجي. مادو پنهنجي دائره اثر هيٺ قدر آهي. انهيءَ نظريي ۾ سچل ڪري هر شيءِ جا ٻه پهلو ٿين ٿا: هڪ پهلو روح ۽ ٻيو مادو آهي. هڪ طرف سچ آهي ته ٻئي طرف ڪڍ آهي. ثواب ۽ گناه جدا شيون آهن. تنهنڪري جزا ۽ سزا لازمي ٿيڻن ان ڪري ماڻهن کي گناه ۽ گمراهيءَ مان ڪڍي، راه ۽ ثواب طرف حلائق مذهبي اڏارڻ جو فرض ٿيو پوي. اهو فلسفو سچت جي هڪ وجوديءَ جي باوجود ڪثرت جي ظاهر اختلافن تحت ڪري مڃي ٿو. ان مطابق ”سو ويري سو وارو“ نه آهي. هر زمان گڏ ڪٿت کي به جاءِ آهي.

سچي نگاهه هڪ حد تائين پاڻ ۾ ڪي خاصيتون رکي ٿو، ۽ ٻئيءَ ڏي چڪي ٿو. اهو دنيا جي دستور مطابق

۾ فيض ۽ مصر ۾ سڪندريہ مان ٿيندو اچي دمشق رھيو، جتي ۶۳۸ ھ مطابق ۱۲۴۰ع ۾ وفات ڪيائين. جبل قاضيون تي قاضي محي الدين زڪي جي مقام ۾ دفن ٿيل آھي.

اھو ابن عربي آھي، جنھن اسلامي تصوف ۾ فلسفيانہ طور، نظريي وحدت الوجود جو بنياد وڌو ھو، جو پوءِ سڀني مسلمان ملڪن ۾ پکڙجي ويو. ائين نہ آھي تہ ان نظريي جا ان کان اڳ مڃيندڙ ڪونہ ھئا. درويشن جو چوڻ آھي تہ اھا تعليم سنيہ بسينہ رسول مقبول جي ذريعي حضرت عليءَ کان مختلف درويشن تائين پھتي. منصور حلاج، شمس تبريز، خواجہ فريدالدين عطار وغيره ان جي ڪلم ڪلا تبليغ ڪئي، پر فلسفيانہ انداز ۾ ان کي منطقي دليلن ذريعي سمجھائڻ ۾ شيخ محي الدين ابن عربيءَ جو خاص مقام آھي. سندس ڪتاب ”فصوص الحکم“ ان لاءِ پڙھڻ جي لائق آھي.

نظريي وحدت الوجود کي ”ھماويت“ جو نظريو بہ سڏيو ويو، جنھن جو مطلب اھو آھي تہ جملي ھستيءَ جو حقيقي وجود ھستيءَ مطابق يا وجود ڪل آھي. اھو وجود ڪل ئي خدا آھي. جملي ڪائنات سندس ڀرڻي جو مظهر يا عڪس آھي، جنھن کي عالم صفات سڏجي ٿو، ۽ ان کي جدا ھستي نہ آھي. لاموجود الا الله (يعني الله کان سواءِ ڪو بہ وجود نہ آھي) ان جو مول ۽ متو آھي. جيئن ماڻھوءَ جو آئيني ۾ عڪس يا زمين تي سندس پاڇولو يا ان جي آواز جو گھنڊ ۾ پڙاڏو ڪا جدا حيثيت ڪانہ ٿا رکن، ان وانگر صفات بہ ڪا جدا حيثيت ڪانہ ٿي رکن. بلڪہ اھا ذات حقيقيءَ تي مدار رکندڙ ۽ سندس عڪس ۾ ٻڌل آھي.

انھيءَ نظريي جو اثر مذھبن ۽ ملڪي سياست تي ڪھڙو پوي ٿو، ان جو مختصر ذڪر دلچسپيءَ کان خالي نہ ٿيندو. جنھن صورت ۾ ان نظريي مطابق ڪل شيءِ جو وجود ھڪ ئي آھي، ان ڪري ان جي مڃيندڙ جي راھبر پاليسي عشق ۽ اتحاد اختلاف جي بيان بنيادي وحدت جو راز کولي ظاھر ڪري ٿو. تنھنڪري ان

نظري کي فلسفیانہ طور ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. عاشقن ۾ مولانا روم، منصور، عطار، شمس تبريز، سرمد، شاه عنايت، سچل وغيره، انهيءَ بساط جي سلسلي ۾، خاص ذڪر ڪرڻ جي لائق آهن. ٻين مذهبن ۾ آءٌ هن ۾ ڪيئي اعتراضا مٿس ملي سگهندا.

هيءَ ڪاليج صاف ذهن ۾ ويٺا وڃي لائق آهي ته مالڪن ۽ حقيقي عاشقن جا اهي خيال جملي دينن ۽ ڌرمن جي جدا گانه نظامن ۽ انسانذات کي ڌرمن جي نالي ۾ ورهائڻ جي خلاف هئا. جنهنڪري مذهبي مهندرن طرفان انهن جي سخت مخالفت ٿي، جن انهن جي خلاف آهي جواب پيش ڪيا، جن جي ذريعي سندن دڳان هلائڻ جو جواز پيدا ٿي سگهي. مسلمانن ۾ امام شراقي ۽ امام رباني مذهبي شريعتن جي جواز ۾ فلسفیانہ دليل پيش ڪيا. اهڙيءَ طرح هندن ۾ آرياساج قديم ڀڃڻا جي نالي ۾ جواب پيش ڪيو. عيسائين ۾ رفرميشن (اصلاح = Reformation) ۽ رينيسانس (نشأت ثانيه = Renaissance) تحريڪون پيدا ٿيون، جن جدا مذهبن جي قيام ۽ بنا لاءِ دليل ڏنا. هتي ڀڃڻي ڌرين جي اهڙين تحريڪن جو ذڪر باعث طوالت سمجهي، صرف مسلمانن ۾ وحدت الوجودي تحريڪ ۽ ان جي جواب ۾ وحدت الشوادي تحريڪ جو ذڪر ڪندس، هو ٻين ڌرمن ۾ انهيءَ قسم جي تحريڪن جو نه نمونو پيش ڪندو، ۽ ان مان پڙهندڙن کي انهن تحريڪن جو فھرڪر پس منظر ۾ معلوم ٿي ويو.

وحدت الوجود جو نظريو: مسلمانن ۾ انهيءَ نظريي جو باني شيخ محي الدين بن علي ابن عربي هو. کيس ”شيخ الاڪبر“ به ڪري سڏيندا هئا. هو ڏکڻ اسپر ۾ مورثا جي شهر ۾ ۵۶۰ھ مطابق ۱۱۶۴ع ۾ ڄائو، ۽ حاتم طائيءَ جي اولاد مان چوڻ ۾ ٿي آيو. هن ۵۶۸ھ ۽ بورجو گل جي موجوده گادي لڙين ۾ شيخ ابوڪرين خذاف کان ابتدائي تعليم ورتي. انهيءَ وقت ٿيندي آئين جو گورنر سلطان محمد هو. ابن عربي ابتدائي تعليم وٺڻ کانپوءِ مسولي ۾ ويو، جتي ڪجهه وقت بدهي، وڏي ڪارڊووا ۾ ڪجهه تربيت حاصل ڪري، اتان موراڪو

(۲) انهيءَ نظريي ۾ اعتقاد رکڻ ڪري، خالق ۽ مخلوق جا تفاوت
نڪري ٿي ويا.

(۳) ان تعليم ڪري انسانذات کي، بنا تميز مذهب، رنگ، نسل ۽
قوم جي، هڪ بدن جا عضوا ڪري سمجهيو ٿي ويو.

(۴) ان ڪري ماڻهن مان تفاق، نفرت ۽ پياڻيءَ جا تفاوت نڪريو
ٿي ويا.

(۵) جنهنڪري جملي مذهبن جا قيد ۽ پابنديون، جزائن ۽ سزائن،
بهشت ۽ دوزخ جا عقيدا ختم ٿي ٿي ويا:

بهشت دلاسي، دوزخ ڊڙڪي،

ڪوڙو ساسي، ڪوڙو ڪڙڪو. (شاه نصير)

(۶) انهيءَ نظريي ۾ عقيدي ڪري مذهبن جون شريعتون ۽ نظام
احديت وڃائي ٿي ويا.

(۷) ان ۾ صاحب اقتدار ۽ مذهبي مهندار پنهنجي پنهنجي تسلط خلاف
کليءَ بغاوت جا آثار ٿي ڏٺا.

اهي ڳالهيون اهل علم ۽ صاحب دل شخصن تائين محدود
هيون. مسلمانن ۾ پيغمبر خدا جي انهن رازن جو علم حضرت علي عليه السلام
کي معلوم ٿيو، جنهن کان جدا جدا سلسلا طريقت جا نڪتا. ”انا
مدينته العلم و علي بابها“ [يعني، ”آءٌ علم جو شهر آهيان، علي دروازو
آهي“] — ان ڳالهه، ڏي اشارو آهي. ان رستي ۾ گروهه يا مرشد جي
ذاتي اثر ۽ ست سنگ ڪري انهن رازن جو پتو پوي ٿو. هن گروهه
وارا علم ۽ عشق ذريعي ان ڳالهه جو پتو لهن ٿا.

عالمن مان ويدانيتن، وجودين (Pantheists) ۽ وحدت الوجودين
ان مسئلي تي روشني وڌي آهي. مغرب ۾ قديم دور ۾ افلاطون (Plato)
۽ جديد دور ۾ اسپنوزا (Spinoza) ۽ نوافلاطونين ۾ پڻ انهيءَ مسئلي
تي لکيو آهي. مشرق ۾ تازو رام ڪرشن مٿ جي سواي وويڪانند
۽ پڻ ان تي روشني وڌي آهي. مسلمانن ۾ محي الدين ابن عربيءَ ان

خواجہ حافظ ساکني خيال کي هن طرح ادا ٿو ڪري:

در ره منزل ليلي که خطرهاست بس،
شرط اول قدم آفتت که مجنون باشی.

[معني—ليلي جي رستي ۾ گهڻي خطرا آهن، ان تائين پنهنجو لاءِ پهريون شرط اهو آهي ته چريو ٿي!]

(۳) مجذوب بسا عاشق بي صبر آهي. هر ڳالهه انقلابي طريقي مان ڪرڻ گهري ٿو. هو حال کي مستقبل لاءِ مهمل ڪرڻ واسطي تيار نه آهي. خواجہ حافظ ان جي اهڙي جذبي جي ترجماني ڪندي چوي ٿو:

دم فرست غنيمت دان و داد خوشدلی بستان،
بسي گردش کنند گردون بسی لیل و نهار آرد.

[معني—زندگيءَ جي هر گهڙيءَ کي غنيمت ڄاڻي ان مان فائدو وٺ، ڇاڪاڻ ته ڏينهن راتيون ۽ زمانا پيا بدلجن، ۽ ممڪن آهي وري موقعو نه مليي.]

ٺهڪري هو، هر دم کي غنيمت ڄاڻي، جيڪي چوڻو اٿس، سو بنا دٻ بگڌم چيو ڏئي.

هان سوال اٿندو ته اهي ڪيترا راز هئا، جن کي مالڪن نه ۽ جيرو ٿي، ۽ مجذوبن علي الاعلان چوڻ گهريو ٿي، جن مان سڀ مهذارن ۽ مندن مددگار حادثن جي مسئلن مفاد کي خطري ۾ رکڻ هو. منهنجي فخر ۽ انهن جو لب لباب هيٺيون آهي:

میر صرف ذات حقيقيءَ جو هو، بي سبب ان جي صفات هئي:

منق جو م ان کي، م کي چو معشوق،
خوش جو م خام تون، م کي چو مخلوق،
تنهن سلوڪ، جو ناقصائي نگیو.

[معني - اها مصلحت پري ڳالهه نه آهي ته پردي کان ٻاهر ڪري گفتگو ڪجي، نه ته سالڪن کي هر ڳالهه جو پتو آهي.]
 هنن جي راءِ هئي ته نانگ به مري لٽ به نه ٻڃي. اهڙي طرز عمل اختيار ڪرڻ لاءِ هنن ڪيئي دليل ڏنا ٿي، جي، مستقل مفاد ۽ منظم مذهب جي روايت ۽ تعصبات خلاف کليل گفتگو سان ڪو فائدو ڪونه ٿيندو، ڇاڪاڻ ته عوام آها سمجهندا ڪونه، ۽ خواص ناراض ٿي سختي اختيار ڪندا. تنهنڪري هنن مخصوص ماڻهن تائين پنهنجي تعليم کي مڪلفي طرح پهچائڻ جي ڪوشش ڪئي، ۽ گفتگو جو اهو طريقو اختيار ڪيائون، جو قانون جي زد کان ٻاهر هو.

هـ جذوب :

هي ان قسم جا ڪارڪن هئا، جن تي هوش کان جوش جو زياده اثر هو. جنهنڪري هنن حق جي آواز کي تقاري جي چوٽ تي، بنا خوف جي، چئي ڏنو ٿي. هنن کي پتو هو ته ان ڪري هيٺيان رد عمل ٿين ۽ نقصان پهچڻ وارا هئا:

(۱) عوام تي منظم مذهبن جي تسلط جي گهٽجڻ جو امڪان هو: جنهنڪري مذهبي مهندار ۽ سندن بددگار حاڪم ناراض ٿي، هنن جي ڪم تي بندش وجهڻ وارا هئا، ۽ سندن خلاف عوام کي پڙڪائي ڪين سخت سزائون ڏين وارا هئا.

(۲) پر انهيءَ علم جي باوجود، هنن جو اعتقاد هو ته عوام جي دل سالم هئي - صرف هنن جي سمجهه، گهٽ هئي. ان ڪري کليل ۽ تقاري جي چوٽ تي، جا ڳالهه ڪين هر هر پنڌائي، اها هر پنڌندا ضرور، ممڪن آهي ته انهن تي ترٿ اثر نه ٿئي، ۽ حڪام وقت ۽ مذهبي مهندارن جي سزائن ۽ ڪارڪنن جي قربانين بعد ئي انهن تي اثر پوڻ شروع ٿئي. ان حالت جي ”غالب“ ههڙيءَ طرح ترجماني ڪري ٿو -

تعذير جرم عشقِ هي بيڪار محتسب،

بڙهتا هيءُ اور ذوق گنه ياں سزا ڪيے بعد.

گنجائش ملڻي آهي، ان جا رواجي، غير ترقي يافتہ ۽ جاھل ماڻھو جو حالت ۾ ۽ شيشہ مستحق نتاڻي سگھن، ان ٻڪري عوام لاءِ جي مذهبي دستور العمل، عقيدا، ۽ سماجي قانون رٿيا وڃن ٿا، سي جدا قسم جا ٿين ٿا.

مٿي ذڪر ڪري آيو آھيان تہ منظم مذهب ۽ ان جا فرقہ حجاب، وقت کان پوءِ مسئلن مفاد، جيو پوڻ، تنهنڪري ان جي اڳواڻن جي مفاد وٽان اڃا ڳالھ، ٿئي ٿي تہ عوام سندن چنبي ۾ ڦاٿل رھن، آھستي آھستي، انساني سماج ۾، حڪمران گروھ، مذهبي مھندار ۽ شاھوڪار طبقي جا مفاد ھڪٻئي ٿيو پون. تنهنڪري ڪا به ڳالھ، جا ماڻھن کي آزاد راءِ ۽ آزاد خيالي ۽ سان مانوس ڪندي ھوندي، سا ھو ھيڪاري برداشت نہ ٿا ڪن. ۽ عوام جي تعصبات ۽ قديم عقائد جي آڙ ۾، ڪا به اھڙي ڳالھ، جنھن ۾ سندن مفاد کي نقصان پھچي جو انديشو ھوندو آھي، ان لاءِ عوام جا جذبات پڙانگيختہ ڪري، آزاد خيال ماڻھن کي سزائون ڏيندا آھن. تنهنڪري درويشن اڪثري اھڙين ڳالھين کي بخڻي بطور ظاھر ڪيو آھي.

درويش ۾ ۽ گروھ، رھيا آھن: ھڪ مالڪ، ۽ ٻيا مڃدوڻ.

سالڪ:

سالڪن حق جو آواز اھڙي نموني اشارتا ۽ ڪنابتاً ظاھر ڪيو، جو عوام جي تعصبات کي ۽ مجروح نہ ڪيائون ۽ مسئل مفاد جي زد کان به بچي ويا: جنھن لاءِ مولانا روم عليه الرحمۃ فرمايو آھي تہ خوشتران باشد کہ سر دلبران، گفتہ آيد دَرِ حديثِ ديگران. انهيءَ مان سندن مراد ھيءُ ھئي تہ سمجھڻ وارا ڳالھ سمجھي ويندا، باقي عوام ماڻھو ان کي نہ سمجھي سگھندا، جنهنڪري مسئل مفاد جي زد کان محفوظ رھيو.

خواجہ حافظ شيرازي، انهيءَ حالت کي مدنظر رکي، فرمايو آھي: مصاحبت نيست کہ از پرده يزون اندر راز، در نہ در مجلس رندان خبري نيست کہ نيست.

جن انسانذات جي اتحاد، امن ۽ ترقيءَ لاءِ پئي ڪوشش ڪئي آهي. هنن کي ڪثرت مذاھب، عقائد، دستورالعمل، نظرين وغيره جي پويان بنيادي وحدت ڏسڻ ۾ آئي آهي. انهن بنا امتياز مذاھب، نسل ۽ قوم جي، ان وحدت جي مقصد اعظم جي حصول لاءِ پئي ڪوشش ڪئي آهي. انهن معاشري جي ضرورتن، وقتي مصلحتن، قديم روايت، عوام جي تعصب، قديم عقيدن ۽ ماڻھن جي مڪاني، نسلي ۽ ذهني ارتقا جي تقاضائن موجب ٺهيل مختلف جماعتي دستورالعملن ۽ عبادتن جي طريقن ۽ تنظيمن جي ظاهري ڪثرت پويان بنيادي وحدت سمائل ڏئي هئي.

اهڙي قسم جو فڪر هيٺ ذڪر ڪيل ٻن ذريعن وسيلي پئي ظاهر ٿيو آهي ۽ وڌيو ۽ پکڙيو آهي:

(۱) مخفي ۽ سيني بسين تعليم جي ذريعي، ۽

(۲) قياسي ۽ سائنسي کوجنا جي ذريعي.

۱- مخفي ۽ سيني بسين تعليم جو ذريعو:

اها تسليم شده حقيقت آهي ته سڀئي ماڻھو ذهني ارتقا ۾ هڪجهڙا نه پئي رهيا آهن. هڪڙا مذهب، راسخ العلم ۽ صاحب دل آهن. ٻيا غير مذهب، جاهل ۽ متعصب آهن. ٻئي گروھ جي هميشه ڪثرت رهي آهي. ٻنهيون گروھ آڱرين تي ڳڻڻ جيترو رهيو آهي. تنهنڪري قاعدا قانون، عقيدا، زندگيءَ جي عمل جو طريقو ۽ نقطہ نگاہ ٻنهي گروھن جو علحده پئي رهيو آهي. هڪڙن شخصي، قروعي ۽ عارضي نفعي کي ترجيح ڏني آهي. ٻين مجموعي، اصولي ۽ دائمي ڳالهين ڏي توجه پئي ڏنو آهي. هڪڙن جي سامهون حال هو ٻين جي اڳيان مستقبل (آخري) هو.

پيغمبرن ۾ هڪڙيون ڳالهيون عام لاءِ ڪيون آهن، ٻيون خاص لاءِ. خاص جون ڳالهيون عام جي سمجهه کان مٿي آهن. ازانسواءِ عقيدن، رايي ۽ زندگيءَ جي طريقي ۾ جا خاص ماڻھن کي آزادي يا

تولاءَ ۽ منهنجو دين مون لاءِ هرھڪي سندس دين جي آزادي آھي. ٽئين ھنڌ پيغمبر صلعم چيو آھي ته ”اختلاف امتي رحمة“ يعني رحمت ۾ راءِ اختلاف رحمت آھي. قرآن ۾ چيل آھي، ”لڪل قوم ھاد“ يعني ھڪ گروھ يا قوم لاءِ پنھنجي ھدايت يا دستور العمل آھي. ڪثرت مذاھب باغ عالم کي رنگارنگي ڪن جو چمن بنائي، ان جي زيبائش ۾ واڌارو آئي ٿي.

اسلام جي صحيح تشريح ڄاڻڻ وارو مسلمان دنيا جي هر شيءِ ۽ نظريي کي ايڪار نه سمجهي، ان مان مفيد ۽ قابل قبول مواد حاصل ڪري ٿو. ھن جي ذهن ۾ ھي ڳالھيون صاف ويٺل رھن ٿيون ته

(۱) مذھب ماڻھن لاءِ پيدا ڪيل آھن ۽ نه ماڻھو مذھبن لاءِ.

(۲) دنيا جا سڀ مذھب، نظريا، فلسفا، سائنسون ۽ علم ماڻھن کي ڪتابن جي لئبروريءَ طور ڪتب آڻڻا آھن. انھن مان ”خدا ما صفا دع ما ڪدر“ جي سبق مطابق، چڱي ۽ مفيد ڳالھ وٺي آھي، ۽ غير مفيد کي ڦٽو ڪرڻو آھي.

(۳) دنيا ۾ ڪا به شيءِ، نظريو، فلسفو، مذھبي عقيدو وغيره آخري ۽ مڪمل ٿي نٿو سگھي. دين فطرت (قانون ارتقا يا ترقي پذير تبديل جي قانون) موجب، هر گھڙيءَ، هر زماني ۽ هر دور ۾ بحر فيض الھي مان نون نياپن، معلومات، نظرين ۽ عقيدن ظاھر ٿين جي اسيد ۽ امڪان آھي. اھو سلسلو لامتناھي يعني ان ڪتب رھندو. جي قيام مڙڻ ته ۾ ويجهڻا پانچ سپرين.

جڏھن به ۽ حتي به ھڪي مذھب، نظريا، فلسفا ۽ عقيدا انسانڌات جي اتحاد، امن ۽ ترقيءَ ۾ رخنو وجھن ٿا، ته اھڙيءَ حالت ۾ آھي غير فطري بنجيو پون.

۳. ڪثرت مذاھب پويان بنيادي وحدت جو نظريو

مٿي ذڪر ڪري آيو آھيان ته قديم وٽ ڪاڻ وٺي دنيا جي مختلف ملڪن، دورن ۽ قومن ۾ ھڪي اھڙا ماڻھو به پيدا ٿيا آھن،

سندن مذهبي عقيدن ۽ دستور العمل جي صداقت ۾ ويساھ ويهي ويو آھي. اھڙيءَ طرح سان آھي مستقل مفاد بنجي پيا آھن ۽ انھيءَ صورتحال ۾ جدا جدا مذهبن جي جدا جدا فرقن جو پيدا ٿيڻ ۽ موجود رھڻ فطري ڳالھ ٿيو پوي. ان حالت ۾ ”ڪس نمي گويد ڪم دوع من ترش است“ (ڪو به ڇو چوي ته منهنجو ڏونرو ڪٿو آھي) وارو معاملو بنجيو پوي.

جهڙيءَ طرح دنيا جي مختلف کنڊن، ملڪن، صوبن، ضلعن ۽ ٽين ۾ ورهاست، ماڻھن جي باھمي سھوليت ۽ شناخت لاءِ ضروري آھي، تهڙيءَ طرح انسانذات جي نظريات دنيا ۾ مذهبن ۽ فرقن جو وجود عملي ڪارڪردگيءَ لاءِ لازمي ۽ فطري آھي. تنهنڪري اھل تصوف ۽ راسخ العلم ماڻھن ڪڏھن به ڪنھن مذهب يا فرقي جي ضرورت ۽ افاديت کان انڪار نه ڪيو آھي. جهڙيءَ طرح دنيا ۾ اڄڪلھ ھر قوم جي حق خودارادي جو حق بين الاقوامي طور قبول ڪيل آھي، اھڙيءَ طرح ھر ماڻھو فرقي ۽ مذهب جي راءِ يا رايي جي آزادي ۽ مذهبي شريعتن، عقيدن يا عبادتن جي آزاديءَ کي به تسليم ڪرڻو آھي. اڪثر اختلاف جو ڪارڻ مختلف عقيدن، مختلف عبادت جا طريقا، مختلف دستور العمل نه ٿا ٿين، ليڪن جذبن کي مذهبي گروه حق جي ھڪ ھئي (Monopoly) پاڻ وٽ ڄاڻي، ٻين کي غلط ۽ ناحق تي سمجھي، زبردستيءَ سان ٻين کي ھر خيال يا ھر مذهب بنائڻ جي اصول ۾ اعتقاد رکڻ ٿا — جنھن کي مسلمانن جھاد جي نالي سان سڏيو آھي — تڏھن اختلاف پيدا ٿين ٿا، ۽ پوءِ ھر مذهب ۽ ھر فرقي طرفان، ان مذهب ۽ ان فرقي جي نالي ۾ عوام کي استعمال غرضي (Exploitation) لاءِ ڪتب آڻڻ جي ڪوشش ڪئي وڃي ٿي.

مذهب اسلام جي صحيح تشريح مطابق، ”لا اڪراه في الدين“ آھي، يعني — دين جي معاملن ۾ ڪا به زور زبردستي نه ھئڻ گھرجي. ”ھي ھنڌ چيل آھي، ”لڪم دينڪم ولي الدين“ يعني — تنهنجو دين

جيئن سياسي عالم ۾ ڪي ماڻهو سياست عمل جا پوئلڳ ٿي، موجوده حقيقتن کي مدنظر رکي، جماعتي نظام ۽ ملڪي انتظام لاءِ حائر حالتن مطابق قدم کڻندا آهن، ته ڪي وري مستقبل کي حال تي ترجيح ڏيئي، دالهي ۽ مجموعي مفاد لاءِ ڪم ڪندا آهن، تنهن وانگر مذهبن ۾ ڪي بزرگ ماڻهن کي چند عقيدن، رسم و رواج ۽ دستور العمل کي بنياد مڃي، مذهبي جماعتن ۽ فرقن جي گروهن وسيلي ڪم ڪري، سندن سماجي ۽ اخلاقي تنظيم ڪرڻ گهرن ٿا — جنهن جي فڪري ماحول ۾ دنيا ۾ مذهبن ۽ فرقن جي ڪثرت ڏسڻ ۾ اچي ٿي — ۽ ٻيا ترقي افهم ماڻهو آهن، جي انسانيات جي اتحاد، امن ۽ ترقيءَ کي پند نظر رکندي، مرڪزيت ۽ تڪميل انسانيات لاءِ ڪم ڪرڻ گهرن ٿا. ٻهريون گروه لاڙڪڙيت ڏي چڱي ٿو. ٻيو مرڪزيت ڏي. ٻئي جو فڪر ڪجهه ٻيو آهي. هن جي ڪثرت وفاق جي ڪارڻن جي نتيجن جو فڪر ڪنهن به.

جيئن ته مذهبي جماعتون، رفاڪارانه بنيادن تي، ڪن عقيدن ۽ رسم ۽ رواجن ۽ سماجي دستور العمل تي ٻهرا ڪيون وڃن ٿيون، تنهنڪري هرڪه مذهبي جماعت جي تنظيم، ترقي ۽ مضبوطيءَ لاءِ هيٺين ڳالهين جو ختم ڪيو وڃي ٿو:

(۱) مذهبن جي پختي ۽ مڪمل ڪم ۾ مڪمل قرار ڏيئي، انهن جي قبول ۽ قبول ٿي پوئجي ڪرڻ ضروري ڄاڻي وڃي ٿي.

(۲) انهن جي ذليل ڪم ۾ ڪي فوق العادل ۽ الهامي ڄاڻي، ان جي حدايت ۾ ايمان رکڻ ضروري سمجهيو وڃي ٿو.

(۳) انهن جي ٻهرا ڪيل ڪم ۾ سماجي ۽ شريعتي قانون پٺڀرين ڄاڻي، انهن ذريعي ئي رزم ڄاڻي حاصل ڪرڻ جو عقيدو رکيو وڃي ٿو.

انهن مذهبن کي بهترين لائح حيات ڄاڻي، انهن ارڪان ٻاهر ٻين مذهبي مذهبن ۽ عقيدن کي ڏسڻ ڄاڻي ٿو.

انهن جي ايتري اعتراف ڪري، هرڪه مذهبي جماعت کي

فصل ٽيون

مذهب هڪ آهي يا گهڻا آهن

هن مسئلي تي مذهبي علم جا ماهر ٻن رايُن ۾ ورهايل آهن: هڪڙا مذهبن جي ڪثرت ۽ باهمي اختلاف جا قائل آهن، ۽ ٻيا ڪثرت پويان بنيادي وحدت ۾ اعتبار رکن ٿا. انهن ٻنهي رايُن جي نقطہ نگاہن کي ذرا تفصيل سان بيان ڪرڻ ضروري آهي.

۱- مذهبن جي ڪثرت ۽ باهمي اختلاف جو نظريو.

مذهبن جي تاريخ جي ذڪر ۾ ڄاڻائي آيو آهيان ته قديم زماني کان هر ملڪ ۾ ماڻهن جي مختلف قبيلن ۾ جدا جدا عقيدن، رسمن ۽ رواج، سماجي دستور العمل، عبادتن يا ڪريامن جا طريقا هئي رهيا آهن، جن جي آڌار تي مذهبن جي تعمير ٿي آهي.

قديم وحشياني ۽ اوائلي دور کي ڇڏي، موجوده عالمگير ۽ ثانوي مذهبن کي ٽوڙ سڃي، ته آهي ٻه ڪيترائي آهن. جيڪڏهن انهن جا فرقا شمار ڪبا، ته هزارن جي تعداد ۾ وڃي پهچندا. انهن حقيقتن جي موجود هوندي، ڪثرت مذاهب ۽ عقيدن کان انڪار ڪري نه سگهيو. مذهبن ۽ عقيدن جي ڪثرت جي هن صورتحال کي غور سان ڏسبو ته ان ۾ ٻه رجحان نمايان نظر ايندا: هڪ مرڪزيت يا وحدانيت طرف ڇڪيندڙ آهي، ٻيو، لامرڪزيت يا انفراديت ڏي گهليندڙ آهي. انهن کي انگريزيءَ ۾ (Integration) يا (Centralization) ۽ (Disintegration) يا (Decentralization) ڪوٺي سگهيو. ٻين لفظن ۾ انهن کي ڪليت يا تڪميل ۽ جزيت يا ورهاست به سڏي سگهجي ٿو.

سواءِ ڪرم اڃا پڻ آهي.

آخر ۾ لب لباب ان ساريءَ تعليم جو اهو وڃي پيئندو ته، (۱) گيان يا صحيح علم، (۲) عشق يا پريم، ۽ (۳) عمل يا ڪرم — ٽيئي رستا آهن، جن تان طالب هلي سگھي ٿو، ۽ آخر ۾ اهي سڀ وڃي ملن ٿا، ۽ انهن جي ميلاب بعد ئي حقيقت جو پتو پئجي سگھندو.

علم مذهب جي شريعت يا فقه وارو صيغو:

”هن صيغي ۾ جماعت زندگيءَ جي نظام ۽ امن لاءِ ڪن قانونن جي پوئلڳي ڪرڻ ضروري آهي. اهي قانون ٻن طرحن جا مروج رهيا آهن — (۱) مذهبي قانون، ۽ (۲) قومي قانون.“

جيئن ته جماعتي زندگيءَ جا قانون هميشه معاشرتي جي تبديليءَ سان تبديل ٿين ٿا، تنهنڪري ٻن وقتن ان درجي تي پئجي آهي ته هزارين ورهيه اڳي جا مذهبن طرفان مقرر ڪيل گهڻا قانون فرسوده ٿي ويا آهن. هاڻ هر هڪ قوم کي سندن ملڪي ضرورتن، وقتي تقاضائن موجب انهن جا نوان قانون ٺاهڻا آهن. اجملي مذهبي قانون جديد دور ۾ عملاً منسوخ ٿي چڪا آهن. هن وقت جيڪي پاڌري ڪرستائي قانون، هندو منومرتي قانون، ۽ مسلمان شريعتي قانون رائج ڪرڻ گهرن ٿا، سي يا احمق آهن، جو زماني جي ديوار تي جيڪي لکيل آهي هو ٻڙهي نٿا سگھن، يا پنهنجي پنهنجي مستقل مفاد قائم رکڻ لاءِ، پنهنجن پوئلڳن کي ڏوڪو ڏين ٿا.

ان عشق جي درجي کي ”حال“ به سڏيو اٿن، جنهن ۾ نه صرف
ومدت جو علم مائينوءَ کي حاصل ٿئي ٿو، بلڪه ان ۾ پوءِ پاڻ کي
بمايل ڏسي ٿو. ان کي ”منصوري مقام“ به سڏين ٿا، سائينءَ ان
درجي جو ذڪر هنن لفظن ۾ فرمايو آهي:

سو شي، سو حسن، سو اجل، سو اللہ
سو ڀرين، سو پسام، سو وير، سو واهرو!

ان کي مڪن ”بقا بالذد“ سڏيو آهي، مڪن ”اوهم“ ۽ مڪن ”اناالحق“
جي آواز سان ظاهر ڪيو آهي.

عمل جي زندگي:

هيءَ ڪالهر به دلچسپيءَ کان خالي نه ٿيندي، جي ظاهر ڪجي
تہ عبادت ۾ خدمت خلق جي عملي زندگيءَ کي به وڏو درجو ڏنو ويو
آهي. ان لاءِ جملي مذهبن زور ڏنو آهي. قرآن ۾ آهي ”لم تقولون
ما لا تفعلون“، معنيٰ جيڪي ڪري نه سگهيو، ان جي گفتگو ڪرڻ
مان ڪو ناندو نه آهي، ڪرشن مهاراج گيتا ۾ سارو زور ڪرم تي
ڏنو آهي — ڇي، صحيح ڪرم ۾ ئي انساني نجات جو راز لڪل آهي.
هڪ شاعر ان تي چيو آهي:

سوجم ڪ، آسودگيءَ ما عدم ماست
ما زنده به آئيم ڪ، آرام نه نگريريم.

[معنيٰ — آءِ ان لهر برابر آهيان، جنهن تي منهنجو بقا رهي
ٿو: جي اها بند ٿي وڃي تہ منهنجو وجود ئي ختم ٿي ويندو.]
علامه اقبال ان کان متاثر ٿي، فرمائي ٿو:

عمل سے زندگی بنتی ہے جنت بھی جہنم بھی...

مشرقي مذهبن جي ساريءَ تعليم جو مدار ڪرم جي ڦل تي رکيل
آهي. مياتا ٻڌ ان ۾ حرف هي اضافو ڪيو آهي تہ صحيح علم کان

مٿرلو اٿس، بيدل ڦٽير ان لاءِ چوي ٿو:-

مڪ رمز وجود وڃاڻ ڏي

نئين حاجت پڙش پڙهاڻ ڏي.

اڪران ڏي وڃ، جوئي رازيسا،
عشق ڏي چاڙهي مول نه چڙهيا. (بيدل)

ان رستي تي، بقول سچل سرمست:

اول پيري پيچ، جي بند خيالات جا،

تور پڄاڻان وڃ، حلاجي حيرت ڀرور.

ان حالت کي ٻڌ ڌرم وارن ”نروان ٻڌ“ سڃاڻي ڪيو آهي، رندن
”نجات“ ڪوٺيو آهي، راعين بالوڀشن (Solvation) ٻڌيو آهي،
سيامن ”تياگ“ جي نالي ظاهر ڪيو آهي. ان جي ڌر تي پنجن
طالب مرثي مذهبن جي پنڌن کي آزاد ٿيو وڃي.

ڏسو عشق جا اصناف، مرثي مذهب ڪيائين معاف!

ڀاڻ سڃاڻڻ: ان کي صوفين ”اثبات“ جي نالي سان سڏيو
آهي. اهو اهو عشق جو درجو آهي، جنهن ۾ هر ڪا ڪالو ٿيڻ
صورت ۾ ڏسج ۾ اچيس ٿي. سچل سرمست ان حالت لاءِ فرمائي ٿو:

پيرنگيءَ مون رنگ، بسو ڇو ٻيا ٿيو،

قاهر ۾ پيو رنگ، موسيٰ ۾ فرعون جو.

— سمن سائين ان ٻڌت فرمائي ٿو ته:

پيتي رات رات ۾، ڪير زور ڏهائڻ،

نه ٺڪو ٺڪو ڏيندو ۾، نڪا ڪير ڪيڻ ڪان،

پنهنجو ڪير ڪيڻ، سڀني تان سوڙ هٽائڻ.

آن لاءِ جي ڳولا بعد جڏهن ڪي درويش پنهنجي بي بستي ڏسن ٿا،
تہ چيو ويھن —

در هر طرف ڪم رفتم جز حيرتم نيفزود،

فرياد زمين يابان و زراه بي نهايت.

(حافظ)

[معني — جيڏانهن بہ ويس تہ حيرت وڌيم، جو ان کٽ صحرا
جو سفر دانهن ڪڍايو ڇڏي.]

باوجود انهيءَ جي، هن راه جي ڳولائن طرفان ڪي ڊگ ڏسيل
آھن: هڪ آھي پاڻ وڃائڻ جو، ٻيو آھي پاڻ سڃاڻڻ جو، جن کي
صوفيانه زبان ۾ نئي ۽ اثبات ۾ سڏيو اٿن. ان تي مختصر روشني وڃڻ
ضروري ٿو سمجھان.

پاڻ وڃائڻ: هن ڪنيت کي اڪثر غلط معنيٰ ۾ ورتو
وڃي ٿو. بعضي تارڪ الدنيا ٿيڻ، بعضي نئي جو ذڪر پڄاڻڻ، بعضي
ڪنهن نہ ڪنهن نفسي خرابيءَ کاتي دور ڪرڻ ان لاءِ ضروري ٿا
سمجھن. شام صاحب فرمايو آھي:

جي پائين جو ڪي ٿيان، تہ ترڪ طمع کي ڪر،
ويدي وهتم وجود جا، خاصي ڌيان ڌر،
تہ ڪنهن پنجن ۾، لکجن لاهوت ۾.

هاڻي سوال اٿندو تہ ”طمع جي ترڪ ڪرڻ“ جو مطلب ڇا آھي.
نسان ۾ خوديءَ ڪري خودمطلبي پيدا ٿئي ٿي، جنهنڪري هو،
دودريبيءَ جي عالم ۾ اچي، هر ڪا شيءِ پاڻ لاءِ سمجھڻ لڳي ٿو.
ان جي ختم ڪرڻ لاءِ مجاز جي پهرئين درجي ۾ پاڻ محبوب ٿي
مٿ ڪرڻ سگھي ٿو. مجاز جي ٽئين درجي ۾ قومي تنغا انسانڌاب جي
فاد لاءِ ايتار ڪرڻ سگھي ٿو. هي درجو اهو آھي، جنهن ۾ نہ صرف
نياوي نفعي کي ترڪ ڪرڻو اٿس، پر اعتقادي، مذھبي ۽ نظرياتي
ڳاڻا بہ ختم ڪري، سر ڪالو تي نئين سر شور ڪرڻ جو مادو ٺھرا

ٻيءَ جو درجو پهرينءَ کان سوين ڀيرا مٿي آهي. پيغمبر خدا حضرت محمد صلعم ان کي ”حب الوطن من الايمان“ چئي، ايمان جو جزو قرار ڏنو آهي. شاھ لطيف عليه الرحمت پهرئين درجي جي بيجاز جي به تعريف ڪري ٿو، هر جذبن هو ٻئي درجي جي محبت جو ذڪر ڪري ٿو. ته نهايت نازڪ ۽ لطيف جذبن جو اظهار ڪري ٿو. وطن جي محبت جو ذڪر ڪندي، پاڻ فرمائي ٿو:

واجبائي وطن کي، جي آءٌ هٿ مياڻس
ته گور منهنجي سورا، ڪڇ پنوهارن پاس
ڏج ڏاڏائي ڏينه جي، منجهان ولڙين واس
مياڻي جياس، جي وڃي مڙھ، ملير ڏي!

پنينجي قوم جي محبت جو ذڪر ’مارئي‘ جي واٽان، وڙ وڙ ڏيئي،
هين ڪرائي ٿو:

جيئها جي تيهڻا، مون مارو مڃيا! (۱)

ٿر ٿر اندر ٿاڪ، عمر ماروئڙن جا!
.....

ايءَ نه مارن ريت، جو سين مٿان سون تي!

ان محبت جي درجي کي درويشن ”فنا في الشيخ“ سان مشابهت ڏني آهي. ان مان ماڻهن کي قومي مفاد لاءِ شخصي مفاد کي اڻڌار ڪرڻ جو سبق ملي ٿو.

بيجاز جو ٽيون ۽ سڀ کان مٿاهون درجو انسان ذات جي محبت ۽ عشق آهي. هن ۾ قطرو پاڻ کي قومي ^{ملزم} ۾ سمائڻ جي خواهش رکي ٿو. ان کان پوءِ عشق حقيقيءَ ڏي وڃي سگهيو. جيڪو ان درجي کي نه پهتو آهي، سو ڪٿي بجز وڙ جو زاهد هجي، پر حقيقت کان واقف ٿي نه سگهندو. ڀلا ڪهڙيءَ طرح ڪو ماڻهو صرف ورد وڙائڻ،

ٿو، جن ۾ شڪل شباهت جي خوبي ۽ ظاهري ڏيکاءَ جي باوجود،
ڪيترا اهڙا آهن، جن لاءِ شاه صاحب فرمايو آهي —
صورت گهڻو منڻا، ٿاڻا سسندن، ٿورو،
جنه ريلو ڏئي روح، جو کائي سو کامي مري.

سڀڪا چلڪندڙ شيءِ سون ڪانه هوندي آهي. ڪيترا ماڻهو منهن ۾
موسلي جهڙا، پر اندر ۾ ابليس هوندا آهن. تنهنڪري ماڻهن جي سنگ
۾ اڪثر ڏوڪي جو امڪان رهي ٿو. صحيح قسمن جي دوستي ۽
جنسي ڪشش گهٽ، هر نفس دوستيءَ جو اثر گهڻو رهي ٿو.
جنهنڪري ان ۾ زال ۽ مرد جو سوال ٿو زهني. زالون به هڪين
چون دوست ٿي سگهن ٿيون، ۽ مرد به هڪين جا دوست ٿي سگهن
ٿا. اهڙي دلي دوست جو ملڻ نعمت عظميٰ ڪري سمجهيو وڃي ٿو.
زندگي ان ڪري سڃاڻي، پر لطف ۽ پرمعنيٰ ٿيو پوي.

هم خيال ۽ هم طبع : اها اهڙي قسم جي دوستي آهي،
جنهن اندر دوست مان خيالن ۾ يڪجهڙي ۽ طبيعتن ۾ هڪجهڙائي
ٿيندي آهي. اهڙو ماڻهو هزارن ۾ ڪو هڪ مس ٿئي ٿو. ان جي
ڳولا ۾ ورهين جا ورهيه جفاڪشي ڪرڻي پوي ٿي. يا قدرت طرفان
مهرباني ٿيڻ ڪري ڪڏهن اوچتو مليو وڃي. اهڙي دوست لاءِ،
هندن جي نقطه نگاه موجب، اڳئين جنم جي ساٿ يا صوفين جي تلم
نگاه ڪان، روز ميثاق يا الست جي ڳانڍاپي جو حوالو ڏنو وڃي ٿو.
شاه صاحب ان کي هن طرح تشبيه ڏئي ٿو:

الست ارواحن کي، جذمين چيسانون،

۱۰۰ - ميثاقان ميار سان، لذتون منون لائون،

۱۰۱ - سو موٽي ڪيئن پاهون، جو محفوظان معاف ٿيو.

۱۰۲ - مڃار جو پيو ترقي يافته درجو قوم ۽ ملڪ جي محبت آهي،
جنهن ۾ اها محبت فرد کان ۽ ذات کان مٿي چڙهي، مجموعي ۽
معنوي ٿيو پوي. پهرين جو مثال مومل جو راڻي لاءِ روئڻ ۽ مارڻ
آهي، ته ٻئي ۾ مارڻي ۽ کپي مارڻ جي بڪ سڃاڻي ٿير وھارائي ٿي.

جو عشق، ۽ (۳) انسانذات جي محبت.

انهيءَ مسئلي کي پوريءَ طرح سمجھائڻ لاءِ عشق جي انهن تنهنجي درجن تي مختصر روشني وجهڻ جي ڪوشش ڪندس.

فرد واحد جي عشق جي پيدا ٿيڻ جا ڪارڻ ٽي ٿين ٿا: جنسي نفسياتي خواهش، ۽ طبيعتن جي هڪجهڙي هئڻ ڪري، رفيق حيات يا مونس جان جي خواهش، ۽ هم خياليءَ جو جذبو ۽ احساس.

جنسي خواهش: ماڻهو ساه وارو جانور آهي، ۽ هر جاندار شيءِ کي پنهنجي بچاءَ ۽ نسل جي قائم رکڻ جي خواهش قدرت طرفان وديعت ڪيل آهي. تنهنڪري مرد کي عورت ۽ عورت کي مرد لاءِ ڪشش ٿئي، ته اها فطري خواهش آهي. ان ۾ نه گناه آهي نه عيب. گناه ۽ عيب ان حالت ۾ پيدا ٿئي ٿو، جڏهن ان فطري خواهش جي پوري ڪرڻ لاءِ ڪو فرد قبيلي، جماعت يا معاشري جا تسليم ڪيل دستورالعمل اورانگهي، ان کي اصلي مقصد، يعني مونس حيات ۽ نسل جي بقا جي ذريعي کان هٽائي، جانورن وانگر صرف نفساني سد پوري ڪرڻ لاءِ چڙواڳ هلائي، ۽ قبيلي، جماعت ۽ معاشري ۾ رخن پيدا ڪرڻ جو ڪارڻ بڻجي ٿو. حقيقي طرح، ڪنهن هم خيال، هم نفس ۽ وفادار رفيق حيات ڳولڻ ۽ لهڻ جي ٽانگهه، کي ئي صحيح شخصي عشق ڪوٺي سگهجي ٿو. ان ڪري ڪثرت کان نڪري وحدت طرف وڃڻ سان، ان کي اطمینان قلب جي سبب ۽ جماعتي زندگيءَ ۾ ڪارآمد بڻجڻ جو موقعو ملي ٿو.

ساٿي يا هم نفس دوست: ماڻهو ولر يا سنگت ۾ رهڻ وارو جانور آهي. تنهنائي هن لاءِ وڏو عذاب آهي. ان ڪري اڄڪلهه قيد تنهنائيءَ کي سخت سزا سمجهيو وڃي ٿو. ليڪن هن وسيع عالم ۾، باوجود جماعت ۾ رهڻ جي به، ڪيترين ڳالهين ڪري ماڻهو پاڻ کي اڪيلو محسوس ڪري ٿو. تنهنڪري سچي دوست ۽ هم نفس سنگتيءَ جي ملڻ کي عالمن ۽ اهل دل شخصن وڏي وٽ ڪري سمجهيو آهي. زندگيءَ ۾ ماڻهوءَ کي گهڻن ماڻهن سان واسطو پوي

کي مذهب جو روح سڏيو آهي، ته ٻين عشق کي به اسان جو سنڌي درويش فرمائي ٿو۔

عشق سارو اسلام، مذهب محبت عين مبارڪ،
(مصري شاعر)

اڻي هڏ شاعر باهو غلہ الرحمة فرمائي ٿو۔
ايمان سلامت هر ڪوئي منگي عشق سلامت ڪوئي، هو۔
منگن ايمان، شرمون عشقون، دل نون غيرت هوئي، هو۔
مس منزل نون عشق ٻهچائي ايمان خبر نه ڪوئي، هو۔
مرا عشق سلامت رکين ”باهو“ ايمانون ديان ڏوئي، هو۔
عشق کي درويش ٻن ڀاڱن ۾ ورهائي، ان جو ذڪر ڪيو
آهي: (۱) عشق مجازي، ۽

(۲) عشق حقيقي۔

جيتوڻيڪ آخري طور ٻئي کي ڏيکارڻ جي ٿاري، ٻيا ٻه رهن کي
ٻوئين ۽ منزل تي پهچڻ جي ٻل، چيو اٿن، جنهنڪري مولانا جائي
فرمايو آهي ته

مناب از عشق رو گرچه مجازي است،

که آن بهر حقیقت کار سازي است۔

[۱] يعني۔ عشق کان منون نه مٻور، جيتوڻيڪ مجازي ٿئي،

چاڪاڻ ته ان مان حقيقت جو پتو پوي ٿو۔]

(۱) عشق مجازي ۽

عشق مجازي جي سمجهڻ ۾ اڪثر غلطي ڪئي وئي آهي.
وهابي طرح ان کي نفساني خواست جي پوري ڪرڻ جي ڪشش يا
ڪنهن واحد شخص جي محبت سان منسوب ڪيو ويو آهي. پر اهي
مسنهي ۾ اونهي شڪر ڪرڻ بعد، پتو پوندو ته خود عشق مجازي جو
جستجو ۽ نتيجي ۾ ڪنهن ۾ وسوسو ڪي ٿو، ان جا ٻئي درجا
ڪي ٿو آهن۔ چيو وڃي ٿو۔
۱۔ واحد جو عشق، (۲) قوم ۽ ملڪ

مجھڪو معلوم ھي جنت کي حقيقت ليڪن،
دل ڪي بهلاني ڪو ”غالب“ يه خيال اچھا ھي۔

عبادت گناھن کان چوٽڪارو وٺي ڏيندي، اھو ھڪ نہايت
تقصانڪار تصور آھي۔ انھيءَ تخيل ٿي مذهب کي چور مارڪيٽن،
سمگلرن، زانين، راشين، غاصبن وغيره جي جاءِ پناھ بنائي رکيو آھي۔
اھو خيال ته ڪھڙا به گناھ ڪري، خدا جي عبادت ڪرڻ سان،
انھن جي سزا کان معافي حاصل ڪري سگھبي، نہايت خطرناڪ
خيال آھي۔

ٻيا طريقا عبادت جا ذڪر، راڳ ۽ فڪر ڏسيا ويا آھن۔ ان
لاءِ پھريون سوال اھو اٿندو ته اھي سڀ ڇا لاءِ آھن؟ جي عارضي
سڪون قلب حاصل ڪرڻ لاءِ آھن، ته ٿيڪ آھي۔ پر ڪنھن وڏي
مقصد حاصل ڪرڻ لاءِ ته مٿي ذڪر ڪيل وحدت خيال ۽ عمل
انساني جا ٿي اصول مقرر ڪري، ان لاءِ انھن کي ذريعي طور ڪتب
آڻيو آھي۔ شيخ سعدی عليه الرحمة فرمايو آھي ته

دل بدست آور ڪم حج اڪبر است،
باز هزار ڪعبه يڪ دل بهتر است۔

[معني۔ دلين کي رھاند ڪر، جو اھو ڪم حج اڪبر برابر
آھي؟ هزارن حجتن کان ھڪ دل راضي ڪرڻ وڌيڪ آھي۔]
درويشن وٽ سڄي عبادت محبت انساني آھي، جا عملي صورت ۾
خدمت خلق جي ذريعي مڪمل ٿي سگھي ٿي۔

ھاڻ سوال اٿندو ته محبت ۽ عشق ڇا آھي؟ ھيٺ ان بابت
پنھنجي راءِ پيش ڪريان ٿو۔

محبت ۽ عشق جو رستو

جمالي درويشن، صوفين، ستنن، يوگين وغيره ان کي خاص
اھميت ڏني آھي۔ ليڪن ڪيترا ماڻھو آھن، جن ان جي صحيح معنيٰ
۽ مطلب سمجھڻ جي ڪوشش نہ ڪئي آھي۔ ھڪڙن فلسفي (عقل)

2
1
1
1
1

1

1
1

جو عشق ۽ (۳) انسانذات جي محبت.

انهيءَ مسئلي کي پوريءَ طرح سمجھائڻ لاءِ عشق جي انهن ٽنهي درجن تي مختصر روشني وجهڻ جي ڪوشش ڪندس.

فرد واحد جي عشق جي پيدا ٿيڻ جا ڪارڻ ٽي ٿين ٿا: جنسي نفسياتي خواهش، ۽ طبيعتن جي هڪجهڙي هئڻ ڪري، رفيق حيات يا سونس جان جي خواهش، ۽ هم خياليءَ جو جذبو ۽ احساس.

جنسي خواهش: ماڻهو ساھ، وارو جانور آھي، ۽ ھر جاندار شيءِ کي پنهنجي بجاءِ ۽ نسل جي قائم رکڻ جي خواهش قدرت طرفان وديعت ڪيل آھي. تنهنڪري مرد کي عورت ۽ عورت کي مرد لاءِ ڪشش ٿئي، ته اها فطري خواهش آھي. ان ۾ اڻ گناھ آھي نه عيب. گناھ ۽ عيب ان حالت ۾ پيدا ٿئي ٿو، جڏهن ان فطري خواهش جي پوري ڪرڻ لاءِ ڪو فرد قبيلي، جماعت يا معاشري جا تسليم ڪيل دستور العمل اورانگهي، ان کي اصلي مقصد، يعني سونس حيات ۽ نسل جي بقا جي ذريعي کان هٽائي، جانورن وانگر صرف نفساني سد پوري ڪرڻ لاءِ چڙواڳ هلائي، ۽ قبيلي، جماعت ۽ معاشري ۾ رخي پيدا ڪرڻ جو ڪارڻ بنجي ٿو. حقيقي طرح، ڪنهن هم خيال، هم نفس ۽ وفادار رفيق حيات ڳولڻ ۽ لهڻ جي ٽانگهه، کي ئي صحيح شخصي عشق ڪوئي سگهجي ٿو. ان ڪري ڪثرت کان نڪري وحدت طرف وڃڻ سان، ان کي اطمینان قلب جي سبب ۽ جماعتي زندگيءَ ۾ ڪارآمد بنجڻ جو موقعو ملي ٿو.

ساٿي يا هم نفس دوست: ماڻهو ولر يا سنگت ۾ رهڻ وارو جانور آھي. تنھائي ھن لاءِ وڏو عذاب آھي. ان ڪري اڄڪلھ قيد تنھائيءَ کي سخت سزا سمجھيو وڃي ٿو. ليڪن ھن وسيع عالم ۾، باوجود جماعت ۾ رھڻ جي به، ڪيترين ڳالهين ڪري ماڻھو پاڻ کي اڪيلو محسوس ڪري ٿو. تنھنڪري سڄي دوست ۽ هم نفس سنگتيءَ جي ملڻ کي عالمن ۽ اھل دل شخصن وڏي وٽ ڪري سمجھيو آھي. زندگيءَ ۾ ماڻھوءَ کي گھڻن ماڻھن سان واسطو پوي

ھراھا ڳالھ، جا مجموعي خوشيءَ، فلاح ۽ بھبوديءَ
پر رڪاوٽ وجھي، ۽

ھراھا ڳالھ، جا شخصي ۽ عارضي نفعي کي مجموعي
۽ دائمي مفاد تي ترجيح ڏئي، —

سا غلط آھي: پوءِ ان کي مذهب، فلسفي، سائنس، خدا ۽ پيغمبرن
جي نالي پر ئي چوڻ بيش ڪيو وڃي.

[۳] مذهبي رسومات، ڪرياکرم ۽ عبادت جو صيفو

ٽيون مذھبن جو صيفو عبادتن، پوڄا يا پريئر (Prayers) جو
آھي. ان پر ڪيئي قسم جدا جدا مذھبن طرفان ايجاد ڪيا ويا آھن.
مذھبن جي تاريخ پر ٻڌائي آيو آھيان ته ان جو رواج ماڻھن جي
وحشيانه زندگيءَ کان پيل آھي. ابتدا ۾ ان جو مقصد ظالم غيبي
طاقتن کي رضامند يا تسخير ڪرڻ جو ھو، پوءِ آھستي آھستي ٿي
جڏھن ماڻھن جي ذھني ترقيءَ ۾ واڌارو ٿيو، ته ان جا آخري مقصد
وڃي ھيٺيان بيٺا:

- (۱) خدا جو رضامندو،
- (۲) تزڪيه نفس،
- (۳) سکون قلب،
- (۴) آخرت جو فائدو، ۽
- (۵) گناھن کان چوڻڪارو.

عبادت، رسومات، ۽ ڪرياکرم جي مسئلي تي مفصل بحث
چوٿين فصل ۾ ايندو. هتي هي چوڻ ڪافي ٿيندو ته عقل جي
ڪسوٽيءَ تي پرڪڇڻ بعد، جديد دور جي انسان لاءِ انھن ڳالھن
جي اھميت گھٽجي ويئي آھي. خدا جي راضي ۽ ناراضي جو تصور ئي
اھل نظر وٽ غلط آھي. خدا ساڻين انھن انساني صفتن کان مٿي ۽
۽ پاڪ آھي.

نظر انهن جي پويان بنيادي وحدت پر ڪي سگهن ٿا.
ڪنهن علم يا نظريي جو ڪمال ان ۾ آهي ته ان کي محدود
مڪمل ڪيو وڃي، پر اهو، وهندڙ پاڻيءَ وانگر، پاڻ وٽ هر ڀر
ون نياپن ۽ رازن جي معلوم ٿيڻ جو دروازو کليل رهڻ ڏئي، اهو
ان جو ڪمال آهي.

ڪنهن ۾ ماڻهوءَ، قوم ۽ مذهب کي حق نه آهي ته علم،
عقل ۽ صحيح عدايت جي هڪ-هتيءَ جي دعويٰ ڪري. ذات حق
۽ ان جو علم هڪ بحر بي پايان آهي، تنهن ڪري انسان ماسو مال نه پر
ڪري سگهي ٿو. پر اهو ڪنهن جي، بنا شموليت ٻئي جي، ورثي ٿيڻ
کان مٿي آهي.

البت انسان صحيح ۽ غلط علم لاءِ ڪي نشان معلوم ڪري،
انن سان اڳتي وڌي سگهون ٿا. منهنجي ناقص عقل موجب هيٺيون
ڳالههون صحيح علم طرف رهبري ڪري سگهن ٿيون:

(۱) اتحاد انسانيءَ لاءِ ڪوشش.

(۲) امن عالم لاءِ جدوجهد.

(۳) انسانن جي ذهني، نفسياتي ۽ جسماني ترقيءَ ۽ بهبوديءَ

جو مضام نگاه.

انن مٿي ڳالهين جي حصول لاءِ صحيح علم اهو آهي ته
مراءِ عشق ۽ محبت جي ڪري ڳالهه اوڏانهن رهبري ڪري نه
سگهندي. محبت اتحاد آهي ٿي. اتحاد مان امن پيدا ٿئي ٿو ۽ امن
انساني ترقيءَ ۽ طاقت لاءِ ضمانت آهي.

تنهنڪري، هر اڌ ڳالهه، جا انسانن جي دلچ ۽ اتفاق

مٿي پيدا ڪرڻ جو ڪارڻ بنجي،

هر اڌ ڳالهه، جا امن لاءِ قسبي ۽ نياد جو پائو

بنجي،

تہ پھرئين قسم جو وھمي علم انسان جي وحشيانه ۽ غير بلوغت واري دور جو ھو. آھو موجودہ دور جي معلومات مطابق فرسودہ ثابت ٿي ويو آھي. ٻين ٽنھي علمن انساني معلومات ۽ ترقيءَ ۾ ڪافي اضافو ڪيو آھي. ليڪن ڪنھن کي بي خطا ۽ يقيني (In-fallible) سڏڻ قانون فطرت جي خلاف آھي. اھي سڀئي علم ذريعا آھن، مقصد نہ آھن. تنھنڪري جھڙو الھامي علم کي آخري ڄاڻڻ غلط ٿيندو تھڙو ٻين علمن کي بہ آخري ۽ بي خطا ڄاڻڻ ئيڪ نہ ٿيندو. ھرھڪ مان فائدي وٺڻ جي ڪوشش ڪرڻ ضروري آھي — ”وائون ويہ ٿيون، ڪھ ڄاڻان ڪيھي ۽ ويا!“ پيغمبر، رشي، ولي، حڪيم، فيلسوف، شاعر پيشڪ ذات وارا بزرگ ھئا، پر ھرھڪ جي اھا ذات بہ محدود دائري جي آھي. ٽيليويزن، ريڊيو، ھوائي جهاز، جوھري توانائي، بجلي، ايڪسري وغيرہ ٺاھڻ سندن ڪم نہ ھو. تنھنڪري ملن ۽ پنڊتن، پادرين طرفان اھا دعويٰ ڪرڻ تہ سندن مذھبن مان ھرھڪ مڪمل نظريہ حيات پيش ڪري ٿو ۽ انسانذات جي جملي مسئلن جو حل پاڻ وٽ رکي ٿو، اھو قانون فطرت جي خلاف ۽ محض مستقل مفادن جي ھٿن ۾ ڪيڏن برابر ٿيندو.

دنيا، هزارن ورھين جي تجربي ۽ قياس بعد، ھر شيءِ ۽ مسئلي ۾ نئين معلومات حاصل ڪئي آھي. ليڪن ڪڏھن بہ ان کي مڪمل ۽ حرف آخر سمجھڻ قانون ارتقا جي خلاف آھي. روزمرہ جي ڪارگذاري، ماحول جي وسائل، قديم معلومات جي ذخيري جي فراھمي، نين ضرورتن جي تقاضائن، تقابلي قياس آراين ۽ سائنسي تجربن ڪري ڏينھون ڏينھن نوان راز ڪلندا رھندا ۽ ماڻھو ترقي ڪندا ويندا. تنھنڪري بکي مذھبن طرفان سندن علم جي مڪمل، صحيح ۽ آخري ھجڻ جون دعوائون بنيادي طرح غلط ۽ خود فریبي ۽ مستقل مفاد جي قائم رکڻ لاءِ استعمال غرضي (Expolitation) جو ھٿيار ٿي چئي سگھجن ٿيون.

دنيا ۾ نظرين جي اختلافن، مذھبن جي ھزارھا فرقن، ۽ ھر علمي ۽ سائنسي ڪوجنا بعد حاصل ٿيل نت نئين معلومات جي باوجود،

”جين ڏلو آه مون“

۽ اخلاق جا دروازا بند ڪيا وڃن ٿا، جنهنڪري مذهب مستقل بنجيو پون. وڏو ظلم اهو آهي ته سڀ مذهب الڳ الڳ پاڻ مڪمل، صحيح ۽ ڀني ڪي. غلط ۽ الڳوري ثابت ڪرڻ جي دعويٰ ڪن ڪندي، مائين بر امن، اتحاد ۽ ترقيءَ عوض فساد، تفرق ۽ تڙيل جي پيدا ٿيڻ جا سبب بنجيو پون.

(iii) قياسي يا تقابلي علم: هن قسم جي علم جو بنياد بحث، دليل، منطقي وغيره مان، ڪن اصولن ذريعي وڌو وڃي ٿو. فلسفي، ليبل، منطقي، ڪلام وغيره انهيءَ علم جون شاخون آهن. ان قسم جو علم يونان، هندستان، چين، وچ مشرق، روم ذريعي وڌي، جديد دنيا جي معلومات ۽ ترقيءَ جو باعث بڻيو آهي. اهل مذهب به هڪ حد تائين ان کي سندن مذهب جي مدد لاءِ ڪتب آندو آهي. ليڪن زياده تر مذهب جي فرسوده عقيدن جي ختم ٿيڻ جي ڊپ کان، ان کي الهامي علم کان گهٽ ڄاڻي، ان کان پري رهن ۽ مائين ڪي ان کان پري وڪڻ جي ڪوشش ڪئي وئي آهي. البت هن علم کي به ڪن مستقل مفادن (Vested Interests) استعمال غرضي (Exploitation) لاءِ ڪتب آڻڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. جوڙوڪ سرمايه دارن، اشتراڪين، مسابن ۽ رجعت پسندن ان کي پنهنجي پنهنجي مقصدن جي حاصلات لاءِ ڪافي ڪتب آندو آهي. اهو علم مابعد الطبيعات (Metaphysics) حيلن تي ٻڌو وڃي ٿو.

(iv) تجرباتي علم (سائنس): هن علم جو بنياد سائنسي ڪرد ۽ طبعي تجربن جي مٿان قائم ٿيو وڃي ٿو. اهو تجرباتي نه آهي ته هر ڏکيو تجربو آخري سمجهي، ان کي قبول ڪيو وڃي. هر چيز علم رياضي (Mathematics) جا نتيجا ڪي ڪوت بعد اڌ تر صحيح نڪرن ٿا، تيئن هن تجربن مان پڻ ڪي لازمي نتيجا صحيح ۽ اعتبار جوڳا نڪرن ٿا.

هن سوال اهو ته انهن علمن مان ڪهڙي قسم جي علم کي ”ڌيڪ ڪارگر ۽ صحيح“ ڄاڻجي. ٿوري شوق ڏوڻ بعد معلوم ٿيندو.

کي نصيب ٿي، اهو نوازجي ويو. هڪ شاعر ان تي چيو آهي:
 اين سعادۃ بزور بازو نيست، تانم بخشيد خداي بخشنده.
 [معنيٰ - اها ڳالهه زور، يا محنت ذريعي حاصل ٿي نه ٿي
 سگهي، اها خدا جي ذات آهي جنهن کي هو بخشي.]

جيتوڻيڪ ان ڳالهه کان انڪار ڪج فهمي ٿيندي ته هڪڙا ماڻهو
 غير معمولي ذهانت ۽ لياقت جا مالڪ آهن، ۽ ڪي صفا ڏڍ ۽
 ڪند فهم ٿين ٿا، ۽ پهرئين قسم جا ئي ماڻهو آهن، جن طرفان مذهب،
 فلسفي، ۽ ٻين علمن جي مختلف نظرين جون ايجادون ٿيون آهن.
 ليڪن ڪيترن ماڻهن کي غير معمولي علم سان گڏ ڪن غير معمولي
 قوتن ۽ طاقتن جو مالڪ به شمار ڪيو وڃي ٿو، جا ڳالهه گهڻين
 غلط فهمين جي پيدا ٿيڻ جو سبب بڻي ثابت ٿي آهي. انهن سان
 اهڙيون مبالم آميز ڳالهيون گڏي، انهن ماڻهن کي ڪرامتن، معجزن
 ۽ پيشينگوين جي لياقت رکندڙ ۽ غيب جي حقيقتن سان ملنبوس به
 سمجهيو وڃي ٿو. اهڙين ڳالهين ۾ اعتقاد رکڻ ڪري، ساري ڪائنات
 گویا چند شخصن جي هٿ وسيلي ٿيو پوي، ۽ اهو اعتقاد قانون
 قدرت سان هڪ مذاق بنجي پوي. اهي ئي خيال آهن، جن هر علم
 ۽ ڪاروبار تي پيغمبرن ۽ درويشن، پوپن ۽ مهاڻائن جي محيط ۽
 قابض هجڻ ۽ ذاتي طور هر نقص کان پاڪ ۽ معصوم هجڻ جو عقيدو
 پيدا ڪيو. هر مذهب جي عالمن ۽ شارحن اهڙي قسم جي علم کي
 گهڻي اهميت ڏني آهي. ان جو نتيجو اهو نڪتو آهي ته انهن
 مخصوص غير معمولي ماڻهن جي ظاهر ڪيل رايي کي مطلق حق
 سمجهيو ويو ۽ انهن تي انڪٽ چيني ڪرڻ غلط قرار ڏنو ويو، جنهن
 سان هڪ قسم جي ذهني ڊڪٽيٽري پيدا ٿي پئي.

مذهبن جي باني، درويشن ۽ نظرين جي ايجاد ڪندڙن جي
 همت کان انڪار ڪري نٿو سگهجي، ليڪن هر ڳالهه ۾ انهن کي
 معصوم ۽ صحيح ڄاڻڻ ڪري، مذهب مخصوص گروه جي هڪ هٿي
 سونوپولي ٿيو پوي، ۽ ان جي تشريح خالص انداز ۾ ڪري، عقل ۽

علم لدني، يا گيان، قدرت ائين ته نباتات ۽ حيوانن ۾ به نورو سمجه، جو مادو عطا ڪيو آهي. ان کي پائيدارن سمجه، يا ذهن (Mind) جي نالي سان سڏيو آهي. ان بابت اڄڪلهه نباتات ۽ حياتيات وغيره جي علمن ذريعي گهڻي روشني حاصل ٿي سگهي آهي، ليڪن اها حقيقت آهي ته ماڻهوءَ کي ائين سڀني کان وڌيڪ سمجه عطا ٿيل آهي. سمجه مان علم پيدا ٿئي ٿو، علم جي درويشن ۽ عالمن چار مک صيفا يا شعبا مقرر ڪيا آهن: (i) فني يا ذهني علم، (ii) الهامي يا وحيي علم، (iii) قياسي ۽ استنباطي علم، ۽ (iv) تجرباتي ۽ سائنسي علم.

(i) فني يا وحيي علم: انهيءَ قسم جو علم، شين کي منهنجي طرح، ڏسڻ بعد، گمان يا وهم ذريعي حاصل ٿئي ٿو. جهڙيءَ طرح هر متحرڪ شيءِ کي ڏسي، گمان اٿجي ته ان ۾ زندگي يا روح آهي، تڏهن ته چري ٿي! انهيءَ ڪري ئي اوائلي ماڻهن سچ، چنڊ، تارن، ڪڪرن، وهندڙ پاڻيءَ، سمنڊن، ٺهرائن، باهه وغيره کي روحن سان مشتمل ڪيو. هنن مختلف قسم جي آوازن، جهڙوڪ ڪٻوڙ، ٻاليءَ جي وڇڪڻ، وڻن جي گسجڻ، جبلن جي لنگڻ مان لنگوڻ وقت هوا جي آوازن کي غيبي طاقتن جي آوازن سان منسوب ڪيو. هي قسم جي علم ئي منجهڻ ڪن جانورن ۽ شين جي سياگي ۽ نياگي هئڻ جي وهن جو به ڪن لفظن ۽ ڪرياوڪرڻن وغيره ۾ تاثير مڃڻ جو يقين پيدا ڪيو، جاذب ۽ مذهب جي ابتدائي عقيدن لاءِ هن علم کي گهڻو دخل هو. اڃا به ماڻهو انهن ابتدائي وهن ۽ گمانن جي اثر مان پوريءَ طرح آزاد نه ٿي سگهيا آهن.

(ii) وحيي يا الهامي علم: گهڻي وقت کان ماڻهو خاص ذات ۽ علم جا قائل ٿي رهيا آهن. پيغمبرن، جيڪيمن، فيلسوفن، شاعرن ۽ مخصوص درويشن ۾ ان علم جي ذات يا بخشش هجڻ جو اعتقاد پيل رهيو آهي. ان بابت سندن چوڻ آهي ته اهو علم ٻين علمن وانگر محنت ۽ تجربي ذريعي حاصل نٿو ٿئي. اها خدا جي ذات آهي، جنهن

ڪري صحيح گروهه ۽ مرشد ٿيڻ جو اهو ماڻهو لائق ٿي سگهي ٿو، جنهن جي نگاهه ۾ جملي انسانذات بنا تميز مذهب، قوم، رنگ ۽ چڱي بُني جي، هڪجهڙي هجي. شاھ سائين ۽ فرمايو آهي:

پريان سندي پار جي مڙئي مٺائي،
ڪانهي ڪڙائي، چڪين جي چيت ڪري.

دوئي ۽ تعصب ان راه ۾ وڏيون رنڊڪون آهن. شريعتي نظامن وارن مذهبن جا دستور، جيڪي ان دوئيءَ ۽ تعصب جي پيدا ڪرڻ ۽ وڌائڻ جا وڏا سبب آهن، ان راه ۾ وڏيون رڪاوٽون آهن، بيٺل فقير عليه الرحمت فرمائي ٿو:

اڪر ان دي وچ جوئي اڙيا، عشق دي چاڙهي مول نه چڙهيا.
صوفيءَ لاءِ لاکوفي هئڻ بنيادي شرط آهي.

تزڪيم نفس (اندر اچارڻ): مرشد يا گروهه جي ٻي وصف اها هئڻ گهرجي ته هن وجود جو ورق ڪيني، نفرت، خودمطلبيءَ، تعصب، هٿ، هنسا ۽ خودفريبيءَ کان ڌوئي صاف ڪيو هجي. تڏهن ئي هو انهيءَ رستي تي ٻين جي رهبري ڪري سگهندو. تزڪيم نفس جو اڪر ته هر هڪ اچاريندو رهي ٿو، ليڪن ان درجي جي سمجهڻ ۽ پهچڻ لاءِ ڪي ٿورا ڪوشش ٿا ڪن. ان تي پهچڻ سان ئي نفس اطمينان حاصل ڪري سگهي ٿو، ۽ جاءِ امن يا دارالسلام تي پهچي ٿو.

(۳) نفس مطهر:

نفس جي ٻن درجن جو ذڪر اڳي ڪري آيو آهيان — نفس اماره ۽ نفس لوازم. ٽيون درجو نفس مطمئن جو آهي، نفس جي هن درجي تي پهتل ماڻهو ٻين جي صحيح رهبري ڪري سگهي ٿو. اهو رجو علم لدني، ايمان، عشق، ۽ صحيح عمل ذريعي حاصل ٿي سگهي ٿو.

ويا، يا صرف چند وظيفن، ذڪرن، عبادتن ۽ رباختن تائين محدود ٿي ويا، يا ربا ۽ مڪر جا مرڪز بنجي، مستقل مفاد پنجن پيا، جنهن ڪري انهن مان اصل مراد ۽ مقصد حاصل نه ٿي سگهيا. آهستي آهستي ٿي، ماڻهو ڳڙن، پيرن وغيره وٽ پتن، ملڪيت جي حاصلات، ۽ بيماري ۽ بيمشڪلات کان نجات لاءِ دعا ڪهرڻ واسطي وڃڻ لڳا، جنهن تي قدرت جي ساري ڪاروبار جي ڪنجي انهن جي هٿ ۾ هئي، ۽ هو سندن هر ڳالهه محض دعا، ڪرامت ۽ آسپس مان پوري ڪري سگهيا ٿي. حالانڪ انهن ادارن جي بنسٽ اهو تخيل ٿي شل ٿيو. طريقت جي انهن ادارن جو انهن ڳالهين مان نه واسطو هو، نه قانون قدرت جي ڳالهين کي بدلائڻ جي ڪين قوت هئي. اهو اهڙو عقيدو هو، جهڙو وحشيانه دور جي ماڻهن جو جادوگرن بابت هو. موجوده دور جا اڪثر پير، گرو وغيره نه تصوف (طريقت) جي علم کان واقف آهن ۽ نه صاحب اخلاق ۽ صاحب دل آهن. اهي سڀ ادارا لاهي ۽ شيخي ۽ بزرگي جا اڏا پنجن پيا آهن. ذڪر، عبادتون، وظيلا ۽ مراقبا وغيره صرف رسم رواج بڻيل آهن. انهن حالتن کي ڏسي، شاه باهو عليه الرحمت فرمايو آهي ته:

پڙم پڙم علم مشائخ سڏاون ڪرن عبادت دوري، هو-
اندر جهنگي پئي لٽيوي، تن من خبر نه موري، هو-
مولا والي مڏا موڪالي، دل تون لاه ٽڪوري، هو-
”باهو“ رب تنهان نون حاصل، جنهان چڱ نه-
ڪيتي چوري، هو-

صحيح علم جي واقفيت ۽ ڪو وٽ هو، جو ڪاليج جي پروفيسرن وانگر مرشدن جي هيٺن مسئلن ۾ مهارت لازمي سمجهي ويندي هئي: صحيح روحاني تعليم (طريقت) ۽ تزڪيه نفس (اندر اڃاڻ)، صاحب دل بزرگن ظاهر ڪيو آهي ته صحيح تعليم اها آهي، جا اتحاد انساني، امن عالم، ۽ ترقي بني آدم ڏي رهيري ڪري. تنهن

هڪ قول مطابق: ”او ڪم خود گم است، ڪرا ره بری کنڌ!“ انهن اڌارن جون به گروهه بنديون ٿي پيون آهن. انهيءَ رستي سان گهڻن ماڻهن جو نه تزڪيه نفس (اندر جو اوجر) ٿي سگهيو آهي، نه اخلاق درست ٿيو آهي، نه صحيح تعليم ۽ تربيت حاصل ٿي اٿن. اها حالت اڄڪلهه جي ڪاٺ آهي، بلڪ گهڻي وقت کان اها قحط الرحالي هلندي اچي ٿي، جنهن کي ڏسي هڪ درويش گهڻو وقت اڳ چيو هو ته: ”حريقان بادها خودرن و رفتند، تهی خمخانها کردند و رفتند“

[معني - راه عشق جا ساٿي منڌ جا پيالا پي ۽ پياري

هليا ويا، هو اهي ميخانا خالي ڪري هليا ويا.]

شاه لطيف عليه الرحمٰت به ان حالت کي ڏسي چئي ڏنو ته:

ويا سي وينجھار هيرو لعل و ندين جي،

تنين سندا پوڻيان شيهي لهن نه سار،

ڪئين ڪٽ لهار تنين سنڌي پيڻين!

هاڻي اچو ته ’مرشد جي اداري‘ (Institute)، ان جي فرائض ۽ ضرورت تي بحث ڪريون.

مرشد جو ادارو: جيئن قياسي ۽ تجرباتي تعليم حاصل ڪرڻ

لاءِ اسڪولن، ڪاليجن ۽ يونيورسٽين ۾ شاگردن کي ورهين جا ورهيه

مختلف علوم تي تعليم حاصل ڪرڻي پوي ٿي، تيئن صحيح روحاني تعليم،

تزڪيه نفس ۽ اخلاق جي درستيءَ لاءِ به، گهڻي وقت کان مختلف

مذهبن جي طريقت جي صيغي وارن جا ادارا موجود پئي رهيا آهن،

جن کي خانقاهون، اشرف، موناstrions (Monasteries) وغيره جي

نالن سان سڏيو ويو آهي. انهن تصوفي (طريقت جي) مسئلن جي تعليمي

تزڪيه نفس (اندر اچارڻ) ۽ اخلاق جي درستيءَ لاءِ تربيت ڏني ويندي هئي.

ليڪن اڳتي هلي، ڪجهه وقت کان، اهي ادارا يا ته بند ٿي

۽ بخود نريبي ۽ جيا نفسياتي مرض پيدا ٿين ٿيا، جنهن ڪري معاشر
 زهرناڪ ٿيو پوي.

(۳) نفس لوامہ:

هي انساني نفس جي ترقي يافته حالت آهي، جنهن ۾ عقل ۽
 تجربي جي بنا تي مختلف ڪالھين جي وچ ۾ تميز پيدا ٿئي ٿي. ماڻهو
 خودمطلبي ۽ اڻڪاري ۽ نفاق ۽ اتفاق، نفرت ۽ محبت، هٽا ۽
 اهٽا، هٿ ۽ نهٺائي، ڪيني ۽ صاف دلي، تعصب ۽ رواداري،
 بخود نريبي ۽ صحيح سچاڻپ جي وچ ۾ تفاوت معلوم ڪري، ٻنهي
 جي ٻنهي نقصانن کان واقفيت حاصل ڪري ٿو. ان جي بنياد تي
 اخلاقي قانون لاهيا وڃن ٿا. پر نفس جي ان درجي تي پهچڻ سان ئي
 اخلاقيات جا معاملو حل ٿي نه ٿا وڃن. رڳو تميز ڪافي نه آهي، پر
 ان سان گڏ صحيح عمل جي قوت پيدا ٿيڻ ضروري آهي، جا صرف
 صحيح تربيت ۽ تزڪه نفس سان حاصل ٿي سگهي ٿي، جنهن لاءِ اهل
 تصوف هيليان طريقا ڏسيا آهن: گروهه يا مرشد جي صحبت ۽ ست سنگ،
 صحيح علم جي واقفيت، عبادت، ذڪر، راک ۽ غور، فڪر، ۽ عشق
 و محبت، گروهه يا مرشد جي صحبت ۽ صحيح علم جي سلسلي ۾ هٽي
 ڪجهه وضاحت پيش ڪرڻ مناسب ٿيندي. عبادت ۽ عشق بابت پنهنجا
 وڃاڙ، مذهب جي صيغه عبادت جي عنوان هيٺ اڳتي پيش ڪيندس.

گروهه يا درشد جي صحبت ۽ ست سنگ: قديم زماني
 کان سڀني مذهبن جي صاحب طريقت گروهه ۾ اهو طريقو رائج رهيو
 آهي. اڃا تائين لکين ماڻهو مختلف ڪرن، ستن، پرڻ، فقيرن،
 مانڪس (Monks)، راهبن ۽ بڪشن وغيره جا پوئلڳ ۽ صحبتي
 وهندا اچن ٿا.

ليڪن هن وقت جي حالت هي آهي ته تمام ٿورا ماڻهو انهن
 اڍارن زمان مستفيد ٿي سگهيا آهن، ڇاڪاڻ ته اڪثر اهي ادارا ٻي
 شريعتي ادارن وانگر، مستقل مفاد (Vested Interests) ٿي پيا آهن.

(۲) ان جا بنيادي اصول ڪهڙا آهن.

(۳) آيا، اخلاقي دستورالعمل دائمي ۽ بيٺل آهن يا وقتائتا

۽ ترقي پذير.

(۱) اخلاق جا محرڪ جذبا (Incentives):

اخلاقيات جي عالمن هي ٻن ڀاڱن ۾ ورهايا آهن: هڪڙي ڀاڱي جو بنياد روحاني يا اعليٰ جذباتي خيالن تي رکيو اٿن، ۽ ٻئي ڀاڱي جو بنياد باطني مفاد جي آڌار تي قائم ڪيو اٿن. پهرئين ڀاڱي مذهبي اخلاقيات جو بنياد وڌو، ۽ ٻئي ڀاڱي جديد قومي اخلاقيات جو بنياد وڌو.

(۲) اخلاق جا بنيادي اصول ڪهڙا آهن:

شخصن، توڻ ۽ انسانذات جو اتحاد، امن ۽ ترقي ان جا بنيادي اصول آهن.

(۳) آيا، اخلاقي دستورالعمل دائمي ۽ بيٺل آهن يا وقتائتا ۽ ترقي پذير:

جيڪڏهن تاريخي نقطہ نگاہ سان ان مسئلي تي نظر ڪبي، ته معلوم ٿيندو ته، اخلاقي دستورالعملن جي تعمير ۾ ٻه رجحان ڪم ڪندا آيا آهن: مذهبي رجحان ۽ قبائلي رجحان.

پهرين رجحان جي ڪري آهستي آهستي ٿي، نئين نئين قبايلن جا مذهب گڏجي وڏن مذهبن ۾ مدغم ٿيا، ته انهن مذهبن جا اخلاقي دستورالعمل گذشتہ مذهبن جي روايت، بديل حالتن جي تقاضائن ۽ قياسي علمن جي اثرن هيٺ تعمير ٿي، وجود ۾ آيا، جن انهن وڏن مذهبي نظامن جي تعمير ۾ گهڻو حصو ورتو. اهڙي طرح سان هندن، ٻڌن، ڪرستانن ۽ مسلمانن جي شريعتن وجود ورتو. دنيا جي چئن عالمگير مذهبن، جيڪي اخلاقي قانون مرتب ڪيا، سي ڪي سمورا نوان

اها اهو، جن مذهبن جي هن صيغي جي سمورن بشرين ۾ معلومات
 ۽ مباحثن اڏنا مطابق مڌائين ٿورو، فڪر ۽ ڪوچنا لاءِ، ڪليل
 سمورن، ان تي فڪر ۽ ڪوچنا تي ڪٿي آهي.

مذهب جو اخلاق، نفس ۽ ذهن سان
 واسلو رکندڙ جينغو (طريقت)

مذهب جي هن صيغي جو هيٺين ڳالهين سان واسطو رهي ٿو:
 (الف) اخلاق (صحيح عمل).

(ب) نفس (جذبات)، (ج) عقل (علم).

(الف) اخلاق يا صحيح عمل.

مذهب جي مارت واري صيغي ۾ اخلاقي ڏهه سئي ۽ ڪي اهو
 جهڙو حاصل آهي، اهو ڪو موجوده عالمگير ۽ ٿانوي مذهبن ۾، هر
 عالمن جي وسيلن ۽ جهالت جي زماني ۾ مروج قبلائي مذهبن ۾،
 ان کي خاص مقام مائل هو، ڪن پهرين سوال اٿندو ته اخلاق
 ۽ اخلاقيات ڇا آهي؟ ان مسئلي تي اڄڪلهه سوين ڪتاب لکجي
 چڪا آهن، انگريزيءَ ۾ ان کي (Ethics) سڏجي ٿو، ان تي مفصل
 بحث ڪرڻ يا روشني وجهڻ اسان جي رهن مضمون جي دائري کان
 اهو آهي، ۽ هيءُ جيئن ڪافي ٿيندو ته اخلاق عمل جي صحيح
 مارت ۽ ڪي ٿو.

اها سوال اٿندو ته عمل جي صحيح طريقي جا معيار ڪيئن
 ڏيڻ لڳي، معيار سڳوڻ ٿا، ۽ ان جي تعليم، تربيت ۽ تعميل
 لاءِ معيار ۽ معيار ڏيڻ لڳا آهن، ۽ ڪيئن ڪنهن مون ان مسئلي تي
 ڪو ڪو آهي، ته ان سوئب ٿيڻ جي ڪري ڪيئن ڪنهن
 ڪو ڪو ٿو.

۱۲) اخلاق يا معيار ڏيڻ (Incentives) ڪيئن آهي.

هنن. هڪڙن عالمن ارواح مان روح جي عارضي طرح جسم ۾ اچي،
 ٻري مختلف درجن مان گذري، دائمي وطن موٽي وڃن جو ذڪر ڪيو
 هي — جيئن ته مغربي مذهبن ۾، مشرقي مذهبن روح جي جسم نشان
 مسلسل رابطي جو خيال پيش ڪيو آهي. هنن جي راءِ موجب ساڳيو
 مفرد روح گذشتہ ڪرمن جي ڦل موجب جسم بدلائيندو رهي ٿو.
 (راءِ مطابق) بهرحال ساڳئي روح کي مختلف جسمن
 ۾ درجن مان گذري، وري دائمي بجڳهه، طرف وڃڻو آهي. دنياوي جسم
 جا رابطا سڀ انجا عارضي آهن ۽ رابطن جي تبديلين سان

(هـ) غيبي طاقتن جي کوجنا ۽ ان جو علم:

زمانن قديم کان ماڻهن غيبي طاقتن جي جداگانہ وجود ۽
 هستيءَ ۾ پئي اعتبار رکيو آهي. جديد عالمگير ۽ سائنسي مذهبن به
 انهن جي وجود کي ٿوري گهڻي انداز ۾ قبوليو آهي. قديم مثلاً جين
 انهن کي صورت ۽ سيرت سان منسوب ڪري، انهن بابت قصا پيش
 ڪيا آهن. جديد سائنس انهن جي وجود کان انڪار ڪيو آهي.
 زياده کان زياده، هوءَ انهن کي مختلف عنصرِي طاقتن، جهڙوڪ
 بجلي ۽ جوهرِي توانائي (Atomic energy) مسوم هوائن، وچڙندڙ
 بيمارين وغيره سان تعبير ڪري ٿي.
 پر ٻئي ڄاڻايل احوال مان معلوم ٿيندو ته مذهب جي الاهيات
 واري، صيغي تي، مذهبن جي چند نظرين جي باوجود، ڇا به معلومات
 ميسر ٿي آهي، انکي آخري ۽ مڪمل سڏي نٿو سگهجي. جيڪڏهن
 ڪن فيلسوفن يا سائنسدانن طرفان انهن مسئلن کي عقل ۽ تجربِي
 جي بنا تي پرکڻ جي ڪوشش ڪئي وڃي ٿي، ته مذهبي عالم انهن
 کي فوق العقل ۽ الهامي مسئلا قرار ڏيئي، جان چڏائين ٿا. ازانسواءِ
 مذهبي نظامن جي مستقل مفاد پنجن سبب، هن دائري ۾ هر هڪ
 گروه پنهنجي پنهنجي دعويٰ کي صحيح ثابت ڪرڻ جي ڪوشش
 ڪري ٿو. ليڪن سڀني مذهبن ۾ ڪي اهڙا به راسخ العلم بزرگ ٿيندا

شريف جا لفظ انجوا ثبوت ڏين ٿا: ”ما خلقت لهذا باطلا“ — معنيٰ ۾، هي سارو مانڊاڻ بنا ڪنهن رٿا ۽ مقصد جي بنايو ويو آهي! ڊرويشن ان رٿا کي ”منشاي ايزدي“، ”قانون قدرت“ (قانون ارتا) جي نالن سان منسوب ڪيو آهي. عشق ۽ پرهم (Power of Integration) جو پيو نالو ان کي ڏنو اٿن.

۵- انسانڊات جي خديت ۾ ڪٿي بنيادي مقصد مخسر ڏسجن ٿا، جنجي تشريح ۾ عيثن ٽن مقصدن کي پيش ڪيو ويو آهي: (الف) اتحاد انساني، (ب) امن عالم، (ج) ترقي بني آدم. مسلمان صوفين قرآن مان هيٺيون آيتون انهيءَ تڪرر نڪله جي ثابتيءَ ۾ پيش ڪيون آهن:

لا اله الا الله — ذات حقيقيءَ کان سواءِ ٻي ڪنهن شيءِ کي جدا وجود نه آهي.

انا لله وانا اليه راجعون — اسان خدا جو مظهر آهيون، اسانجو مڃڻ ۽ ماوي (Destination) اهو آهي.

وفي انفسكم افلا تبصرون — شاه صاحب انجو ترجمو هن طرح ڪيو آهي:

موت تنهنجي هنج ۾، اچين ڪوھ، وهي!
وفي انفسكم افلا تبصرون، سوچي ڇڪر سھي،
ڪڏهن ڪاھ وهي، ڪاھوت ڳولن ھت تي.

(ن) جسم ۽ روح جو باھمي رابطو ۽ ان جو نتيجو:

۱. مٿي ٻڌائي آيو آھيان تہ قديم زماني کان ماڻھن جي ڪيئي تعداد جسم ۽ روح کي ٻہ جدا وجود پئي تسليم ڪيو آھي. جملي مذهبن، فلسفن، قديم اعتقادن ۽ علمن جي اڪثريت انجي قائل رھي آھ. منجهن تناوت صرف هي ھو تہ ھڪڙن روح کي اھميت ڏني، ڪي ٻئي جي رابطي بنسبت ٻي مڏھن جا جدا نظريا

آهن. هڪڙن عالمن اذواح مان روح جي عارضي طرح جسم ۾ اچي وري مختلف درجن مان گذري، دائمي وطن موٽي وڃن جو ذڪر ڪيو آهي — جيئن ته مغربي مذهبن ۾ پشروي مذهبن روح جي جسم سان مسلسل رابطي جو خيال پيش ڪيو آهي. هنن جي راءِ موجب ساڳيو مفرد روح گذشتہ ڪرمن جي ڦل موجب جسم بدلائيندو رهي ٿو. ليڪن، ٻنهي جي راءِ مطابق، پهرخال ساڳي روح کي مختلف جسمن ۽ درجن مان گذري، وري دائمي بچڻ طرف وڃڻو آهي. دنياوي جسم جا رابطا سڀ انجا عارضي آهن.

(هـ) غيبي طاقتن جي کوجنا ۽ ان جو علم:

زمانن قديم کان ماڻهن غيبي طاقتن جي جداگانہ وجود ۽ هستيءَ ۾ ٻئي اعتبار رکيو آهي. جديد عالمگير ۽ سائنسي مذهبن به انهن جي وجود کي ٿوري گهڻي انداز ۾ قبوليو آهي. قديم مثلاً جين انهن کي صورت ۽ سيرت سان منسوب ڪري، انهن بابت قصا پيش ڪيا آهن. جديد سائنس انهن جي وجود کان انڪار ڪيو آهي. زياده کان زياده، هو انهن کي مختلف عنصرن جي طاقتن، جهڙوڪ بجلي ۽ جوهرن توانائي (Atomic energy) مسموم هوائن، وڇڙندڙ بيمارين وغيره سان تعبير ڪري ٿي. سڀني جائز احوال مان معلوم ٿيندو ته مذهب جي الاهيات واري حقيقتي تي، مذهبن جي چند نظرين جي باوجود، ڇا به معلومات ميسر ٿي آهي، انکي آخري ۽ مڪمل سڏي نٿو سگهجي. جيڪڏهن ڪن فيلسوفن يا سائنسدانن طرفان انهن مسئلن کي عقل ۽ تجربن جي بنا تي پرکڻ جي ڪوشش ڪئي وڃي ٿي، ته مذهبي عالم انهن کي فوق العقل ۽ الهامي مسئلا قرار ڏيئي، جان ڇڏائين ٿا. ازانسواءِ مذهبي نظامن جي مستقل مفاد پنجن سبب، هن دائري ۾ هر هڪ گروه پنهنجي پنهنجي دعويٰ کي صحيح ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ڪري ٿو. ليڪن سڀني مذهبن ۾ ڪي اهڙا به راسخ العلم بزرگ ٿيندا

سربس ھا لفظ انجو ثبوت ڏين ٿا: ”ما خَلَقْتَ هَذَا بَاطِلًا“ ۽ معنيٰ ٿي ٿا، هي سارو ماڻهائو بنا ڪنهن رٿا ۽ مقصد جي بنايو ويو آهي! -روپن ان رٿا کي ”منشاي ايزدي“، ”قانون قدرت“ (تائون ارتا) ۽ ھاڻي سان منسوب ڪيو آهي. عشق ۽ پرهم (Power of Integration) جو سو نالو ان کي ڏنو اٿن.

۵- انسانذات جي خلق ۾ ڪي بنيادي مقصد، مضمحل ڏسجن ٿا، جنھي تشريح ۾ هيئن ٽن مقصدن کي پيش ڪيو ويو آهي: (الف) اتحاد انساني، (ب) امن عالم، (ج) ترقي بني آدم. مسلمان صوفين قرآن مان هيٺيون آيتون انھيءَ تعلق نگاهي جي ثابتيءَ ۾ پيش ڪيون آهن:

لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ — ذات حقيقي ۽ ڪانسواءِ ٻيءَ ڪنهن شيءِ کي خدا وجود نہ آهي. —
إِنَّا لِلَّهِ وَإِنَّا إِلَيْهِ رَاغِبُونَ — ايسو خدا جو منظر آهيون، ايسو خدا ۽ ماوي (Destination) اهو آهي.

وَلِيْ اَنْفُسِكُمْ اَفَلَا تَبْصُرُونَ — شاه صاحب انجو ترجمو هن طرح ڪيو آهي:

”هوت تنهنجي پنج پر، پنهنجي ڪو، ٻئي ۽ ...
ولي انفسكم افلا تبصرون، [موجهي هڪو شئي ۽ ...
ڪڏهن ڪانہ وهي ڪا هوت ڪولي هت تي.“

(ن) جسم ۽ روح جو باهه ٿي رابطو ۽ ان جو نتيجو:

آءٌ مٿي ٻڌائي آيو آهيان ته قديم زماني کان ماڻهن جي گهڻي تعداد جسم ۽ روح کي ٻه جدا وجود پئي تسليم ڪيو آهي. جملي مذهبن، فلسفن، قديم اعتقادن ۽ علمن جي اڪثريت انجي تائيل رهي آهي. منجهن تفاوت صرف هي هوند ته هڪون روح کي اهميت ڏئي ٿي، ٻين جسم کي ۽ ٻين جي ڏانهن نيست ٿي. مذهبن جا جدا نظريا

پويان وحدت جو خيال انهيءَ تخیل جي پيداوار آهي. ان مان هيٺيان نتيجا نڪرن ٿا:

۱- جسم ۽ روح ٻئي هڪ ئي ذات جا مظهر معلوم ٿين ٿا. شاه عبداللطيف عليه الرحمۃ فرمايو آهي:

پڙاڏو سو مڏ، ور واريءَ جو جي ٺهين،
هئا اکين گڏ، بدن ۾ به ٿيا.

۲- انسان ذات جي وحدت ۾ اعتبار رکڻو پوي ٿو. بلڪ ان کي هڪ جسم جا عضوا ڪري شمار ڪجي ٿو. شيخ سعدي عليه الرحمۃ ان حالت کي مدنظر رکي، فرمايو آهي ته:

بني آدم اعضاي يڪديگراند، ڪه در آفريتش زيڪ جوهراند
چويڪ عضو بدرد آورد روزگار، دگر عضوها را نمائد قرآن
توڪز محنت ديگران بينمي، نشايد ڪه تامت نهند آدي.

[يعني ۱- انسان ذات هڪ جسم جي عضون ۾ آهي، ڇاڪاڻ ته هڪ ئي جوهر مان نڪتل آهي. دستور آهي ته بدن جي هڪ عضوي کي جيڪڏهن ايذاءَ رسي ٿي، ته ٻين عضون ۾ بي چيني رهي ٿي. تون جي ٻين مائٽن جي درد غم کان بي پرواهه آهين، ته انسان سڏائڻ جو ئي لائق نه آهين.]

۳- ڪثرت مذاهب پويان بنيادي وحدت ڏسڻ ۾ اچي ٿي. انهيءَ جي حمايت ۾ سنڌ جو بيدرل فقير عليه الرحمۃ سندس ”وحدت ناسي“ ۾ فرمائي ٿو ته:

حقيقت ۾ هڪ ئي ڪفر ۽ ايمان
مظهر مولا پاڪ جي، هندو ۽ مسلمان
تارا ڪيا تالان، سورج سنڌي سوجهري.

۴- ڪائنات جي خلقت ۾ (Plan) رٿا ڏسڻ ۾ اچي ٿي. قرآن

اهڙي طاقت ٿئي ٿو، جو ڪائنات جي هر شيءِ کي پيدا ڪري،
 پالي ۽ سنڀالي ٿو، ۽ روح کي هڪ جسم مان منتقل ڪري ٻئي ۾
 آڻي سگهي ٿو، جنهن کي زبان بغير موت يا فنا جي نالي سان سڏيو
 وڃي ٿو. خدا جي هن تصور ۾ هڪ خصوصيت رهي ٿي ته جو روح
 ۽ جسم کان مٿي، منزله، پاڪ ۽ جدا آهي. هيءُ تصور دوئي ۽ تثليث
 جي تصورن جي ترقي يافتہ صورت آهي، ۽ ان مان دوئي ۽ تثليث
 جي نظرين جا معتقد، منطقي انداز ۾، پنهنجي پنهنجي نظريي جي
 صداقت ۽ اصليت جا دليل حاصل ڪن ٿا. زردشتين جي دوئي ۽ پغلي
 اهرمن ۽ اهرزد ۽ مسلمانن جي فلسفہ وحدت الشوود کي پڻ هن تصور
 مان تقويت ملي ٿي. هن تصور جي بنياد تي حق ۽ ناحق، نور ۽
 ظلمات، پاڪ ۽ پليٽ وغيره جو سوال پيدا ٿئي، مختلف مذهبي نظامن
 جي شريعتن جو باعث بنجن ٿا. توحيد ۽ شرڪ انجي پيداوار آهن.
 هيءُ تصور ئي، آخري طور، اسلام جي ملا واري تخيل، يا عالمگير
 مذهب جي ڪامل ۽ آخري منڍ جو بنياد بنجي ٿو.

(۳) - فيلاس، گمان ۽ وهم کان مٿي خدا جو تصور:

خدا جي ان تصور ۾ عقل طرفان ڪا قصدي ۽ ثبوتي رهبري
 ڪانه آهي. هن ۾، حيرت جي حالت ۾ بي وسي ۽ فراريت جو اظهار
 آهي. منطقي ۽ سائنسي نقطہ نگاه کان انجي اشيت ڪيتري به عجيب،
 ليڪن خدا جي تصور جي ارتقائي تاريخ موجب اهو نقطہ نظر زياده
 قريبن قياسي ٿئي ٿو. جملي مذهب جي راسخ العالم بزرگن، وحدت الوجودي،
 ويدانتي ۽ وجوديت (Pantheism) جي فلسفہ خيال وارن انهيءَ
 نظريي ۾ اعتقاد رکيو آهي. ان مطابق، وجود صرف ذات حق جو
 آهي، ٻيون سڀ شيون ان جون صفتون آهن. جملي طاقت، علم، حسن
 وغيره جو مخزن اهو ئي آهي. انهيءَ تصور ۾ اعتماد رکڻ ڪري،
 ڪثرت مذاعب، حق ۽ ناحق، پاڪ ۽ پليٽ، نور ۽ ظلمات وغيره
 جا تناوت منجي، صرف تباهي سمجهائيون وڃي رهن ٿيون. ڪثرت

ان تي وڌيڪ بحث ڪرڻ کان اڳ بهتر آهي ته ”جسم“ ۽ ”جوهر“ جي ڪجهه تشريح ڪئي وڃي.

جسم (مادو) جي مختصر تشريح: فيلسوفن جسم جي هيءَ تشريح ڪئي آهي ته ڇا شيءِ پنجن حواسن، يعني ڏسڻ، ڇهن، ٻڌڻ، چڪڻ ۽ سگهڻ جي ذريعي سان معلوم ٿئي سگهي، ۽ زمان، مڪان ۽ اسباب جي دائري ۾ اچي سگهي، سا جسم يا مادو آهي. جسم کي ابتدا ۾ هنن پنجن عنصرن، جهڙوڪ: باهه، پاڻي، هوا، زمين ۽ آڪاش ۾ ورهائيو هو، جن جو تعداد هاڻ وڌي وڃي ۷۲ تائين پهتو آهي. جيئن ته هيءَ سمجهاڻي عام ماڻهن لاءِ نه آهي، ان ڪري زمان، مڪان ۽ اسباب جي تشريح نٿو ڪريان، ڇاڪاڻ ته اهل علم کي پتو آهي ته معنيٰ ۽ مفهوم جي هن دائري ۾ زمان، مڪان ۽ اسباب ڇا ڪي ٿو چئجي.

جوهر (روح يا آتما) جي فيلسوفن اها تشريح

ڪئي آهي ته ڇا شيءِ پنجن حواسن ذريعي معلوم نه ٿي سگهي، ۽ زمان، مڪان ۽ اسباب کان ٻاهرهجي، اها جوهر، نفس، روح يا آتما آهي. هتي هي ٻڌائڻ ضروري آهي ته مٿريلست فيلسوف ۽ سائنسدان ان جوهر، نفس يا روح جي جدا ڳالهه وجود ۽ ان جي حيات بعد المات تسلسل ۾ اعتماد نٿا رکن، بلڪ هوان جي جدا ڳالهه وجود کي غلط ثابت ڪرڻ لاءِ کوجنائون ڪري رهيا آهن. ليڪن دنيا ۾ اڃا تائين عالمن، درويشن ۽ سڀتن جو ڪثير تعداد ان جي وجود جو قائل آهي، ۽ اهڙيءَ طرح سان آهي خدا جو تصور به انهن بنيادن تي ٺهيل ٿا.

هاڻي آءٌ خدا جي غير شخصي تصور تي بحث ڪندس.

خدا جي هن تصور ۾ پيچندڙ ان کي لامڪان، لازمان ۽ سبب (Causation) ڪيان مٿي، رنگ ۽ روپ کان پاڪ، هر جاءِ تي هجندڙ، محيط، قادر مطلق سمجهڻ ٿا. ان تصور مطابق، خدا هڪ

نفس سان موصوف ڪري، انهن جي جسمن عيوض انهن جي روحن کي خدائي قوتن سان منسوب ڪيو ويو. ان زمري ۾ جانورن جا روح، بادشاهه، جادوگر، پيغمبر، سمندڙن ۽ جبلن وغيره جا ديوتائون، ۽ سج، چنڊ، تارن وغيره جا ديوتا شمار ڪيا ٿي ويا، جن جي قصن ۽ ڪهاڻين جو احوال قديم ديومالا (Mythology) مان ملي ٿو.

انهيءَ دور ۾ هر هڪ قبيلي ۽ ملڪ جو خدا علاجده هو. جڏهن قبيلو گڏجي قومن جي صورت وٺڻ لڳا، ته انهن جي مندرن ۾ هر هڪ قبيلي جي نماينده خدا جي تصوير يا نشان رکيو ويندو هو. انهيءَ دور جي اڪثر ديوتائن جو تصور خوفناڪ هوندو هو.

(ii) شخصي خدائن جي ٻن گروهن ۾ ورهاست جو دور:

اڳتي وڌي، جڏهن انسان ذات ٿوري ذهني ترقي ڪئي، ته خوفناڪ صفتن وارن خدائن کان علاوه هنن کي همدرد ۽ اُٺاڻندڙ خدائن جو تصور به ذهن ۾ ويٺو. اول ۾ ان تصور خدائن جي ڪثرت ۾ ڪمي ڪانه آندي، پر ان کي صرف ٻن گروهن ۾ ورهايو. هڪڙا خوفناڪ ۽ ظالم خدا ۽ ٻيا ديوتائون ۽ اُٺاڻندڙ ۽ رحمڻ خدا. يا ديوتائون شمار ٿيڻ لڳا. آهستي ٿي، ان تصور ترقي ڪري، مادي تصور کي ترڪ ڪري، باطني صفتن سان خدائن کي موصوف ڪيو. ”دوئي“ ان جو ترقي يافتہ تصور هو. اهرين ۽ اهرمزدا ان جي پيدائش هئا.

(iii) شخصي خدائن جي تثليث (ٽمورتي) جي تصور

جو دور: اهو خدا جي شخصي تصور جو ”دوئي“ کان وڌيڪ ترقي يافتہ تصور جو دور هو. گهڻن خدائن جي دور ۾ سڀ خدائن خطرناڪ ۽ نقصانڪار شمار ڪيا ويندا هئا. ان کان پوءِ ڇڳڻ ۽ مٺن خدائن جي تصور، مخالف برسر پيڪار سمجهيوتن وٺڻ لڳو. اهي طاقتون هڪٻئي جي مخالف برسر پيڪار سمجهيوتن وٺڻ لڳي، جن ۾ ڪنهن به سمجهوتي جو امڪان ڪونه هو. تثليث جي

گذاريندا هئا ۽ سندن ذهن ناقص ۽ نا پختا هئا، ماڻهن هر طاقتور شي کي خدا ڪري ورتل، جنهن ۾ سماوي وجود جهڙوڪ سج، چنڊ، نڪت، سيارا هڪ طرف هئا، ته ٻئي طرف عنصرِي قوتون جهڙوڪ هوائون، باه، پاڻي، زمين هيون، ۽ ٽئي طرف غيبي طاقتون جهڙوڪ روح، ديوتائون، ديويون، جن وغيره شمار ڪيا ٿي ويا. ازانسواءِ طاقتور جانور، ماڻهو، جادوگر، مذهبي رهبر به ان ۾ شامل هئا. انهيءَ تصور جي ارتقا ۾ چار دور شمار ڪيا وڃن ٿا:

- (i) خدائن جي ڪثرت جو دور.
- (ii) خدائن جي ٻن گروهن ۾ ورهاست جو دور، ۽
- (iii) خدائن جي تثليث (ٽموريءَ) جو دور، ۽
- (iv) هڪ خدا جي تصور جو دور.

(i) خدائن جي ڪثرت جو دور: اهو خدا جي تصورن جو نهايت قديم دور آهي. اهو به هزارن بلڪه لکين ورهين جي مختلف درجن مان گذريو ٿو ڏسجي. انهن ۾ منهنجي چاڻ مطابق هيٺيان درجا گذريا آهن —

الف — جانورن ۽ طاقتور ماڻهن جي خدائي تصور جو درجو، جن ۾ شينهن، رٿ، گنڊا، واگون، ناڪو وغيره جانور ۽ طاقتور ماڻهو خدا جي صفتن سان شمار ٿيندا هئا.

ب — عنصرِي قوتن جي خدائي تصور جو درجو، جن ۾ جبل، سمنڊ، دريا، بادل، وڻ، باه، زمين وغيره خدائي طاقت جي صفتن سان موصوف ڪيا ويا.

ج — فلڪيات جي قوتن جي خدائي تصور جو درجو، جنهن ۾ سج، چنڊ، تارا، نڪت وغيره خدا يا خدائن جي حيثيت ۾ شمار ٿين ٿا.

د — غيبي طاقتن ۽ روحن جي خدائي تصور جو درجو، جنهن ۾ مٿي ذڪر ڪيل هر مادي شيءِ کي روح، آتما يا جوهرِي

۽ ويدائتيءَ روح ۽ مادي کي هڪ ذات جون ٻه صفتون ٿي سمجهيو.

(ج) - خلقت جي رٿا ۽ مقصدن بابت تحقيق.

ڪائنات جي سرشيءَ جي پيدائش ۽ نظام بابت ٻه نظريا مروج آهن:

ٻنهيون، ڪائنات هڪ رٿا (Plan) موجب پيدا ٿيل ۽ علندر آهي، ۽

ٻيو، ڪائنات جي پيدائش ۽ نظام حادثن جو مڪتاج آهي. ٻنهيون نظريي جي حمايت آئيڊيلزم (عينييت يا روحانيت Idealism = جو نلسنو ڪري ٿو. ٻئي نظريي جي حمايت امپيريلزم (دعريت = Materialism) جو نلسنو ڪري ٿو. سڀئي عالمگير مذهب ٻنهيون نظريي جا حامي ۽ معتقد آهن.

ٻنهيون نظريي ۾ ويساڊ رکڻ بعد سوال اٿي ٿو ته رٿا ان جي ٺاهيندڙ ۽ ڪلائيندڙ قوت کان سواءِ نه تيار ٿي ۽ نه ڪلي سگهي ٿي. تنهنڪري سڀ مذهب ان رٿا جي ٺاهيندڙ ۽ ڪلائيندڙ طاقت ۾ ايمان رکن ٿا، ۽ ان کي خدا، ايشور، گاد (God) وغيره نالن سان منسوب ڪن ٿا.

مذھبن ۾ خدا جي وجود بنسبت ٽي تخيل مروج رھيا آھن:

- (۱) شخصي خدا (Personal God) جو تصور.
- (۲) غير شخصي خدا (Impersonal God) جو تصور.
- (۳) قياس، گمان ۽ دھم کان مٿي خدا - (God beyond imagination) جو تصور.

خدا جي انهن ٽن تصورن تي مختصر روشني وجهڻ لاءِ هر هڪ تصور جي جدا جدا تشريح ڪندس.

(۱) شخصي خدا جو تصور:

انسان ذات جي اوائلي زماني ۾، جڏهن ماڻهو اڃا وحشيانه زندگي

دور کان وٺي، هر مذهب ۽ ملڪ ۾ هڪ ڄاڻن جو گروه ان نظريي ۾ اعتقاد رکندو آيو آهي. انهن جي تقاضا نگاه کان روح ۽ مادو ۾ جدا شيون نه هيون. حقيقي وجود ذات الاهي ۽ جنس هو، مادو ۽ روح سب ان ذات حقيقي ۽ جو مظهر ۽ صفات هئا. ان ڪري ماڻهن جي روحن جو جدا وجود ڪونه هو. اهي نور الاهي ۽ جا ڪرڻا يا بحر حقيقي ۽ جا عارضي طرح جدا ٿيل قطرا هئا، جن جو مرڪز ذات حقيقي هو. مسلمان صوفين قرآن جي هن آيت ”اَنَا لِلّٰهِ وَاَنَا اِلَيْهِ رَاجِعُونَ“ يعني اسان خدا مان نڪتل آهيون، وري ان ۾ سائباسون جي اها معنيٰ ڪڍي آهي. سڄل سرمست ان خيال کي هن طرح ادا ڪري ٿو: ”صورت جو سببان، پاڻ ڏسڻ آيو پنهنجو تماشو.“

انهيءَ نظريي موجب مغربي ۽ مشرقي مذهبن طرفان بهشت، دوزخ، جوهين جا مقرر ڪيل تحيل ۽ عملن جي ٿيڻ مقابلي جزا ۽ سزا جا عقيدا ختم ٿي ويا. ”بحر عميق روح جو ئي هجي، دين ڪفر دا وفاق ڏوسي“ ۾ بيدل قنبر ان جي ٻڙي ترجماني ڪئي آهي.

(iv) ڊيپرلٽزم (دشريت) جو نظريو: هن گروه جي ماهرن بن تقاضا نگاهن کان ان مسئلي تي شور مچايو آهي: (۱) منشي خيال سان، ۽ (۲) سائنسي تجربن سان. ٻنهي نقطن کان هنن روح جي بدن ۾ اچڻ يا ان کان پوءِ جي جدا وجود کان انڪار ٿي ڪيو. هنن رڳو مادي جي وجود کي مڃي، ان جي خود ڪمڻيل عمل ڪري زندگي جي پيدا ٿيڻ ۾ اعتبار ٿي رکيو، جا مخصوص دائري ۾، ان عملن جي ڪري بيڪار ٿيڻ بعد ختم ٿي ٿي ويندي. روح علحده ڪونه هئا. گهڻي ۾ گهڻو، زندگي ۽ (لايف) کي مرڪب وجود هو، جو ذهن (Mind) جي صورت ۾ نمودار ٿي، وري سندس معزّن ۾ سمائجي ٿي ويو. هنن جي نظريي ۽ ويداليتن جي تقاضا نگاه ۾ مماثلت هئي. ٻنهي حيات بعد المات جي جدا ڪانه روح جي تسلسل کان انڪار ٿي ڪيو. ان ڪري عو بهشت، دوزخ يا بعد از مات ڪرمن جي ٿيڻ کان منڪر هئا. ميريست مادي جي وجود کان سواءِ ان ڏنل ۽ نامعلوم روح جي جدا وجود کان انڪار ٿي ڪيو.

چار نظريا سروج آهن: (i) مغربي مذهبن جو نظريو، (ii) مشرقي مذهبن جو نظريو، (iii) ويدانت ۽ وحدت الوجود جو نظريو، ۽ (iv) سٿيريلزم (دھريت) جو نظريو.

(i) مغربي مذهبن جو نظريو: مٿي ذڪر ڪيو اٿس ته مغربي مذهبن مان منهنجو مطلب يهوديت، ڪرسچئنٽي ۽ اسلام آهن، — تن جو ان مسئلي تي چوڻ آهي ته الست واري ڏينهن خدا سائين ۽ سڀني روحن کي خلقي عالم ارواح ۾ محفوظ رکيو، جتان هر هڪ روح پنهنجي مقرر سيعاد لاءِ انساني جسم ۾ اچي، زندگي گذاري، وفاتيءَ بعد عالم برزخ ۾ رهڻ وارو هو، جتان قيامت جي ڏينهن کيس واپس ٻڌڻ ۾ آئي، سندس عملن جي حساب ڪتاب بعد، ان کي سندس عملن جي نتيجي مطابق بهشت يا دوزخ ۾ موڪليو هو. ان عقيدې مطابق، روح ابتدا کان مفرد (هڪ هڪ جدا) خلقي هئا، ۽ ڪروڙها ورهيه عالم ارواح ۾ گذاري، هتي عارضي عرصي لاءِ رهي، پوءِ مٿي وارا هئا.

(ii) مشرقي مذهبن جو نظريو: مشرقي مذهبن مان منهنجي مراد هندو ڌرم، ٻڌ ڌرم ۽ جين ڌرم آهي، — انهن جي راءِ مطابق به روح مفرد هئا. انهن جي پيدا ٿيڻ جو وقت مقرر ٿيل نه هو. روح ۽ مادو ابدي ۽ ازلي هئا. ڪروڙن ورهين کان روح، ڪرمن جي ڦل مطابق، جدا جدا جوڻين بنا حياتين ۾ ڦرندا رهن ٿا. پهرين جمادات، پوءِ نباتات، پوءِ حيوانات ۾ جنم وٺي، تجربو حاصل ڪري، ترقيءَ بعد، ماڻهوءَ ۾ جوڻ وٺن ٿا، جتي ڪرمن جي ڦل مطابق جدا جدا جوڻين جي چڪر ۾ ڦرندا رهن ٿا، جتان آخر ۾ جڳن عملن ۽ حاصل ڪيل تجربن جي ترقيءَ بعد نرواڻ پد ۾ نجات حاصل ڪري، سنسار جي جوڻين واري چڪر کان ٻاهر نڪرڻو اٿن. ان کان پوءِ ڪٿي، ڪيڏانهن ۽ ڪهڙيءَ صورت ۾ ويندا، ان بابت چٽائيءَ سان ڪجهه نه چيل آهي.

(iii) ويدانت ۽ وحدت الوجود جو نظريو: اهي به نالا هندن ۽ مسلمانن جا استعمال ڪيل آهن. درحقيقت انسان جي مذهب

ان جي شروعات ماڻهن جي وحشيانه دور جي وهڻ ۽ عقيدن کان ٿي ٿي. جديد قياسي ۽ سائنسي علمن-گهڻن قديم عقيدن کي، تجربي ۽ عقل جي بنياد تي، غلط ثابت ڪيو آهي. ليڪن هيءُ ئي مسئلو آهي، جنهن جي پوري معلومات اڃا حاصل نه ٿي سگهي آهي. ان باب اڃا تائين قرآن ۾ ڏنل جواب ٺوڪي اچي ٿو.

”قل الروح من امر ربي وما اوتيتم من العلم الا قليلا.“
 پيغمبر صلعم کي چيو ويو آهي ته ماڻهو توکي ان روح بابت سوال پڇن ٿا، انهن کي جواب ڏي ته روح خدا جي اسرار مان هڪ آهي، ان جي اوهان کي تمام ٿوري خبر پئجي سگهندي.

اوائلي دور ۾ روح حي وجود جو اطلاق گهڻين شين ۽ هستين تي ڪيو ويندو هو، ليڪن آهستي آهستي ٿي، ان جي وجود جي حيثيت صرف ٽن طاقتن، جهڙوڪ ملائڪن، نبيطائن، جنن، ديوتن، ماڻهن ۽ جانورن جي حد اڪثر مذهب سڄ، چنڊ، تارن، سيارن، جبلن، وڻن، زمين، سمنڊن، دريائن جي روحن ۾ وساءُ ٿي رکن پي جيتوڻيڪ خود انهن مذهبن جي قديم ديوتا اڃا تائين انهن شين جي روحن جي قنن ڪيائين مان پري پئي آهي. ممڪن آهي ته سائنس جي وڌيڪ کوجنا بعد، ان جي موجوده تعداد ۾ اڃا به گهڻائي ٿي.

اها حقيقت آهي ته اهو عقيدو موجوده مذهبن جي پيدائش کان گهڻو اڳائو آهي. جديد مذهب به ان بابت ڪي نظريا قائم ڪيا آهن. جديد سائنس به انهن جي وجود کان قطعي انڪار جو ڪو موثر ثبوت پيش ڪري نه سگهي آهي. تنهنڪري اڃا تائين ماڻهن جو ڪثير تعداد روحن جي ازلي ۽ ابدي وجود جو قائل آهي.

(۲) روحن جي ابتدائي پيدائش، تسلسل ۽ انتها جو علم :
 وحشاني دور جي ماڻهن ۽ قديم مذهبن ۾ روحن جي پيدائش ۽ تسلسل حيات بابت عقيدن تي عالمن طرفان کوجنا ٿي رهي آهي. ممڪن آهي ته ان تي مستقبل قريب ۾ ڪافي معلومات ميسر ٿي وڃي. ليڪن هن وقت روحن جي پيدائش ۽ حيات بابت اڄ تائين هيٺيان

نٿا ۾ لکيا ورهين کان آثار ثابت ٿي چڪا آهن. هن وقت سواءِ ڪٿر ۽ جاهل ماڻهوءَ جي ٻيو ڪوبه ان نظريي جي صداقت ۾ اعتبار ڪونه ٿو رکي.

مشرقي مذهبن ۾ اڪي مذهب هندو ڌرم، ٻڌ ڌرم ۽ چين ڌرم هئا، جن ان مسئلي تي ڪجهه روشني وڌي آهي. انهن جي چوڻ مطابق ماڻهو هن زمين تي ڪروڙها ورهين کان رهندو آيو آهي. جا ڳالهه موجوده سائنسي معلومات سان ٺهڪي اچي ٿي. پر انهن به ماڻهن جي بنيادي پيدائش ۽ ارتقا تي، سواءِ ڏنڊ ڪٽائڻ ۽ ڌڪن جي، ڪا خاطر خواه معلومات پيش نه ڪئي آهي.

جديد سائنسي معلومات ان معاملي ۾ جفلي مذهبن کان وڌيڪ مستند ۽ تجرباتي حقيقتن جي بنياد تي، ڪي نظريا پيش ڪيا آهن، جي جيتوڻيڪ آخري ۽ مڪمل شمار ڪري نه سگهجن، ته به مذهبن جي پيش ڪيل نظرين کان بهتر آهن. تنهنڪري ان علم کي مذهبن جي دائري کان خارج ڪري، جديد سائنس جي حوالي ڪرڻ کان سواءِ ٻيو چارو ئي ڪونه آهي. ان سلسلي ۾ علم الارضيات، علم الآثار، علم الحيات ۽ علم نسل انساني ۽ منجهان مذهبن کان وڌيڪ معلومات ملي سگهي ٿي.

(ب) روحن جي وجود، ابتدائي پيدائش،

تسلسل ۽ انتها جو علم.

هن مسئلي کي پوريءَ طرح سمجهڻ لاءِ ان کي ٻن ڀاڱن ۾ ورهائي، ذڪر ڪندس:

- (۱) روحن جي وجود جو عقيدو ۽
- (۲) روحن جي ابتدائي پيدائش، تسلسل ۽ انتها جو علم.

(۱) روحن جي وجود جو عقيدو:

روحن جي جسم کان علحده وجود جو عقيدو نهايت پراڻو آهي

ان مسئلي تي، سندن وسائل باهر ڪجهه روشني برابر وڌي آهي، ليڪن جديد سائنسي ايجادن سبب ان مسئلي تي ڄاڻا معلومات مير ٿي سگهي آهي، ان اڳوڻي معلومات مان ڪيترين ڳالهين کي غلط ثابت ڪيو آهي. ۽ ڪن ۾ اضافو ڪيو آهي. اها دعويٰ ته مذهب جي بابت يا انهن جي ڪتابن مان ان مسئلي متعلق ڪجهه به صحيح پتو پهچي سگهندو، سواءِ جهالت ۽ خد جي ٻيو ڪجهه به نه آهي، ڇا، قرآن شريف ۾ ڏنل هڪئي مثال چئن وانگر ستن آسمانن جي ذڪر کي هن وقت ڪا اهميت ڏيئي سگهجي؟ تنهنڪري اهو علم سائنسي تجربن جي بنا تي، مذهبن جي دائري کان خارج ٿي، سائنس جي حوالي ٿي چڪو آهي.

(۲) ساه وارين شين جي پيدائش ۽ ارتقا جو علم:

هن مسئلي تي به جملي مذهبن جي بابت ۽ مذهبي ڪتابن مان ڪا مفصل روشني پهچي نٿي سگهي. ان مسئلي تي به علم لارڻيات، علم الحيات، علم الانسان ۽ ٻين ڪيترن علمن، ڄاڻا اڄڪلهه روشني وڌي آهي، ان جي آڌار تي صاف ظاهر ٿي چڪو آهي ته هن مسئلي تي مذهب وسيلي ڪنهن به روشني پوڻ جو خيال ئي خام آهي.

(۳) ماڻهن جي پيدائش ۽ ارتقا جو علم:

ماڻهن جي پيدائش نسبت مذهبن طرفان نه مڪمل نظريا پيش ٿيا آهن: (۱) مغربي مذهبن جو نظريو ۽ (ii) مشرقي مذهبن جو نظريو.

: مغرب جي جديد مڪمل مذهبن ۾ زبائرم (يهوديت)، ڪرسچنيت (عيسائيت) ۽ اسلام شمار ڪيا وڃن ٿا. انهن ٽنهي مذهبن مطابق خدا سائينءَ ڪائنات ستن ڏينهن ۾ پيدا ڪري، مٽيءَ مان آدم جو پوتو پڻيڻجي صورت سٽي ٺاهي، ان ۾ ساه وڌو، جملي انسانذات ان جي اولاد مان پيدا ٿي. ان کي گذري ۷۵۰۰ ورهيه ٿيا آهن. ان کان اڳ ماڻهو ڪو نه هئا. هيءُ نظريو جديد سائنسي معلومات جي بنا تي غلط ۽ فضول ثابت ٿي چڪو آهي. ماڻهوءَ جي پيدائش ڄاڻا

۱۔ لاهيات جو صيغو
مذهب جي هن صيغي جي وسيلي هيٺين ڳالهين تي روشني پوي ٿي:

(الف) ڪائنات جي پيدائش ۽ ان جي مختلف حصن جي معلومات.

(ب) روحن جي وجود، ابتدائي پيدائش، تسلسل ۽ انتها جو علم.

(ج) خلقت جي رٿا ۽ مقصدن جي تحقيقي.

(د) جسم ۽ روح جو باهمي رابطو ۽ ان جو نتيجو.

(هـ) غيبي طاقتن جي کوجنا ۽ ان جو علم.

(الف) ڪائنات جي پيدائش ۽ ان جي مختلف حصن جي معلومات

هن کي هيٺين ٽن ڀاڱن ۾ ورهائي، انهن تي مختصر روشني وجهڻ جي ڪوشش ڪندس:

(۱) فلڪيات جي پيدائش ۽ نظام جو علم:

(۲) ساه وارين شين جي پيدائش ۽ ارتقا جو علم، ۽

(۳) ماڻهن جي پيدائش ۽ ارتقا جو علم.

(۱) فلڪيات جي پيدائش ۽ نظام جو علم:

جيتريقدر پنهنجي ناقص علم مان مون کي معلوم ٿي سگهيو آهي، دنيا جي موجوده عالمگير يا ثانوي مذهبن جي باني هن علم طرف ڪو خاص توجه نه ڏنو آهي. سندن ڪتابن ۾ ان وقت جي هيٺدانن جي کوجنا ڪيل معلومات جي بنا تي ڪي ناقص حوالا ڏنل آهن. هندستان، وچ مشرق، يونان، مصر ۽ چين جي قديم هيٺدانن

ڪوشش ڪري سگهيا ٿي. رواجي طرح، اهي خواهشون، فيلڙي ۽ ڪري، انفرادي دائري ۾، بي ضرر هيون، پر ماڻهو جنهن صورت ۾ وڌيڪ ۾ رهڻ واري قسم جي حيوانن (Gregarious animals) مان هون، تنهنڪري جڏهن هنن انهن خواهش جي پورائي جماعتي زندگي جي بنيادي مفادن يعني اتحاد، امن ۽ ترقيءَ جي خلاف ڪرڻ گهري ٿي، ته سندس اهي خواهشون باهمي تفاق، بدنامي ۽ نتيجي ۾ گڏيل تباهيءَ جو ڪارڻ بڻيون ٿي. ان ڪري، هزارن ورهين جي تجربن بعد، مختلف قبيلا انهن مسئلن جي حل لاءِ ڪي دستور ۽ رواج قائم ڪيا، جن اڳتي هلي، جماعتي زندگيءَ جي نظام ۽ امن ۾ آسودگيءَ لاءِ، قومن ۽ مذهبن طرفان پيش ٿيندڙ قانونن ۽ ضابطن واسطي بنيادي مواد ميسر ڪيو.

۱. مذهب جي پيدائش جي ڪارڻن جي ريتري، مختصر ذڪر ڪرڻ بعد، هاڻ آءٌ مذهبن جي ترجيحي اجزاء (جوڙجڪ جي جزن) تي روشني وجهڻ جي، پنهنجي مڃڻ آهر ۽ ڪوشش ڪندس.

۲. ڪيتري قدر مون غور ڪيو آهي ته مذهبن جي تعليم ۽ عمل جا اهيئي مکيه صيما يا جزا معلوم ٿيا آهن:-

۱. ڪائنات جي پيدائش ۽ روحن، وغيره جي بابت عقيدا يا معلومات، جنهن کي الاهيات جو صيفو مڏي سگهجي ٿو.

۲. اخلاق، نسي ۽ علم مان واسطو رکندڙ اصولن جو صيفو، جنهن کي طريقت جي نالي سان شمار ڪري سگهجي ٿو.

۳. مذهبي رسومات، ڪردار ۽ عبادات جو صيفو.

۴. سماجي دستورن ۽ قانونن جو صيفو، جو عام طور شريعت يا فقه جي نالي سان مشهور آهي.

جيئن ته هي احوال مذهب جي بنيادي شعبن تي روشني وجهڻ جي مراد مان لکيو وڃي ٿو، تنهنڪري ان تي ذرا وڌيڪ تفصيل سان بحث ڪندس، جيئن پڙهندڙن اڳيان ان ساري مسئلي جو پرمٽر پيش ٿي سگهي.

ڪن لفظن جي تاثير ۾ ٻنهي جو اعتقاد هو. روحن يا غيبي طاقتن کي ڪاڌي آچڻ جو رواج ٻنهي وٽ جاري هو. ڏاڳن، منترن ۽ وظيفن ۾ پڻ ٻنهي کي ويساھ هو. ٻنهي مان ڪهڙو طريقو پھريائين پيدا ٿيو ۽ عمل ۾ آيو، ان بابت اختلاف راءِ آھي. پر ڪيترن ماھرن جو رايو آھي تہ مذھب کان جادو قديم آھي. انھن جي ابتدائي ڪارڻن ۽ سدباب لاءِ طريقن جو مفصل ذڪر اسان جي ڪتاب جي دائري کان ٻاھر آھي. انھي ۽ يابت سائنسدانن ۽ عالمن طرفان ڪافي کوجنا ٿي رھي آھي. عمرانيات، ۽ فوڪ لور، فوڪ ڪسٽمس، ۽ ديومالا جي علمن ان مسئلي تي ڪافي معلومات ميسر ڪرڻ ۾ مدد ڪئي آھي.

(۳) **سپاڳين ۽ نياڳين شين جو عقيدو:** مذھبن جي تاريخ ۾ ذڪر ٿي آيو آھي تہ هزارن ورھين جي تجربن بعد، ڪيئن ماڻھن جي جدا جدا قبيلن ۾ مختلف شين، جانورن وغيره جي سپاڳي ۽ نياڳي ھئڻ بابت وھم وينا ھئا. ان مان، غور ڪرڻ بعد، پتو پئجي سگھندو تہ ترقي يافتہ مذھبي عقيدن جي شروعات اتان ٿي ٿي. پھريائين سڀ شيون، جانور ۽ روح خوفناڪ ۽ نقصانڪار شمار ٿيندا ھئا. ٿورو ئي پوءِ، ڪي شيون، جانور ۽ روح سپاڳا شمار ٿيڻ ۾ آيا، جنھن مان خوف سان گڏ اھڙو مذھب جي محرڪ جذبي ۾ اضافو ٿيو. ھنن ڪثير طاقتور ھستين جي ھنن ٻن گروھن ۾ ورھاست، اڳتي ھلي، دوئيءَ جي ترقي يافتہ خيال جو بنياد وڌو، جنھن جي آڌار تي پاڪ ۽ پليت، غلط ۽ صحيح، فائديمند ۽ نقصانڪار، خوشي پھچائيندڙ ۽ رنج ڏيندڙ قوتن جي تخيل جي شروعات ٿي، ۽ جادوءَ کان مذھب جي علحده شمار ٿيڻ جو بنياد پيو.

(۴) **چڙواڳ- فطري خواھشن تي ضابطي جا دستور:** ھتي ٻڌائي آيو آھيان تہ جانورن وانگر ماڻھن ۾ بہ ڪي سپاويڪ ٻڌيون يا جبلتون قدرت طرفان وديعت ٿيل ھيون، جن جي ذريعي ھو زندگيءَ جي وسيلن جي حصول، نسل جي قائم رکڻ، پاڻ بچائڻ، نقصانڪار شين کان دور رھڻ، زيب زينت ۽ اقتدار جي حصول لاءِ

تي ھارڻ، گھوشت کي چٽن يا ڪن خاص طرفن تي رکڻ، ان جي ھڏن، گوشت ۽ وارن وغيره کي ساڙي ھيڏانهن ھوڏانهن ”دونھيون ڏيئڻ“ وغيره، ڪن لفظن جي ڪيترا دفعا اچارڻ ۾ تاثير ڄاڻي، انھن کي ڪن ڪن جاين تي ليڪا پکڙي پڙھڻ سان، چنڊ، سيارن، جنم، ديون، شيطانن کي قبضي ۾ آڻڻ جي ڪوشش ڪرڻ، بيماريءَ جي حالت ۾ جنم کي ڪڍڻ لاءِ (چاڪاڻ ته بيماريءَ جو مڪين ڪارڻ ڀانئن جي ناراضگي يا دسمئي سمجهي هئي) بيمار کي ماروڻ ڏيڻ، داغ ھڻڻ يا ڌاڪا وٺي، انھن تي ستر پڙھي، سوڪاري، گھڙوڻ، ڏيئي، ٻڌڻ، کاڌي جون شيون جھڙوڪ سوا، ڪچو گوشت، گل، پن وغيره، روحن کي ٻھڃائڻ لاءِ ڪن خاص جاين تي رکڻ، ۽ ٻيا اهڙا سوين رجا ڊو جنٽر منٽر ايجاد ٿيا ۽ ڪم ۾ آيا، جن جو احوال جادوءَ جي ڪتابن يا عالمن طرفان ڪيل ڪوجنائن مان پنھنجي سگھي ٿو. خاص ڪري سر جان فريزر جي ڪتاب ”گولڊن بو“* ۾ ان مسئلي تي عمدي ڪوجنا ڪيل آھي.

اوائلي مذهبي عقيدن، دستورن ۽ رسمن ۽ جادوءَ جي باري بيان ڪيل طريقن ۾ تمام ٿورو تفاوت هو، سواءِ هن ڳالهه جي، ته جادوءَ وارن وانگر عيبي طاقتن کي مطيع بنائڻ، ڊيچارڻ يا رسوب ۽ اٽڪل بازيءَ سان ريبڙي ريبڙي ٿارڻ جي عيوض، مذهب جا طريقا انھن کي ميڙمنٽ ڪري ۽ انھن جي چاڀلوسي ۽ خدمت چاڪري ڪري انھن کي رھامند ڪرڻ جي حق ۾ ھٿاءِ مذهب جي طريقن انسان ۾ گھڻي قبر بڻي وسيءَ ۽ ڪمزوريءَ جي جذبن کي فروغ ٿي ڏنو. ۽ جادوءَ انسان ۾ گھڻي قدر پنھنجي ھمت، طاقت ۽ لياقت تي ڀروسو پيدا ڪرڻ جو ڪم ٿي ڏنو. ٻھرحال اوائلي عقيدن جو بنياد جنھن صورت ۾ ڊپ جي آثار تي هو، تنھنڪري جادو ۽ مذهب جي رسمن ۽ دستورن ۾ ڪو گھڻو تفاوت نہ ھو. قربانيءَ جو دستور پڻي وٺ ھو.

ڪتاب جو سنڌي ترجمو جنس جلدن ۾ ”جادو ۽ مائنس“ جي نالي سان ورڊ طرفان ڇپجي ۽ شايع ٿي چڪو آھي.

(۴) سپاويڪ ٻڌين يا جبلتن جي تقاضا موجب پيدا ٿيل خواهشن تي ضابطي رکڻ لاءِ ڪن اخلاقي قانونن، دستورن ۽ عقيدن جو رائج ٿيڻ.

(۱) **روحن بدمسبت عقيدو:** جيئن ته ظاهري آيو آسمان، ماڻهن کي لکن ورهين جي تجربي، وهم ۽ خيال بعد اهو عقيدو وڃي ويو ته سچ، چنڊ، سيارن، نڪتن، آسمان، بادلن، وڃ، سمنڊن، دريائن، تالون، جبلن، وڻن، جانورن، ماڻهن ۽ انهن جي پنهنجي ڪن خواهشن جوڙوڪ: انساني خواهش، نهي جي حالت وغيره ۽ سندن ڪن صفتن جوڙوڪ: طاقت، حسن، وغيره ڪي روح هئا. انهن مان گهڻن کي مختلف ملڪن ۽ قومن ۾ جدا جدا نالن سان منسوب ڪيو ويو. ماڻهن کي اهو وهم يا خيال وڃي ويل هو ته هر ڪا شيءِ هڪ لڪل طاقت جي سناري هلي رهي هئي، جنهن کي هوان جو روح يا آتما سڏڻ لڳا. انهيءَ ساري مسئلي تي مختلف قومن جي مثالا جي (علم الاصنام يا ديومالا) پري پئي آهي، جنهن مان انهن جي ابتدائي دشمن ۽ عقيدن جو پتو پوي ٿو. ديوين ۽ ديوتائن، پرين، ملائڪن، جن ۽ ديون، شيطائن ۽ اهرن ٻين منحوس ۽ مسعود روحن جا قصا ۽ ڪهاڻيون انهيءَ تخيل جي پيداوار آهن.

(۲) **انهن طاقتن جي تسخير يا راضيدو:** انهن طاقتن جي وهم ۽ خيال ابتدائي دور جي ماڻهن کي خوفزدہ ۽ سرعوب بناڻي ڇڏيو هو، هنن ۾ طريقا اختيار ڪيا هئا: (الف) جادوءَ جو ۽ (ب) مذهب جو، جن ٻنهي طريقن جا مقصد ماڻهن کي انهن نحس ۽ سجد طاقتن جي نقصان ۽ خطري کان بچائڻ ۽ انهن کي پنهنجي فائدي لاءِ ڪم آڻڻ هئا. جيتوڻيڪ استعمال جا ڍنگ ٻنهي طريقن جا ڪيترين ڪالهنين ۾ جدا جدا هئا. جادوءَ انهن طاقتن کي تسخير ڪرڻ، رضامنڊ بنائڻ ۽ سندن نجوسٽ يا بدبختيءَ جي تيارڻ لاءِ ڪي رواج ۽ ٿوڻا ايجاد ڪيا، جوڙوڪ: ماڻهو يا جانور ڪهي (قرباني ڪري)، ان جو رت، مکيه جاين

فصل ٻيو

مذهب جي پيدائش جا ڪارڻ ۽ ان جي جوڙجڪ جا جزا

مذهب جي تاريخ جي سلسلي ۾ مختصر طور ٻڌايو اٿم ته ماڻهن جي وحشيانه دور ۾ منجهن مختلف شين بابت ڪي ڊپ ۽ وڏي ويهي ويا هئا، جن جي بنياد تي هنن ڪي عقيدا، دستور، رسم رواج ۽ ڪريا ڪرم قائم ڪيا، جن تي اڪي هلي جادو ۽ مذهب جي تعمير ٿي.

انهن ابتدائي عقيدن هيٺين قسمن جي صورت اختيار ڪئي—
جن جي مختصر تشريح اڪي پيش ڪئي ويندي:

(۱) سماجي وجودن، عنصرن، مادي شين، جانورن، ماڻهن ۽ انهن جي چڱو خواهشن ۾ روح، آتما يا جوهرِي نفس هئڻ جي عقيدِي جو آسڻ.

(۲) انهن جي غصب ۽ ڪاوڙ کان بچڻ يا ڪائناتن مدد حاصل ڪرڻ لاءِ قربانين، پوڄا پاڻ، ڪريا ڪرم ۽ ٻين اهڙين رسن ۽ رواجن جو پيدا ٿيڻ.

(۳) ڪن سڀني ۽ جانورن جي سڀاڪي ۽ نڀاڪي يا پاڪ ۽ پلٽ عقيدِي جو بنياد پوڻ.

محفوظ آھي. ٻين مذھبن وارا گمراھ، دشت، ڪافر، ائٽي - ڪرائيسٽ
هٿ ڪري، جھنم ۾ وڃڻ وارا هئا. نجات يا بهشت جي ٺيڪيداري
صرف سندن مخصوص مذھبن جي پيروئن کي هئي. ليڪن سندن اھي
دعوائون مبالغہ آميز ۽ غلط هيون. اھڙن خيالن ڪري مذھب دنيا
۾ اتحاد، امن ۽ ترقي آڻڻ جي عيوض نفاق، فساد ۽ باھمي اختلافن
پيدا ڪرڻ جا ڪارڻ بنيا آهن.

جدا جدا نظام يا به رابعا شاگرد يا آهن، اهڙي طرح ڪائنات جي
 ٺاڻندڙ، ڏهن جي وجود، حيات بعدالمرات، ڪنهن جي جزا ۽ سزا،
 ڪنهن جي رنج (پشت ۽ دوزخ)، زندگيءَ جي مقصدن ۽ سردان تي
 به ڪو ڪم نه ٿو ڪري. رشي، فيلسوف پنهنجو تنظيم نگار پيش
 ڪيو آهي، سا ڪي طرح اخلاقي اصولن ۽ معاشري جي سماجي ڳالهين
 سان واسطو نه رکي ٿو. جدا جدا مذهب جي باني حالن جي
 ٺاڻائڻ، ملڪن تي ٻڌايو آهي. جيئن ته اڳتي هلي اهي مذهب
 ملڪن ٺاهڻ ۽ پوئلڳن جي دوش سان جدا نظام بنجي پيا،
 ڪا به ڪم نه ڪري. مذهب جي بانيون ڪي جسم اخلاق ۽ معصوم ڄاڻي، انهن
 جي الڳ نظام ۽ ڪمن جي تلقين ڪئي وئي. ان جو نتيجو اهو نڪتو
 ته هر مذهب اهي ملڪان پيش ڪيل مذهبي تعليم کي بنا چوڻ چڻا
 ٿي ويا جو رواج عام ٿي ويو، ۽ ڪيترن معاملن ۾ انهن مسئلن تي
 عمل جي ڪل اندازي ۽ ڪي ناجائز ٺهرايو ويو.

[illegible][illegible]

(۹) اوائلي مذهبن جو خدائن بابت تخيل هو ته هو خوفناڪ هئا. مهربان خدائن يا مهربان خدا جو تخيل بعد جو آهي.

(۱۰) جديد عقلي ۽ قياسي علمن ۽ سائنس جي فروغ بعد سڀني مذهبن جي عقيدن، شريعتي قانونن، عبادتن وغيره جي نظام جي افاديت گهٽجي وئي آهي.

(۱۱) دنيا جي ارتقائي قانون (Law of Evolution) موجب (جنهن کي قرآن دين فطرت سڏيو آهي)، هي سڀ مذهب هڪٻئي پٺيان يا هڪٻئي سان گڏوگڏ ترقي ڪندا ۽ بدلڻا پئي آيا آهن.

(۱۲) جديد منظم مذهبن جي باني ۽ ان جي شارحن پڻ اڳوڻن عقيدن، دستورن، ڪريا ڪرم (عبادتن)، وهمن، رسمن ۽ رواجن، روايتي ڳالهين ۽ ماڻهن جي توهمات ۽ جذبات کي مدنظر رکي، هر زماني جي بدليل حالتن، وقتي تقاضائن، بدليل معاشري جي ضرورتن ۽ مڪاني دستورن مطابق، تجربي ۽ غور و فڪر بعد، انهن ۾ تبديلي پئي آندي آهي، ۽ نئون ڳالهين داخل پئي ڪيون آهن.

(۱۳) فوق العقل علم ۽ الهامي معلومات جي دعويٰ جو هڪ ڪارڻ ماڻهن تي سردست پيغام جي اهميت جو اظهار هو.

جهڙيءَ طرح ڪٽنب گڏجي، قبيلا بنجي، پوءِ قومن جي صورت اختيار ڪن ٿا، يا جيئن بگاني ايراضيون ملي، ضلعا ٺهي، صورت اختيار ڪن ٿا، اهوئي شڪل وٺن ٿا، اهوئي طرح سان مختلف صوبو بنجي، ملڪن جي شڪل وٺن ٿا، روايتي دستورن، ڏند ڪٿائن، ڪريا ڪرمن، قبيلن جي قديم عقيدن، رواجن گڏجي، ڪجهه نون اضافن سان، عالمگير (عبادتن)، رسمن ۽ رواجن گڏجي، مذهبن جي بنيادي پيدائش جا محرڪ مذهب ٺاهڻ ۾ مدد ڪئي. مذهب جي خوشي، غلط ۽ صحيح، جذبا، خوف ۽ اميد آهن، جن مان رنج ۽ خوشي، غلط ۽ صحيح، عارضي ۽ دائمي عقيدن جا مسئلا پيدا ٿيا. پر جهڙيءَ طرح خود علم ۽ سائنس تي جدا جدا حڪيمن، عالمن ۽ سائنسدانن، هڪ حد تائين،

(۱) موجوده مذهبي عقيدن جي شروعات انسان جي وحشاني دور جي خوف ۽ خطري جي حالات ۾ پيدا ٿيل وهن مان ٿي.

(۲) انهن خطرن جي ٽارڻ لاءِ جي طريقا ايجاد ڪيا ويا، تن ابتدا ۾ جادوءَ جي شڪل اختيار ڪئي، جنهن مطابق انهن موهوم غيبي طاقتن جي تسخير ۽ رضامندي حاصل ڪرڻ لاءِ علاج سوچيا ويا.

(۳) موجوده عالمگير يا ثانوي مذهبن، جنهن ۾ عالمگير مذهب هندو ڌرم، ٻڌ ڌرم، عيسائيت ۽ اسلام ۽ ثانوي مذهب چين ڌرم، زردشتي دين، يهودي مذهب، چين جي تائوزم ۽ ڪنفيوشس جي مٿ، جهان جي شنتويزم ۽ ٻين سڀني مذهبن مٿي ڌرم ۽ ٽيل اوائلي دور جي پيدا ٿيل عقيدن، رسم رواج ۽ ڪنهن ڪنهن جي مواد مان گهڻو ڪجهه قبوليو آهي.

(۴) مادي، فلڪياتي ۽ ماه، وارين شين جي روحن جو اعتقاد، طاقتور غيبي طاقتن جي تسخير يا رضامندي لاءِ قرباني ڪرڻ، ڪين ڪاڏي جون شيون آڇڻ، ڪن لفظن جي آچارڻ ۾ تاثير هڻڻ جو ويساھ، ڌوپ ساڙڻ، ڌاڪا ۽ تعويذ ڪرڻ، پاڪ ۽ پليٽ يا سپاڪين ۽ نياڪين طاقتن جا عقيدا سڀ قديم ۽ وحشاني دور جا ورثا آهن.

(۵) جديد منظم مذهب سڀ گذريل پنجن هزارن ورهين کان پوءِ جي ايجاد آهن.

(۶) موجوده سماجي قانونن جي کوجنا بعد پتو پوندو ته انهن لاءِ گهڻو مواد به قديم وقت جي قبائلي دستورن مان ملي سگهندو.

(۷) موجوده مذهبن جي اخلاقي قانونن جي کوجنا ڪجي، ته ان ۾ به ڪي جڙا قديم قبائلي دستورن جا ملي سگهندا.

(۸) مذهب، ڪثرت پرستي ۽ (خدائن جي ڪثرت) جي عقيدن مان شروع ٿيا، ۽ پوءِ سمورتي، دوئي ۽ توحيد تي پهتا.

۾ رھڻ، ٽڪر، ڏاڍائي ۽ اقتدار جي خواهش پيدا ڪئي آھي. جنھن ڪري انسانذات جي اتحاد، امن ۽ ترقيءَ جي پيدا ٿيڻ ۾ رنڊڪون پونديون رھيون آھن. ان جي نقصانڪار نتيجن کي گھٽائڻ لاءِ مذھبن کي دخل ڏيڻو پيو، ۽ رھبانيت، فقيري، سادو پڻو وغيره ان جا علاج ڏسيا ويا.

(۶) جھڳڙي ۽ اڳرائيءَ جي جبلت:

ماڻھو گوشت خور ۽ سبزي خور جانور آھي. ٻيا اڪثر جانور يا سبزي خور ٿين ٿا يا گوشت خور. ان ڪري ماڻھوءَ ۾ گوشت خور ۽ سبزي خور، ٻنهي جانورن جون صفتون سمايل آھن. ولرن ۽ ڏڻن ۾ رھڻ جي عادت سبزي خوريءَ ڪري پيدا ٿي اٿس، ۽ ٿوريءَ ڳالھ تي اشتعال ۾ اچي تشدد جو استعمال ڪرڻ، منجھس گوشت خوريءَ جو ورثو آھي. ان خواهش جي ڪري هو جھڳڙا ۽ اڳرايون ڪري ٿو، ۽ ان کي ڏاڍ جوانيءَ ۽ ھمت جي نالن سان سڏي ٿو. ڏاڍن جو ھيئن ڪي ستائڻ، جنگجو يا طاقتور قبيلن جو ھيئن ٿي تسلط قائم ڪرڻ، سرمائيداري ۽ سامراج انھيءَ خواهش جي پيداوار آھن. ڪن مذھبن ان کي نقصان دہ سمجھي، سبزي خوريءَ ۽ اھنسا جي تعليم ڏني. ڪن ان کي فطري حقيقت سمجھي، ان مان فائدو حاصل ڪرڻ گھريو اڃا تائين ماڻھو ان خواهش مان پيدا ٿيل خرابين مان جان ڇڏائي نہ سگھيا آھن.

انسان جي ذھني ارتقا ۽ مذھبن جي انھيءَ مختصر تاريخ جي احوال معلوم ڪرڻ بعد باخبر ۽ اھل نظر صاحبن کي پتو پئجي سگھندو تہ مذھبن جي ابتدائي عقيدن، رسم رواجن ۽ ڪريا ڪرم جي شروعات ڪھڙن سببن ڪري ٿي، ۽ اھي آھستي ٿي، موجودہ منظم مذھبن جي درجي تي ڪھڙيءَ طرح پھتا. جيڪڏھن ذڪر ڪيل احوال جو مزيد اختصار ڪري پيش ڪبو، تہ ھيٺيان نتيجا مرتب ٿي سگھندا.

قلب ۽ مشڪل حاصل ٿي سگھي اٿس. هڪ قبيلي جي ٻئي مان دشمني ۽ هڪ قوم جو ٻئي ۽ کان خوف، شروع کان وٺي دنيا دشمني ۽ هڪ قوم جو ٻئي ۽ کان خوف، شروع کان وٺي دنيا ۾ ننڍي کان ننڍن هٿيارن کان وٺي، ويندي وڌي کان وڌن هٿيارن، مثلاً: اٿس ۽ هٿياروڄن ۾ تيار ڪرڻ ۽ زهر ڀري گئسن ڦاٽڻ جو ڪارڻ بنيا آهن. اقوام متحده ۽ قومن جا باهمي تعاون جا معاهدا ان کي ختم ڪرائي نه سگھيا. هر دوا کان پوءِ مرض گهٽجڻ بدران وڌندو رهيو آهي.

(۴) ظاهري يا نفرت جي جبلت:

اها انساني نفرت آهي ته جڏهن ڇوڙن حالتون ناماڙگار ڏسڻ ۾ اچن ٿيون، ۽ چوڌاري خوف ۽ خطرن ۾ پاڻ کي گھيريل ڏسي ٿو، ۽ مصمتن ۽ مسڪلاتن جا انبار اڇيو مٿان ڪڙڪن، ته هر اهڙي شيءِ کان هٽي ٿو، ۽ ان کي ڏڪار ۽ نفرت جي نگاه سان ڏسي ٿو، ۽ اها ڪل ٽڪيل، ايڏا ۽ نقصان جو باعث بنجي ٿي. شخصن جي هڪٻئي سان نفرت، قبيلن جي نفرت، قومن جي نفرت: سڀ سڀ ڏک ۽ ڪل ايڏا ۽ نقصان جي اسڪاٽن منجهان پيدا ٿيل اثرن جي پيداوار آهن. پيغمبرن، درويشن، ستن، ساڌن، راهبن ۽ زاهدن ان جي دور ڪرڻ لاءِ موجب، پرسم، عشق جا نسخا ايجاد ڪري، ان جي گهٽائڻ جي گھڻي ڪوشش ڪئي آهي، ليڪن ان جو تمام ٿورڻ ماڻهن تي اثر ٿئي ٿو. انساني اتحاد لاءِ هر سعيو جيڙوڪ: جماعت بندي، مذهبي حوڙ، نظرن جو ايجاد ٿيڻ، ست سنگت جون مجلسون، سڀ انهيءَ ويڃي جي گهٽائڻ لاءِ ڪوششون هيون، پر ان ۾ گهٽتائي تمام ٿوري ۽ تمام ڊري ٿيندي ڏسڻ ۾ اچي ٿي.

(۵) خول نمائي ۽ وڌائيءَ جي جبلت:

چوڻي آهي ته ”نفرت نه ڪنهن کي حسن، ڪان سڪاڻو آهي، نه عقل کان.“ ڪو به پاڻ کي پاڻ ۾ مڏڻ لاءِ تيار نه آهي، ڪو پاڻ کي سڀ ڀي سڃڻي، اها فطري خواهش آهي. ان، ماڻهوءَ

ڪنهن تميز ۽ رڪاوٽ جي، سڌ پوري ڪرڻ جي طرف مائل نه ٿا،
 لکن ورهين جي تجربي بعد، هنن معاشري جي پاڪ رکڻ، باهمي
 هڳڙن کان بچڻ، جدا وڙڻ ۽ نسلن جي برقرار رکڻ، ۽ ڪن
 همي، عقلي ۽ تعصبي جذبن هيٺ، ڪتي دستور ۽ قانون قائم ڪيا،
 ۽ اڳتي هلي قبيلن، قومن ۽ مذهبن جي اخلاقي ۽ سماجي قانونن
 جي تعمير لاءِ مواد ميسر ڪيو. اهي دستور، جي اڇڪلمه بنا چون
 ڇا جي مذهبن ۽ قبيلن جا قانون سمجهي قبول ڪيا وڃن ٿا، تن جي
 مختلف ملڪن، قبيلن، نسلن ۾ ڪهڙيءَ طرح نشونما ٿي، سو عالمن
 ۽ محققن جي کوجنا جو مرغوب مشغلو ٿي، وسيع معلومات ميسر ڪرڻ
 جو ڪارڻ بنيو آهي. علم النفس، عمرانيات، جنسيات، علم نسل انساني
 نه ٿي ۽ جبلت جي ڪارفرماين جي پيداوار آهن.

(۳) پاڻ بچائڻ جي جبلت:

انسان جي پيدائش کان وٺي، هن جي زندگيءَ ۽ املاڪ
 سان خطرو گنديو اچي. غالب ان جي پوري ترجماني ڪئي آهي،
 جڏهن چيو اٿس —

قيد حيات بند غم، اصل میں دونوں ایک ہیں،
 موت سے پہلے آدمی، غم سے نجات پائے کیوں!

اهو جان جي خطري جو خوف هو، جنهن انسان کي وهم پرست
 بنايو، ۽ جنن، ڀوتن ۽ ديون ۾ سندس ويساه ويهاريو، ۽ کانئس
 سچ، چنڊ، تارن، جبلن، سمنڊن، دريائن، بادلن، ڦاڙيندڙ جانورن،
 نانگن، واڳن وغيره جي پوڄا ڪرائي، ۽ کيس غيبي طاقتن جي
 رضامنديءَ لاءِ انهن کي طعمن جي پيٽا جا ۽ قربانيءَ، جادوءَ ۽ منترن
 اچارڻ جا رستا سيکاريائين. هن ئي جبلت، بعد ۾، هن کي مذهبن ذريعي
 امن حاصل ڪرڻ جا حيل و سيلا سيکاريائين. ليڪن اڃا تائين کيس جان ۽
 بال جي خوف کان آزادي نصيب نه ٿي آهي. روزا رکيائين، نمازون
 پڙهيائين، خير خيرات ڪيائين، ذڪر فڪر ڪيائين، پر تسڪين

طرح راجش ۽ ديوتا، اهرمن ۽ اهرمز، شيطان ۽ ملائڪ جي
نحوس ۽ برڪت يا نقصانڪار ۽ فائديمند شين جو بنياد ٻيو.

(ت) جبلتون يا سپاويڪ ٻڌيون (Instincts):

جانورن وانگر ماڻهن ۾ به ڪي سپاويڪ ٻڌيون يا جبلتون
قدرت طرفان ودع ٿيل هيون، جن مان مکيه هيٺيون هيون:

(۱) سين هٿ ڪڍڻ يا ميڙڻ جي جبلت (Instinct of aquisition).

(۲) نسل جي قائم رکڻ جي جبلت (Instinct of race-preservation).

(۳) پاڻ بچائڻ جي جبلت (Instinct of self-preservation).

(۴) تاه يا نفرت جي جبلت (Instinct of Repulsion).

(۵) خود نمائي ۽ پاڻ وڌائڻ جي جبلت (Instinct of Elation or self-display).

(۶) ڇڻڪڙي ۽ اگرائي جي جبلت (Instinct of Pugnacity or self-assertion).

(۱) سين ميڙڻ جي جبلت يا حصول جي تمنا:

هن جبلت جي اثر هيٺ ماڻهو ڪي ڪاڏي، معبوري ۽ عورت،
اقتدار ۽ ملڪيت حاصل ڪرڻ لاءِ ڪي اهڙا ڪم ڪرڻا پيا ٿي،
جي سندس شخصي ۽ قبلاڻي زندگيءَ جي باهمي معاملات ۾ ڪن
مشڪلاتن جو ڪارڻ بڻا ٿي. انهن مسئلن جي حل ڪرڻ لاءِ
صدين جي تجربن بعد، هر هڪ قبيلي ۾، باهمي رفاهنديءَ سان ۽
مسئمندار مهندارن جي مشورن سان، ڪي دستور ۽ رواج مقرر ڪيا
ويا، جن کي هو روايت موجب ٻوٽر سمجهي، انهن جي پيروي ڪرڻ
لڳا. اهڙيءَ طرح مان، ٿيندي ٿيندي، سماجي قانونن جي تعمير ٿي.

(۲) نسل قائم رکڻ جي جبلت يا جنسيت جي تمنا:

هن جبلت جي اثر هيٺ، ماڻهو اقتدار ۾ جانورن وانگر،

دسوڻيءَ ۽ نقصان ڪسان بچاءَ جا طريقا استعمال ڪيا. هر هڪ پيلي جا اهڙيءَ طرح ڪي سڀاڳا ۽ طرفدار جانور، ديوتائون ۽ روح شمار ٿيڻ لڳا، ته ڪن جانورن، ديوتائن ۽ روحن کي وري نڀاڳو ۽ دشمن سمجهڻ ۾ آيو. علم الانسان جي ڪتابن ۾ اهڙن سڀاڳن جانورن لاءِ ٽوٽم (Totem) جو لفظ ۽ نڀاڳن لاءِ ٽبُو (Taboo) جو لفظ ڪم آندو ويو آهي. ڳئون ۽ باندري جي پاد ۽ سوئر جي پليت شمار ٿيڻ جا اصلي وجهه آهي وهي عقيدا هئا. مطلب ته ڪن قبيلن پنهنجا طرفدار، پاڪ ۽ فائدي بخش جانور ۽ ديوتائون ۽ روح مقرر ڪري، انهن جي پوڄا شروع ڪئي. نتيجو اهو نڪتو ته شڪرڻ جا طرفدار، پاڪ ۽ فائدي بخش جانور، ديوتائون ۽ روح ٻين وٽ دشمن، پليت ۽ نقصان ده شمار ٿيڻ لڳا.

انهن اثرن هيٺ ڪي قبيلن ان حد تائين ويا، جو پاڻ تي پنهنجن طرفدار جانورن جا نالا رکيائون، ۽ اڪٽي هلي، اهي جانور ڪن قومن جي قومي نشانن طور ڪتب اچڻ لڳا. دنيا جي ڪيترن حصن ۾ اڃا تائين ڪن ماڻهن ۽ قبيلن جا نالا، سندن طرفدار جانورن جا رکيل آهن يا رکيا وڃن ٿا. ماڻهن جا نالا جنهن وڪ: هاگ (سوئر)، شير، اسد (شينهن)، سور، هاڻي، وغيره اڃا تائين هليا اچن. ساڳيءَ ريت قبيلن جا نالا بنواسد، ڏيهر، واڳها، گوالا وغيره رکيل آهن. قومن جا اهڙا پوتر قومي نشان انهن عقيدن جي بنياد تي اڃا تائين هليا اچن. مثال - رشيا جو رچ، چين جو ازدها، جرمن ۽ آمريڪين جو ٻن منهن وارو عقاب، برطانيه جو ٻن منهن وارو شينهن وغيره. اسان وٽ ڳوٺن ۾ اڃا تائين ڪي ماڻهو مسافريءَ تي نڪرڻ وقت جدا جدا جانورن جي منهن پوڻ مان ڪي سوڻ وٺن ٿا. سڀني کي نڀاڳو ۽ لوئر کي سڀاڳو سمجهيو وڃي ٿو. تر ۽ ڏانگن جي آواز بان به ڪي معنائون ڪڍيون وڃن ٿيون. ڪو زمانو هو، جو واڳو، شينهن، هاڻي، گينڊي، ڳئون، باندري ۽ نانگ وغيره جي پوڄا ٿيندي هئي. اڃا به ڪن کي عزت ۽ نفرت جي نگاهه سان ڏٺو وڃي ٿو. ويندي تارن ۽ گرهن ۾ به ڪي نڀاڳا ۽ سڀاڳا سمجهڻ ۾ آيا. اهڙيءَ

آهي صرف خوشامد، (پوڄا)، ڪاڏي خوراڪ آڇڻ، ڪريا ڪرم، قرباني ۽ جي رت ڏيڻ، مٿڙن، جادو ۽ ٿوٽن وغيره جي ذريعي بنان راضي ڪري سگهبا، تنهنڪري هر هڪ قبيلي جي چالو ماڻهن انهن شين جي طاقت جي تسخير ۽ رضامندي حاصل ڪرڻ لاءِ جدا جدا ڪولي ۽ منڍيا هئا، اهڙي طرح سان ختم، شردائڻ، ڪريا ڪرم، جادو ۽ جي مٿڙن ۽ ٻين مختلف قسم جي پوڄا پائڻ جو بنياد پيو، سڄ، چنڊ ۽ نالن جي روحن کي جدا جدا نالا ڏيئي، انهن جي هڪ پاسي پرستش شروع ٿي، ته ٻئي پاسي جبلن، سمنڊن، بادلن، وڻن، پهاڙن ۽ باهه وغيره جي روحن کي الڳ الڳ نالن وارا ديوتائون ٺهرائي، انهن جي تسخير يا رضامندي لاءِ ڪوشش ڪئي ويئي. ساڳي ريت، مري ويل جانورن، عزيزن ۽ دشمنن جي روحن جي راضي ڪرڻ يا انهن جي نحوست کي ٽارڻ لاءِ ڪيئي طريقا ايجاد ڪيا ويا ۽ ڪنهن به ڪنهن ئي قدم ڏند ڪٿائون اهڙن غيبن جو يادگار ۽ ثبوت آهن. نه رڳو ايترو پر ماڻهن جي جدا جدا نفسياتي خواهشن جا نشان (Symbols) مقرر ڪري، انهن جي پوڄا شروع ڪئي ويئي. تجربو ۽ زمانه ۽ مردانه تناسلي عضوا (لنگر - Phalus)، جنسي خواهش (Sex) جي دونو (داندو)، حسن جي ديوتا، موت ۽ فنا ڪندڙ طاقت جي دونو وغيره جي پوڄا شروع ٿي.

(ب) سعد ۽ نقص (سپاڳي ۽ نياڳي) جو وهڻ:

ساوي آفت، غيبي طاقت ۽ اتفاقي حادثن جي خوف جي اثر هيٺ، ماڻهن کي، سائيا سائڻ جي تجربن ۽ وسمن بعد، ڪن شين يا جانورن جي بنيادي طرح سپاڳي ۽ نياڳي شين بنسبت وهم ۽ وساهه وٺي ويا هئا، جنهنڪري جدا جدا قبيلن وٽ ڪي مادي شين، جانور ۽ غيبي طاقتون سپاڳيون ۽ نياڳيون شيان سمجهيون ويون. ان مطابق جدا جدا قبيلي هر سپاڳي شيءِ، جانور، ديوتا ۽ روح وٽ ڪي پختاور سمجهي، ان جي پوڄا ۽ احترام ڪيو، ۽ هر نياڳي شيءِ، جانور، روح وغيره کي بدسوڻ ۽ نقصان ڏيڻ سمجهي، ان جي

هن قسم جي نئين معلومات سندن جسماني تڪليف کي گهٽ ڪرڻ ۾ ڪين گهڻي قدر مدد ڪئي. انهن ڳالهين جي واقفيت انساني معاشري ۾ انقلابي پيشقدميءَ جي شروعات ڪئي. هي ڳالهيون سندن آئنده ايجادن جو پيش خيمو ۽ بنياد بنيون.

ٻئي طرف، نفسياتي ۽ ذهني بچاءَ جي طريقي تي لکڻ ۽ هر ورهين جي تجربي، معلومات ۽ غور فڪر بعد، ڪي ويساه ۽ وهن کي مستقل طور دماغ ۾ ويهي ويا، جن مان ڪي هيٺيان هئا:

(الف) دنيا جي هر هڪ ساه واري يا مادي شيءِ ۾ روح، آتما يا جوهرِي نفس هو، جو زندگيءَ وارين شين جي نئي کان پوءِ جدا وجود رکندو آيو ۽ اهڙيءَ طرح وڻن، جبلن، عنصرن ۽ فلڪياتي جسمن کي به ظاهرِي طور ڏسڻ ۾ ڪوٺي آيا، ليڪن ڪن آثارن جي بنياد تي، جن کي هو ڪنهن ٻئي طريقي سان سمجهي يا سمجهائي نٿي سگهيا، انهن روجن جي وجود جو ڪين يقين ويهي ويو هو. سماوي آفتن، اتفاقي حادثن ۽ هر نقصان لاءِ انهن روجن جي ڪاوڙ يا ناراضگيءَ کي جوابدار ٺهرايو ٿي، انهيءَ ڪري سچ، چنڊ، تارن، هوائن، بارش، باهه، زمين، جبلن، دريائن، سمنڊن، وڻن، خوفناڪ جانورن ۽ ماڻهن جي روجن متعلق ڪي اسيدون ۽ ڪي خوف سندن دلين تي ويهي ويا. ازانسواءِ ٻين به ڪن غيبي هستين جهڙوڪ شيطانن، جئن، پوتن، پرين وغيره جي جدا وجود ۾ اهڙي ئي قسم جا ويساه ويهي وين، جن کي طوفانن، بارش، باهين، ڏڪارن، ڌرتيءَ جي زلزلن، بيمارين ۽ ٻين نقصانڪار ڳالهين لاءِ ڪارڻ ٿي چاٿا ٿيون.

جيئن ته ماڻهو اڃا وحشي حالت ۾ هئا، ۽ رحم ۽ پيار جي صفتن سان، جي تهذيب سان وڌڻ ٿيون، اڃا پوريءَ طرح مايوس نه ٿيا هئا، ان ڪري ڪين وهن وٺل هو ته جملي روح، جن کي هنن ديون ۽ ديوين، پوتن، جئن، ۽ ٻين اڪيچار نالن سان سڏڻ شروع ڪيو هو، سڀ خونخوار، ظالم، خطرناڪ ۽ رت خا پياسي هئا، ۽

مٿان جا حملا، ڏڪارن ڪري گذر معاش جي تنگي، اتفاقي موت، ضرورتن ۽ ڪاڏي تان هڪٻئي ۾ جهڳڙا فساد وغيره شامل هئا. اهڙين اوجھن ۽ وس کان ٻاهر مشڪلاتن ۾ رهڻ سبب مٿن هر وقت غير سلامتيءَ جو خوف ۽ هراس چانيل رهيو، ۽ ٻين ڳالهين سان گڏ هو انومانن، وسوسن ۽ وهن جي اشڪنجن ۾ پڻ اڙجي ويا. پيرحال، سندن تبوءَ نيت انهن ڳالهين جي ڪارڻن ۽ بچاءَ طرف ڇڪيو، جنهنڪري ان معاملي ۾ هنن ٻن طريقن سان سوچڻ ۽ عمل ڪرڻ شروع ڪيو: (۱) جسماني بچاءَ ۽ حفاظت جو طريقو، ۽ (۲) نفسياتي ۽ ذهني بچاءَ جو طريقو.

پهرئين طريقي تي، لکن ورهين جي تجربن بعد، هنن ڳالهين جي علم ۽ ايجاد مان فائدو ورتو: پهريون ته هنن کير ڏيڏڙ چوپاين جانورن کي کير ۽ گوشت لاءِ پالڻ شروع ڪيو، جنهنڪري هر روز جي گذر معاش لاءِ شڪار واسطي وڃڻ جي تڪليف گهٽ ٿين.

ٻيو ته هنن ڪئن پوڻ جو اناج گڏ ڪري رکڻ جي عادت سڳي، جنهنڪري ڪن موسمن ۾ وڻن جي پنن، ڦلن، ۽ مٺوي ميسر ٿي نه سگهڻ جي حالت ۾، هي آل ڪي ڪاڏي لاءِ ضرورت وقت ڪم آڻڻ لڳا.

ٽيون ته هو ڪاٺ ۽ پٿر مان ڪي اوزار ۽ بچاءَ لاءِ هٿيار ٺاهڻ سکيا، جن کي جانورن ۽ مڇين جي شڪار ۽ ڍونڍن کان بچاءَ لاءِ ڪتب آڻڻ لڳا.

چوٿون ته هو ٻاهه کي ڪتب آڻڻ سکيا. ٻاهه جي پيدا ڪرڻ جو علم نه شايد گهڻو دؤر حاصل ٿيو هجي، ليڪن ٻيلن ۾ وڻن جي گسجن ڪري پيدا ٿيل ۽ پهاڙن جي ڦاٽن وغيره مان قدرتي طرح پيدا ٿيل ٻاهه کي محفوظ ڪرڻ ڪري هو ان کي گوشت ۽ اناج جي ميڪي رکڻ لاءِ، روشنيءَ لاءِ ۽ سرديءَ کان بچڻ لاءِ ڪتب

ٺان، ميون، جهنگلي جانورن جي ڪچي گوشت، مڇي وغيره تي هوندو
 شوه هئڻ جو مستقل گهر گهاٽ ۽ مڙھ مقام ڪونه هوندو هو. جانورن
 وانگر، گرميءَ ۽ سرديءَ کان غارن يا وڻن جي گهاٽن جهنگلن ۾
 پاڻ بچائيندا ۽ کاڌي خوراڪ جي سانگي سان ڪڏهن هتي ۽
 ڪڏهن هتي هلندا چلندا رهندا هئا. هو ڪڏهن ڳالهائڻ سکيا،
 اوائلي ڳالهائڻ ڪهڙو هون، ابتدائي رهڻ جا طريقا ڪهڙا هئڻ،
 وغيره — انهن مسئلن تي جيئن پوءِ ٿيڻ کوجنا ٿي رهي آهي.
 ممڪن آهي ته ڪجهه وقت کان پوءِ هنن ۽ ڪن ٻين ڳالهين تي
 پوري معلومات ميسر ٿي سگهي.

موجوده عالمڪير مذهب، جهڙوڪ (۱) هندو ڌرم، (۲) ٻڌ
 ڌرم، (۳) مسيحيت ۽ (۴) اسلام گذريل چئن هزارن ورهين کان
 پوءِ جي پيدائش آهن ۽ انهن وسيلي انسانذات جي ابتدائي تاريخ،
 رسم و رواج، مذهبي عقيدن وغيره تي سواءِ ڪن ڏندڪٿائي ڳالهين
 جي زياده روشني نه بڻجي سگهي آهي. ڪانئن جيڪا تاريخي معلومات
 ميسر ٿي سگهي آهي، اها گهڻي قدر سائنسي تجزيي، جديد تاريخي
 معلومات ۽ فلسفي جي بنياد تي غلط ثابت ٿيندي وڃي.

تاريخ مان معلوم ٿئي ٿو ته، لکيا ورهيه اڳي، ماڻهن کي
 زندگيءَ ۾ ڪيترن ئي مشڪلاتن ۽ تڪليفن جو مقابلو ڪرڻو پوندو
 هو، جن مان مکيه مشڪلاتون هيٺين قسمن جون هيون:

(۱) سماوي آفتون: جن مان مکيه سردي، گرمي، طوفان،
 سخت بارشون، سيلاب، سوڪ، ڌرتين جو ڌپڻ، جبلن جو ڦاٽڻ ۽ ٻاهين
 جو لڳڻ وغيره هيون.

(۲) خطرناڪ جانورن ۽ غيبي طاقتن جا خوف:
 ڊڪ طرف ڪين جهنگلي ۽ دريائي جانورن، جهڙوڪ شينهن، هائين،
 گينڊن، رڇن، نانگن ۽ واڳن ۽ ٻين ازدهائن جو ڊپ رهندو هو،
 ته ٻئي طرف ڪين نامعلوم غيبي طاقتن جو خوف ستائيندو هو، جن
 کي هو جن، پوت ۽ شيطاني روح وغيره جي نالن سان سڏڻ لڳا.

(۳) اذفاقي حادثا: جن ۾ وچڙندڙ بيماريون، ٻين طاقتور

ڪرڻ جي، هميشه چاڪيءَ جي اٺ وانگر محدود دائري يا دائرن جي گهاٽي ۾ چوڌاري ڦرندي ڏسڻ ۾ ايندو. دراصل اهو ٻئي گروه جو ڪارنامو هو، جو ان جي محققن ۽ عالمن، مٿي ذڪر ڪيل مختلف علمن جي مدد سان، مجموعي طور مذهب جي تاريخ، پيدائش جي ڪارڻن، بنيادي مقصدن، جوڙجڪي جزن ۽ ڪثرت مذهب پويان وحدت جي ڳولا ڪري، ڪي هم گير اصول هٿ ڪيا ۽ دنيا جي اڳيان پيش ڪيا.

۱. مذهب جي تاريخ تي ڪا ٿيسز (سنڌي مثالو Thesis) ڪونه لکي رهيو آهيان، جو آءٌ ان تي هتي مفصل روشني وجهان. هتي آءٌ صرف مختصر طرح مذهبن جي پيدائش ۽ ارتقا جي تاريخ تي، پنهنجي علم ۽ سمجهه آهر، پٿريائين ڪجهه احوال پيش ڪريان ٿو، ان لاءِ جو ڪجهه مون کي اڳتي ڪرڻو آهي، ان جو پس منظر صاف ٿي پئي.

هن زمين تي زندگيءَ جا آثار سائنسدانن کي، سندن مشاهدن سان ڪروڙن ورهين کان ڏسڻ ۾ آيا آهن. ان عرصي ۾ زندگي، جسماني طرح، اڪيلن حيوانن، گهڙڙن، آمويين، مڇين، سرنڊڙ جانورن، پڪن، چوهارن جانورن مان ترقي ڪندي، آخر ۾ ماڻهوءَ جي صورت ۾ نمودار ٿي، جنهن کي عالمن اشرف المخلوقات جي لقب سان ياد ڪيو آهي. ٻئي طرف زندگي ڏسڻي ارتقا جا مختلف درجا — جماداتي، نباتاتي ۽ حيواني ڪيپيش مان گذرندي — ٿي ڪندي، ماڻهوءَ جي صورت ۾ ترقي يافته نس ۽ نسل مان نمودار ٿي.

سائنسدان، ماڻهوءَ جي اوائلي پيدائش جي کوجنا بعد، هي ڏٺي سگهيا آهن ته زمين تي ماڻهو جي وجود جا هئا ڪيترن لکن ورهين کان آثار ڏٺا آهن. اها ڳالهه ۾ پاڻي ثبوت ٿي پئٽل آهي ته ابتدا ۾ ماڻهو جهنگلي ۽ جبلن ۾ ٻين جانورن وانگر، وحشيانه زندگي گذاريندا هئا، ۽ انهن کي شروع ۾ جانورن پالڻ، اناج پوکڻ، ٻارن مان ڪيم وٺڻ، يا اوزارن جي ايجاد جو پتو پئي ڪونه چيو هو. انهن ڏٺن ۽ وٺن ۾ ڪيترن قسمن جا سڌا گڏيل وڻن جي پٽ،

(۷) آرڪيالاجي (Arachaeology) يا علم الاثار — زير زمين قديم تهذيبن ۽ تمدنن جو علم.

(۸) فوڪ لور (Folk lore) يا علم قديم روايت — انسانن جي پراڻن قصن ڪهاڻين وغيره بابت علم.

(۹) فوڪ ڪسٽمز (Folk customs) يا علم قديم رسم و رواج — انسانن جي پراڻين رسمن ۽ رواجن بابت علم.

(۱۰) ميٿالاجي (Mythology) يا علم الاصنام يا ديومالا — قديم ڏند ڪٿائن جو علم.

(۱۱) فلاسافي (Philosophy) يا فلسفو — قياس ۽ فہم جي تقابلي سان فطرت ۽ زندگيءَ جي مسئلن بابت پرايل علم — وغيره وغيره.

اھو زمانو گذر ڪري ويو، جڏھن ھر مذهب جي علم رڳو الھامي ڪتابن، تفسيرن ۽ روايت وغيره مان حاصل ڪيل احوالن تي اڪثراً ٿي ڪئي. ھن وقت مذهب جو علم بہ سائنس ٿي پيو آھي. ڪيترن محققن مذهب جي مختلف شعبن جي کوجنا ۾ عمريون صرف ڪري، ان جي جدا جدا پاسن تي کوجنا ڪئي آھي. ھيءَ مذهب جي تفتيش ھيٺين ٻن صيغن ۾ ٿي آھي.

(۱) مخصوص مذھبن جي خاص شعبن جي کوجنا.

(۲) جملي مذھبن جي تاريخ، انھن جي پيدائش جي ڪارڻن، ترڪيبي جزن ۽ مقصدن جي کوجنا.

پھرين صيغي جي تفتيش ڪندڙن ۾ مفسر، محدث، فقيه، مقلد، غير مقلد، سناتني، آريہ وغيره عالم، آجاريہ، پشپ شامل ھئا، ۽ ٻئي صيغي جي تفتيش ڪندڙن ۾ وحدت الوجودي، ويدانتي، صوفي، فلسفي، انسانيت جا قائل، تاريخ ۽ سائنس جا ڄاڻو، طريقت جا صاحب، سياسي ۽ جوڳي اچي ٿي ويا.

عالمن جي ھنن ٻنھي گروھن جي علمي تحقيقي ۽ حاصلات کي جيڪڏھن ھوشمند نگاھن سان ڏسبو، تہ انھن جو پھريون گروھ، باوجود پنھنجي پنھنجي مخصوص شعبي يا شعبن ۾ مھارت حاصل

جي نگاه سان ڏسي. وڌيڪ اهو به پتو اٿم ته ڪيترا نوجوان، جي مذهبن جي ظاهري عقيدن ۽ انهن جي نالي ۾ استعمال، غرضي ۽ (Exploitation) مان بيزار ٿي، مٽيريلزم ۾ ويساه رکڻ لڳا آهن، سي به هنن رابن کي رجعت پسند سمجهندا، ليڪن باوجود ان علم جي به، پنهنجي راءِ ظاهر ڪرڻ کان ٿورو ڊڄن ٿا. پوءِ ڪي ان کي مجذوب جي بڪواس سمجهڻ لڳن، هن مان منهنجو مقصد ٻين کي همراءِ بنائڻ جو نه آهي، ۽ نه ڪنهن جي جذبات کي ٽيس لڳائڻ مقصود آهي. هيءُ هڪ تقطي نگاه آهي، جيئن ان جي نالي مان معلوم ٿئي ٿو.

”من هائيء هويء ميڪم ڪس بشنود يا نشنود“
[معنيٰ- آءُ ٻيو اندر جون آهون ڪيان، پوءِ ڪير ٻڌي يا نه ٻڌي].

اميد اٿم ته منهنجا معترض قرآن شريف جي هن آيت شريف ”لکم دينکم ولي دين“ مطابق، منهنجي رابن کي برداشت ڪندا، منهنجي خيال ۾ هر مذهب، فلاسافي ۽ سائنسي علم، بحر فيض الاهي يعني علم رکڻ جا جزا آهن، ان جي انت بحر مان ماسو مال به پوڄارين کي ڀر ڪرڻ جي طاقت رکي ٿو، ليڪن پنهنجيءَ ڀر ۾ ڀر ٿيڻ بعد به ڪنهن کي صداقت جي هڪ- عتيءَ (Monopoly) جي دعويٰ ڪرڻ جو حق نه آهي. اهو بحر عميق ڪنهن جي ورثي ۾ اچڻ کان بتر ۽ بالا آهي. خواجہ حافظ ان حالت کي رسي، بي اختيار چيو ڏئي ته:

در هر طرف گم رفتم جز حيرتم نيفزود (bonafide)
فرياد زين يابان وز راه بسي نهايت.

[جيڏانهن به نظر ڪنيم ۽ ويس، ته سواءِ حيرت ۽ واداري ٿيڻ جي ڪجهه معلوم نه ٿيم. اهڙي بي انت صحراء ۽ ان ڏکڻ رستي تي هلڻ بعد ڏانهن نڪريو وڃي].

ماحول ۽ تاريخي روايتن هيٺ ذهني تربيت جي حاصلات
 هڪ لازمي شرط آهي.
 ”انهيءَ مشن جي پراڻجامي لاءِ سرزمين سنڌ جا
 رهاڪو زياده موزون آهن. قديم تاريخ جا دفتر ان جا
 گواه آهن ته ڪيئن نه هتي مختلف قسمن، تهذيبون،
 مذهبي فلسفا ۽ سياسي طريقا ملي چلي، پڪرنگي اختيار
 بحري سگهيا آهن. دنيا جي نئين تعمير لاءِ جنهن
 ۾ مشرق ۽ مغرب جا ويڇا ميسجي هڪ وحدت ۾ گڏجا
 آهن، سرزمين سنڌ کي خاص پيغام پيش ڪرڻو آهي.
 مون کي هن اندوڙار جي زماني ۾ هي روشنيءَ جا
 ترورا نظر اچي رهيا آهن. هن جسماني ويوڙ بعد مڪمل
 هٿان ٿي نڪرڻو آهي.“

هي خيال ۲۴ سال اڳي ظاهر ڪيا هئا. سنڌ جي
 خاص پيغام ۾ تڏهانڪر منهنجو ويسا ٻئي رهيو آهي. اهو پيغام
 ڪهڙو آهي، جنهن جي تعليم ۽ تربيت اسان جي درويشن ڏني
 آهي؟ عمر جو سمورو وقت انهيءَ ڪوجنا ۾ گذاريو اٿس. غور،
 فڪر ۽ تجربو بعد، جن نتيجن تي پهتو آهيان، تن کي هن
 ڪتاب ۾ قلمبند ڪريان ٿو.

اهي منهنجا شخصي رايو آهن، جن کي حق جي ڳولا ۾
 هڪ فرد جي تجربن سان مشابيت ڏيئي سگهجي ٿي. ان لاءِ 21
 صداقت جي هڪ-هئيءَ (Monopoly) جي دعويٰ نٿو ڪريان.
 انسان خطا جو گهر آهي. ممڪن آهي ڪيترا ماڻهو انهن روين
 کي صحيح نه سمجهي، مون سان اتفاق نه ڪن. تنهن هوندي به
 انهن جي ظاهر ڪرڻ کي عيب نٿو سمجهان. هن جو بحر ڪثير
 تعداد نظرن جو مجموعو آهي. دنيا جو بوتلموني باغ مختلف گلن
 جي رنگرنگي رونق رکي ٿو. هيءُ به هڪ راءِ آهي.

مون کي معلوم آهي ته ڪثرت تعداد ماڻهن جو مذهبي
 جي مذهبي هئڻ ڪري، شايد منهنجي روين کي ناپسنديءَ

سند ۾ ڳوليو به نه ٿيندو.....“

”مون هن زمين جي قديم شان شوڪت جو ذڪر مھمانن جي حافظي تازي ڪرڻ جي ارادي سان نه ڪيو آھي. پر پنھنجو اصل مقصد هن سرزمين جي روشن مستقبل بابت چند تجويزون پيش ڪرڻ جو آھي.“

”انسان ذات ابتدائي زماني کان وٺي مختلف ارتقائي دور طي ڪندي، پنھنجي آخري مقصد، يعني انساني وحدت خيال ۽ عمل طرف وڌي رھي آھي. انهيءَ لاءِ مختلف گروھن جي مذھبي، سياسي ۽ اقتصادي تحريڪن ۽ ڪوششن، منزل مقصود تي پھچڻ لاءِ جدا جدا طريقن ۽ واٽن جو ڪم پئي ڏنو آھي. تاريخ جو هر ورق ان ارتقائي جدوجھد جي مثالن سان ڀرپور آھي. شروعات ۾ ماڻھو ننڍن ننڍن ڪٽنبن ۾ ورھايل ھئا. ٿوري وقت گذرڻ بعد اھي ڪٽنب وڌي ويجهي، قبيلن جي صورت اختيار ڪري ويا. آخر ۾ اھي قبيلو ملڪ قومون بنيون.“

”ماڻھن جي وچ ۾ باھمي اتفاق ۽ ميلاپ جا مختلف بنياد پئي رھيا آھن. جاءِ رھائش (وطن)، زبان، زندگيءَ جا طريقو ۽ خيالات انھن مان مکيه آھن. اڄڪلھ نظرياتي (Isms) چؤطرف فېشن بنيا وڃن. پر انھن ۾ امن آڻڻ جي عيوض مور ڳو زياده فساد پيدا ڪيا آھن. جزوہ حل، جدا جدا ٽالن ۾ عارضي عرصي لاءِ مستعمل رھڻ کان پوءِ تاريخ جي ڪسوٽيءَ تي پرڪڇڻ بعد ازخو بيڪار بڻجيو پون. جيستائين مختلف سياسي، اقتصادي ۽ مذھبي نظرين جي اختلاف مٽائڻ لاءِ حل ڳولي ڪڍيو ويو آھي، دنيا ۾ دائمي اتحاد ۽ امن قائم ٿيڻ مشڪل پيو نظر اچي. انهيءَ حل ڳولي لھڻ لاءِ خد

جنهن جي ٺاهي موهن جي دڙي جي آثار قديم مان ملي سگهي ٿي.“

”هيءَ ئي سرزمين آهي، جتي دنيا جا ڪيئي نسل گڏجي ملي جلي ويا. دراوڻ آريا، سامي ۽ منگول نسلن جا نشان هتي آسانيءَ سان ڳولي سگهبا.“

”نه صرف نسلن جو سڀل چول هن زمين، پر ٿيو، ليڪن مختلف مذهبن ۽ فلسفن جو هڪڙي تي اثر ۽ ميلاپ پڻ، جهڙو هتي ٿيو، اهڙو ٻيءَ جاءِ تي ڇٽو ٿيو هوندو. ٻڌ ڌرم جيتوڻيڪ وچ هندستان ۾ پيدا ٿيو، ليڪن اهو هن زمين تي وڌيو ۽ ويجهيو. اسلام جڏهن هن زمين تي پهتو، ته ٻڌ ڌرم اڃا مروج هو، ۽ هتي جي رهاڪن مهاڻا گوتم جو نفيءَ وارو سبق اڃا نه وساريو هو. اسلام صرف اڳينءَ تعليم ۾ اثبات جو اضافو ڪيو، ويدانيت ۽ اوحدايت جا فلسفا ۽ مٿا هتي ئي هڪڙي تي اثر انداز ٿيا. هڪ طرف وحدانيت هندو ٻوڳيءَ تي اثر وجهي، بت پرستي کي گهٽايو، ته ٻئي طرف مسلم درويشن سياست مان سبق ورتا ۽ راڳ کڻي تصوف جو جزو بنايو. هندو مسلم عقيدا باهمي سمجهوتي ۽ رواداريءَ سان هڪڙي جي نزديڪ اچڻ لڳا، گرونانڪ جي تعليم انهيءَ ميل - چول جي نچوڙ جو مڪمل مثال ۽ نتيجو آهي.“

”مسلم صوفين هن ملڪ ۾ شاه عبداللطيف جي سرچرديءَ هيٺ مذهبن جي بنيادي وحدت جو پرچار ڪري، مختلف مذهبن جي ٻوڙلڳن ۾ محبت ۽ رواداري پيدا ڪئي، جنهن جو عملي ثبوت هتي جي هندو - مسلم رهاڪن جي باهمي خوشگوار تعلقات مان ملي سگهندو. هندستان جي ٻين حصن وانگر چوت چات جو مرض

هئا، اها پڄاڙي مرچلي جي ارتقا هئي. پڄاڙ ساڳيو هو، پر ان جو تصور ۽ ڪشش جدا نموني جا هئا. محبت جو جوش ۽ اڪير ساڳيا هئا. نشا ۽ خمار ساڳيا هئا، پر اساقبي بدليل هئا.“

ان کان پوءِ پنهنجي خيالن ۾ پڇا تبديلي آئي، ان جو اظهار بزم صوفياءِ سنڌ جي مختلف خطبن ۾ هيٺين طرح ڪيو اٿم:

ڊنڙي ڪانفرنس جي موقعي تي چيم ته

”سرزمين سنڌ کي اتحاد انساني، امن عالم ۽ ماڻهن جي مادياتي ۽ روحاني ترقيءَ لاءِ هڪ خاص پيغام آهي. ان پيغام جي اسان جي ولين ۽ درويشن حتي الامڪان تشريح ڪري، ماڻهن جي تعليم ۽ تربيت لاءِ پئي ڪوشش ڪئي آهي.“

وڌيڪ چيو هو ته

”ائين ته هر ملڪ ۽ هر قوم کي پنهنجو پيغام ٿئي ٿو. ليڪن سنڌ کي جاگرافيائي ۽ تاريخي طرح مختلف دلچسپ ۽ مذهبي عقيدن جي ميلاپ ڪري، خاص خصوصيتون هيون.“

انهن خصوصيتن جي تشريح ۾ سن ڪانفرنس جي موقعي تي، آل انڊيا مسلم ليگ جي سالياني اجلاس، بنعقد ڪراچي سنہ ۱۹۴۳ع، ۾ پڙهيل پنهنجي استقبال ڪميٽيءَ جي صدارتي خطبي جا هيٺيان اقتباس پيش ڪري، ان تي روشني وڌي هيم:

”دوستو، فطرت هن زمين جو باضي نهايت شاندار ڪيو هو، ۽ مون کي اميد آهي ته ان جو مستقبل به اهڙو ئي روشن ٿيندو.“

”ڪيترن ڳالهين ڪري هن زمين جي تاريخ نهايت بي نظير رهي آهي. اها قديم تهذيبن جو آڻيانو هئي،

آء بنيادي طرح جذباتي هئڻ ڪري، گهڻي قدر مذهب جي اثر هيٺ رهيو آهيان. ڪو وقت هو، ڇو نماز جو پابند هوس. رمضان جا روزا رکڻ، راتيون جاڳي تهجد پڙهڻ، چلا ڪيڏڻ، وظيفا پڙهڻ، بزرگن جي مزارن جون زيارتون ڪرڻ، درويشن جي صحبت ۾ گذارڻ، پيران طريقت کان ڏڪر وٺڻ، ختما ڏيارڻ، عرس، يارهيون ۽ اڄهڻيون ڪرڻ، ماڻهن کي زوريءَ نماز پڙهائڻ، مسجدون ٺهرائڻ، مذهبي وعظ ڪرڻ، منهنجا خاص مشغلا هوندا هئا.

مذهب اسلام جي عام روايتي عقيدن ۾ ويساه وٺڻ هئو، جنهنڪري شريعت اسلام مطابق زندگي گذارڻ ۾ راه نجات سمجهندو هوس.

پر ڪجهه وقت کان پوءِ مختلف مذهبن جي ماڻهن سان بحث مباحثي ڪرڻ، جدا جدا مذهبي ڪتابن جي مطالعي ۽ غور ۽ فڪر ڪرڻ بعد آهستي آهستي ٿي، انهيءَ خوش اعتقاديءَ جي آهني ديوارن ۾ شڪن جا شگاف پوڻ لڳا، جن جو مفصل احوال ”پنهنجي ڪهاڻي پنهنجي زباني“ ڪتاب ۾ درج ڪيو اٿم.

فخرست

پيش لفظ

پيش لفظ

فصل پهريون:

۱۰ مدعبي تاريخ

فصل دېو:

۲۶ مدعبي پدائش جا ڪارڻ
۽ ان ۾ جوڙجڪ جا جزا

فصل ٽيون:

۷۱ مدعبي هڪ آهي يا گهڻا آهن

فصل چوٿون:

۸۶ اسلام جا ۴ قسم

فصل پنجون:

۱۷۶ تصوف، حيثي مون سمجهيو آهي

افتساب

هي ڪتاب سنڌ جي صوفي اعظم، وحدت الوجود، وحدت انساني، وحدت مذاهب جي پرچارڪ، راءِ حق پر شهادت پاٽل، عاشقن جي استاد حضرت شاه عنايت الله صوفي ملقب به شاه شهيد عليه الرحمت جي نام نامي اسم گرامي سان معنون ٿيو ڪريان، جنهن سنڌ مان مذهبي ڪٽرپڻي جي پاڙ پڻي ڪڍڻ جي هنن ننگن سان ابتدا ڪئي.

سر در قدم يار فدا شد چه بجا شد! زندهه شد!
اين بار گران بود ادا شد چه بجا شد!

گر قبول افتد زهي عزو شرف.
غلام مرتضيٰ

هن ڪتاب جادق ۽ واسطائين سنڌ پبليڪيشن ڪراچي وٽ محفوظ آهن.

[چاپو پيو]

تعداد: ٻه هزار]

نومبر ۱۹۷۴ع

قيمت

سادي ڪاپي: ۸۰۰ روپيا

اوجي ڪاپي: ۱۲۰۰ روپيا

نئين سنڌ پبليڪيشن

ابراهيم منزل

آءِ-آءِ-چندريگر روڊ

ڪراچي، سنڌ

هيءَ ڪتاب نئين سنڌ پبليڪيشن طرفان نئين سنڌ پريس،
ابراهيم منزل، آءِ-آءِ-چندريگر روڊ ڪراچي مان ڇپرائي پبليڪيشن
جي آفيس مان پڌرو ڪيو ويو.

انتساب

هي ڪتاب سنڌ جي صوفي اعظم، وحدت الوجود، وحدت انساني،
وحدت مذاهب جي پرچارڪ، راه حق پر شهادت پاگل، عاشق
جي استاد حضرت شاعر عنايت الله صوفي ملقب پر شاه شهيد
عليه الرحمت جي نادر نامي اسم گرامي سان معنون ٿيو ڪريان،
جنهن سنڌ مان مذهبي ڪوربي جي پاڙ پتي ڪيڏ جي هنن
نظرن سان ابتدا ڪئي.

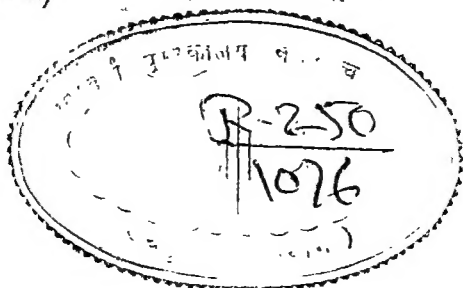
سر در قدم يار فدا شد چه بجا شد! زيار شد!
اين بار گران بود ادا شد چه بجا شد!

گر قبول افتد زهي عزو شرف
غلام مرتضيٰ

جيئن ڏٺو آھ مون

”جيڏانهن ڪريان پرڪ، تيڏانهن صاحب سامهون.“
(شاه)

”ڏسڻ جي ڏسڻ، ته هم کي حق چوين.“
(شاه)



جي پ ايم سيد

